

Celebrating Pastoral Life.
Heritage and Economic Development

International Conference Proceedings

Athens, September 2014

Culture

Celebrating Pastoral Life.
Heritage and Economic Development

International Conference Proceedings

Editor: Fouli Papageorgiou

Athens, September 2014

Contents

Celebrating Pastoral Life. Heritage and Economic Development CANEPAL International Conference, 11-13 September 2014, Athens Proceedings

Published by PRISMA Centre for Development Studies
17 Empedocleous Street, GR-11635, Athens
prisma@prismanet.gr
www.prismanet.gr

Athens, 2014

Editor: Fouli Papageorgiou

Coordination and communication: Eleni Kolovou

Art direction, design and production: ABILITY Integrated Communication
ability@otenet.gr

ISBN 978-960-6676-22-2

*This publication reflects the author's views and the Commission is not liable
for any use that maybe made of the information contained herein.*

PREFACE	page 5
PLENARY SESSION 1. Cultural Heritage of Pastoral Life: the Background	
The Canepal Project – European Challenge and Possibility MIKLÓS CSERI.....	7
Sheep and goats: Return to Locality AIKATERINI POLYMEROU-KAMILAKI	11
PLENARY SESSION 2. Pastoral Heritage and Economic Development	
Tangible and Intangible Pastoral Heritage and Economic Development SADRY SHARIFI	20
Products of the Greek Sheep and Goat Farming: ecology, technical systems, localities EVANGELOS KARAMANES.....	26
A Picture of the European Sheep Economy RAUL DE ARRIBA, MAJA BARAC	40
The Modern Sheep Farmer, his Life and Times: A Qualitative Analysis of 20 European Case Studies RAUL DE ARRIBA, MAJA BARAC, SIMON BELL.....	48
PLENARY SESSION 3. Pastoral Heritage: Past and Present	
Sheep and Goat Herding and Secondary Products in Mycenaean Greece (14th-13th cent. BC.) IOANNIS FAPPAS	57
Transition from Tradition to Modern and Mountainous Cultures in Greece SOTIRIS CHTOURIS.....	60
PLENARY SESSION 4. Rural Development and Sustainability	
Transhumance in Spain: Past, Present and Future JESÚS GARZÓN	70
Sheep and Goat Farming and Rural Development in Greece IOANNIS HADJIGEORGIOU.....	72
Rural Sustainability and Management of Natural Resources in Tian Shan Region, Central Asia POLINA LEMENKOVA	81
Workshop 1: Oral Tradition of Pastoral Life	
Expression of Pastoral Music. Tradition from the Past to the Present NATALIA RASHKOVA	90
Pastoral Life In British Drama (1600-1900): The Case Of Arcadia JOHN PLEMMENOS	94
The Music of Pan and the revitalisation of "pastorality" in contemporary Cretan music DIMITRIS PAPAGEORGIOU, GIORGOS NIKOLAKIS, TRIADA CHATZIGEORGIOU	103

Workshop 2: Pastoral Architecture - Pastoral Life in Art

Pastoral Architecture in Europe: Lessons Learnt from Tradition FOULI PAPAGEORGIOU	108
The Mitata of Nida GIORGIS N. PETRAKIS.....	121
Sarakatsani Architecture KOSTAS E. KOUREMENOS	127
Depiction references from the sacrificial lamb to the sacrifice of God's Lamb (Agnus Dei) LOUISA KARAPIDAKI	130
The Ram and the Artist – Face to Face. Childish Perceptions from the Prehistory to Nowadays MARTIN YORDANOV	140

Workshop 3: Everyday Life of Shepherds, Cuisine and Handicrafts

Heritage of Pastoral Everyday Life – A European Comparison STANISŁAW PIOTR MAKARA	143
Sheep and Goat Products: Handicrafts and Foodstuff SOTIRIS CHTOURIS, FLORA TZELEPOGLOU, ELENİ LİVA	153
Lamb in the Kitchen – The History and Possibility of the Sheep-based Cuisine in Europe ZSOLT SÁRI.....	162
Traditional Healing Practices of Shepherds – From Past to Present TAMARA FAÁR.....	166

Workshop 4: Landscape and Transhumance

Sheep transhumance: a Euro-Mediterranean component EDOUARD DE LAUBRIE	170
Sheep and the landscape: An assessment of pastoral landscapes in Greece AIKATERINI GKOLTSIOU	174
Transhumant Shepherds Heritage – for whom? From Nostalgia to Eco-tourist Business LEONORA BONEVA	183
The Transformations of Mountainous Space. The Case of the Pastoral Landscapes P. POTIROPOULOS.....	191

Preface

Sheep farming has always been an important economic activity in Europe. Close contact with nature and the isolation of the shepherds have resulted in unique cultural traditions associated with shepherding and pastoral life. The features of pastoral life have produced many common cultural aspects among the different European countries, reflected in music, customs, clothing, sheep management, architecture and cuisine; while sheep and goats have also played an important role in shaping the rural landscape. The CANEPAL project, "Culture and Nature: the European Heritage of Sheep-farming and Pastoral Life" explored the many different aspects of the pastoral tradition across Europe by conducting such diverse activities as research, exhibitions, publications, conferences, virtual collections and education.

The CANEPAL team produced an impressive range of results, spanning 7 different EU countries (Hungary, Greece, Poland, Bulgaria, France, Estonia and UK) including:

- Ten thematic research reports on handicrafts, architecture, everyday life, transhumance routes, landscapes, cuisine, oral tradition, traditional food technology, art and rural economy, as they relate to sheep farming and pastoral life.
- Seven thematic exhibitions including audio-visual and tangible exhibits held in six European countries.
- An international, cross-thematic exhibition, presenting an integrated view of the European cultural heritage of sheep and pastoral life, in Budapest.
- An inventory of visual documents collected during the research activities (ethnographic materials, photographs, art etc).
- A recipe book.
- A DVD of pastoral music.
- A DVD about transhumance routes.
- Two international conferences and seven international workshops held in the partners' countries.
- A virtual museum linked to the website of the project presenting a synthesis of all the material collected and presented in the seven thematic exhibitions.
- Educational material for use in schools, including digital games and creative expression programmes for young people.

All the project products are presented in the website of the project www.canepal.eu

The conference held in Athens on 11-13 September 2014 was the final activity conducted by the CANEPAL team. The proceedings of this conference are presented in this volume.

CANEPAL has been co-funded by European Commission's CULTURE Programme. The project partners who implemented the CANEPAL project and produced its results are:

- Szabateri Neprajzi Múzeum – The Hungarian Open Air Museum (project coordinator), Hungary,
- PRISMA - Centre for Development Studies, Greece,

- Museum Kresów in Lubaczów, Poland,
- National History Museum, Bulgaria,
- Departments of Landscape Architecture and Landscape Management and Nature Conservation, Estonian University of Life Sciences, Estonia,
- Federation of Museums of Agriculture and Rural Heritage – AFMA, France,
- Research Unit of Tourism & Cultural Economics, Department of Applied Economics, University of Valencia, Spain,
- Cultural and Social Digital Documentation Laboratory, School of Sociology, University of the Aegean, Greece.

We wish to thank all those who contributed to the successful completion of our project.

In particular, we wish to thank the Hellenic Folklore Research Centre of the Academy of Athens and the Cultural and Social Digital Documentation Laboratory of the University of the Aegean for their cooperation in recruiting speakers for the Athens conference; and the Hellenic American Union and the Hellenic American College for hosting the conference and assisting with the practical aspects of its organisation.

Finally we wish to thank cordially all the conference speakers and contributors to this volume, who made the conference so interesting and this publication possible.

Fouli Papageorgiou
PRISMA - Centre for Development Studies

The Canepal Project – European Challenge and Possibility

MIKLÓS CSERI, Ph.D

*Deputy State Secretary for Culture, Ministry of Human Resources,
former Director General of The Hungarian Open Air Museum, Hungary*

Abstract

The international project CANEPAL: Culture and nature: the European heritage of sheep farming and pastoral life is co-financed by the framework programme of the European Union, Culture 2007-13. Institutions selected from 8 countries (France, Greece, Poland, Bulgaria, Estonia, Spain, Italy and Hungary) carry out the programme jointly under the guidance of the Hungarian Open Air Museum, Szentendre. The main goal of our programme is to raise awareness of the European heritage of sheep farming and pastoral life and of its actual possibilities.

Sheep breeding in Europe has a history of several thousand years. During the past centuries besides representing a significant sector of economy, sheep farming has also implied and does even today a material and spiritual cultural heritage of extraordinary wealth.

The cultural phenomena created by the shepherds' particular lifestyle close to nature and by sheep keeping passed on their heritage and features easily recognizable and identifiable in music, customs, clothing, farm architecture, dietary culture as well as arts and crafts Europe-wide.

This project argues that by shedding light on the culture of the pastoral activities at all levels, we help a common and significant part of the European heritage to be sustained, while at the same time artistic and crafts creativity can be encouraged, tourism may be promoted, the environmental sustainability that is related to sheep farming enhanced, the social identity of upland areas boosted and a revival of cultural activities sustained. Thus, the common cultural identity of sheep farming territories may be strengthened, aided by a network of sheep farming and pastoral life museums and interpretation centres, as well as publications, exhibitions and conferences, among other things, aiming to raise awareness among the public and the ethnographic profession of the value of such heritage.

Four years ago, when we have started this project we've had the aim to highlight and interpret the common European heritage of sheep farming and pastoral life. It gave us the opportunity to speak about common cultural elements in European level, although we pointed out differences on national level in order to highlight the diversity of European countries, through a cultural similarity.

Sheep breeding in Europe has a history of several thousand years. During the past centuries it was a significant sector of economy. Sheep farming has implied and does even today a material and spiritual cultural heritage of extraordinary wealth. The cultural phenomena created by the shepherds' particular lifestyle close to nature had an easily recognizable impact in music, customs, clothing, vernacular architecture, dietary culture as well as arts and crafts Europe-wide.

Sheep farming has been declining and its social and economic value diminished during the second part of the 20th century. The culture of shepherding has changed and is changing even more rapidly. The life style of the sheep shepherd has not changed substantially in many European areas, the economic and social environment has changed and the cultural background of this activity underestimated. Notably, the social status of the shepherd has been substantially lowered, as the owner of the herd is not usually the one who looks after the animals and shepherds them. It is characteristic that in

many rural areas of Europe, women do not wish to marry shepherds, thus driving young men out of this occupation. Young people did not favour shepherding as an occupation anymore due to low wages, hard work and the isolation for a large part of the year. This threatens us with losing a rich and important common European cultural heritage. With letting traditional knowledge of shepherding diminishes, we are risking to lose the knowledge of ecologically sustainable management of natural resources.

What can researchers, scientific people and museum curators do to stop this tendency? Our main goal with this project was to show how important role sheep and goat breeding plays in environmental protection, including maintenance of less fertile areas, bio-diversity, preservation of ecosystems and water quality. Sheep and goat breeding in areas of poor soil quality is essential for the EU's rural economy. With conducting researches, organising exhibitions and conferences, publishing books and DVDs our main goal was to reach and involve cultural professionals, stakeholders and even wider public in a social dialogue, where contemporary questions of economic, social and ecological sustainability of rural areas can be discussed. With creating educational programmes and developing a computer-based serious game we tried to give ecological lessons to children and students, which can bring valuable messages to our modern society.

Reaching these goals requires cooperation and joint work. It requires fostering the collaboration between research centres, museums and educators. We need to go beyond regional and national level in order to achieve creative synergies at European level. The participating partners came from different areas of the cultural sector. Museums, universities, cultural, scientific and educational centres worked together from several European countries, which provided the scientific basis of CANEPAL project. Please allow me to name all the project partners:

- National Museum of History: Sofia, Bulgaria
- AFMA - Federation of Agricultural Museums and Rural Heritage: Paris, France
- Muzeum Kresów: Lubaczów, Poland
- PRISMA Centre for Development Studies: Athens, Greece
- Institute of Agricultural and Environmental Sciences, Estonian University of Life Sciences: Tartu, Estonia
- Cultural and Social Digital Documentation Laboratory, School of Sociology, University of the Aegean: Mytilini, Greece
- Research Unit of Tourism and Cultural Economics, University of Valencia: Valencia, Spain
- Hungarian Open Air Museum: Szentendre, Hungary

Networking and cooperation with institutions beyond the partnership of the project was a major effort for partners. Every partner created network of ethnographic and rural heritage museums, cultural associations and other cultural operators in rural areas at national level, and involved ethnographers and other professionals to the project in order to exchange experiences and knowledge, and to encourage an intercultural dialogue during transnational workshops and conferences.

Let me speak briefly about the main results of CANEPAL project. The first part of CANEPAL project was dedicated to scientific work. Every partner conducted systematic and interdisciplinary research and documentation on a wide spectrum of themes that relate to the cultural heritage of sheep farming and pastoral life across Europe, such as:

1. Handicrafts based on the products of the sheep
2. Architecture related to sheep farming activities
3. Pastoral life: Everyday life objects, life-styles
4. Transhumance routes
5. Landscape and sheep farming
6. Cuisine based on sheep products

7. Oral tradition, myths, legends, celebrations, music and songs
8. Traditional food technology
9. Pastoral life in art
10. Rural economy based on sheep farming

Every partner had the task to summarise the results of the researches on the theme they coordinate. Then a new period had started: we needed to show our results to the wider public. The scientific reports were used as the basis to construct the further concept of exhibitions, core publications, games, educational programmes, virtual museum and other project products. From the first time our goal was to disseminate the results to cultural professionals and stakeholders of cultural development in rural Europe. In order to provide access to all our results, we made the majority of project products freely available on the internet. In the official CANEPAL website everyone can search in the inventory, and can download the electronic version of researches and core publications. With the virtual museum we created an online collection of exhibited items, and provided access to the content of thematic exhibitions for wider public without regard to age and location.

The best way to present our scientific results and cultural heritage of pastoral life is organising exhibitions. The **"Inexhaustible Wealth – the Oral tradition and shepherds music in Europe"** was the first thematic exhibition in CANEPAL, which was opened in March 2013 in Bulgaria. It was a pleasure to see how the "thematic research" became alive and involved visitors to discover pastoral songs, tunes, tales and legends. The exhibition aim was to seek answers to the question why the intangible cultural heritage of shepherds in Europe is valuable, why it is crucial to study, store and interpret in order preserve its value.

The exhibition was followed by the others:

"In Harmony with Nature. Pastoral Life in Europe" in Poland, presented the peculiarity and wealth of pastoral culture, which is strongly rooted in European culture as far as annual and everyday lifecycles are concerned.

"Shepherd's routes. Transhumance between the Pyrenees and the plains of Gascony" in France tells a story on the "race" for grass, and takes everyone on a journey in space and time, going from the plains to the mountains and back.

The Estonian exhibition entitled as **"Let my sheep walk far and wide. Sheep landscapes in Estonia and Europe"** showed how shepherding has influenced the landscapes in Estonia and more widely in Europe. Beyond the exhibition the curator team made an exciting outdoor experiment to see in real time how sheep can change the appearance of an overgrown area.

The Greek exhibition themed **"The Sheep. Celebrating Pastoral Life. Architecture and Art"** mixed and combined two thematics – Architecture and Art – in order to present aspects of the European pastoral heritage that derive from mythology, symbolisms and contemporary architecture.

We had another Greek exhibition in Lesbos, focused on the two major sheep products – milk and wool – and presented their traditional processing methods and also the handicrafts made of sheep and goat raw material.

The Hungarian thematic exhibition **"Lamb in the kitchen"** opened its doors as the last thematic exhibition in April 2014 in the Hungarian Open Air Museum. The main purpose of the exhibition was to present the wealth of sheep-based cuisine in European countries. More than 100 objects were displayed, and 3 contemporary pieces of art were exhibited too. An interactive dining table with multimedia content and a film montage showing the most typical mutton dishes from Europe encouraged visitors to discover more of this rich culinary tradition.

The international exhibition, **"The non-silence of the lambs"** in Hungary is the synthesis of the thematic exhibitions. It links the past with the present, reveal the rich common heritage that has been developed around the sheep and shepherds in rural Europe. The scientific scenario is based on the 10 thematic research reports conducted in the framework of CANEPAL project. Instead of

putting the thematics next to each other the international curators' board agreed to create a storyline, which shows how the "reputation" of shepherds changed from the 19th century till 21st century. The exhibition displayed more than 300 museum objects and art works from more than 30 cultural institutions (museums, archives, libraries, universities) from many European countries.

All exhibitions used digital technology (audio-visual materials, multimedia contents and e-exhibits) in innovative ways to support interpretation and visitor experiences. These techniques created a new set of relationship between objects, knowledge and visitors and exhibition halls became places of exploration and discovery. Digital technology was also used in other project products.

On the basis of the new methodology of Game Based Learning (GBL) we created a "serious game" which was designed with the idea of achieving learning outcomes. With the serious game we tried to raise interest of children of school age to discover the cultural heritage of pastoral life, and learn the social and economic aspects of shepherding in an entertaining way. The game was developed to use as an experiment, and it is balanced in respect of education and entertainment. Players can use their figures to combine into new figures, creating a maintainable mini eco-system within the bounds of the playfield.

We also created **a virtual environment of sheep-centred heritage** (what we called VESH), with the aim to offer a multi-dimensional environment to virtual visitors. It contains a database of cultural objects, a virtual museum and the virtual representation of core publications, such as Pastoral music DVD, virtual map of transhumance routes in Europe, and an online cookbook with mutton-based European dishes. All the core publications are available in printed version as well.

Although the project ends and we are closing a four-year long intensive joint work, we believe the results and the connection between partners will be kept alive. Europe's common and diverse heritage plays a key role in sustainable development. We believe that cultural heritage of sheep farming can provide the models for sustainable environmental management through traditional ways and techniques. We hope that the joint work focusing on sustainable development and cultural heritage, which had started with Cult-Rural, continued with CANEPAL, will be able to start a new European project again.

On behalf of the project leading institution, the Hungarian Open Air Museum please allow me to say a big thank to all our project partners, who participated in CANEPAL:

Fouli Papageorgiou, Louisa Karapidaki, Demetris Mylonas, Eleni Kolovou – PRISMA - Centre for Development Studies: Athens, Greece

Leonora Boneva Ph.D – National Museum of History: Sofia, Bulgaria

Pierre del Porto, Eduard de Laubrie, Vanessa Doutreleau – AFMA - Federation of Agricultural Museums and Rural Heritage: Paris, France

Stanislaw Makara, Barbara Woch, Janusz Mazur - Muzeum Kresów: Lubaczów, Poland

Henri Jarv, Kardi Kask, Kalev Sepp – Institute of Agricultural and Environmental Sciences, Estonian University of Life Sciences: Tartu, Estonia

Sotiris Chtouris, Eleni Liva – Cultural and Social Digital Documentation Laboratory, School of Sociology, University of the Aegean: Mytilini, Greece

Raul de Arriba, Maja Barac – Research Unit of Tourism and Cultural Economics, University of Valencia: Valencia, Spain

Zsolt Sári, Tamara Faár – Hungarian Open Air Museum, Szentendre, Hungary

Sheep and goats: Return to Locality

Dr AIKATERINI POLYMEROU-KAMILAKI

Former Director of Hellenic Folklore Research Centre of the Academy of Athens, Greece

Abstract

Sheep and goats are often mentioned in sayings of shepherds; wishes of prosperity and good luck include pastoral references and use sheep and goats in a symbolic way. Herds are usually mixed and make use of each species characteristics such as the ability of the goats who lead the herd while grazing by exploring the terrain and the male goats' skill for searching water. In the Gospel of Mathew (xxv 31-46) the separation of the herd in calm and obedient sheep from the restless malevolent goats is a strong symbolic reference about distinguishing good from evil for the pastoral populations – in Greek, the phrase "separating the lambs from the goats" actually means separating the good from the evil. There are many sayings that still survive about the fierce force of the goats on the landscape and vegetation as well such as "a wise man never makes his goat guard the vineyard". All these traditional sayings that carry on until nowadays are a proof of the close connection of these two species in a common farming system in the past.

A complex nomenclature for sheep and goats adds to the strong connection between the animals and their shepherds; age, colour, ears' shape, number of birth and physical characteristics result in a long list of names and adjectives. Several indigenous breeds of sheep still exist in different parts of Greece in small populations, although goats in Greece come mainly from Italian and Maltese milk-producing breeds.

The value of the designation of origin for Greek products has only recently been recognised by stakeholders. The production of local products by specific breeds is however a priority today. The field of ethnology and folklore studies can provide a connection between pastoral economy, the notion of locality in sheep and goat based products and the term "Intangible heritage" as defined by UNESCO in 2006. Focus is drawn on the potential of local economies and small units in areas that a special micro-climate can provide distinguished characteristics to the products. By using traditional methods and techniques sheep based products gain added value that is rewarded by consumers in search for quality and cultural content defying globalisation trends. The countries of south Europe favoured by the climate and soil conditions have a great potential concerning locality. Pastoral heritage can be a guide for the future development of pastoral economy and policy making based on the incorporation of tradition in the methods of production.

Αρνιά και κατσίκια. Αιγοπροβατοτροφία. Επιστροφή στην τοπικότητα

«Αρνιά, κατσίκια,
πιδιά, ν' φάδες, γαμπροί,
γεια, δύναμη, γρόσια
κι απ' όλα τα καλά. Κι τ' χρόν'...»

Με αυτή την απλή ευχή, παιδιά και ενήλικες κτηνοτρόφοι σε όλη σχεδόν την Ελλάδα, γιόρταζαν τα Χριστούγεννα και υποδέχονταν το νέο έτος, το βράδυ της Πρωτοχρονιάς, στις ποιμενικές εγκατα-

στάσεις τους (βλαχοκάλυβο, γρέκι, κατοικιά, κονάκι, κατούνα, τaráτσα κ.ά.)¹ καθώς έρριχναν στην εστία χλωρά πουρνάρια. Αν αυτά «πριτσιάναγαν», δηλαδή καίγονταν με θόρυβο, προοιωνίζονταν καλή χρονιά για την αναπαραγωγή των κοπαδιών. Τότε έλεγαν: *Όπως πηδάει το κλαρί να πηδάνε τ' αρνάκια και τα κατσίκια*². Να είναι δηλαδή ζωηρά και υγιή τα νεογεννήτα αρνιά και κατσίκια και κατά προτίμηση να είναι θηλυκά, σε αντίθεση με τα παιδιά, που τα προτιμούν αρσενικά (θηλυκά αρνιά και αρσενικά παιδιά, κοινή παροιμιακή έκφραση).

Με την ίδια μαγική αντίληψη «όταν σημάδευαν τα ζώα (τα πράματα) στ' αυτά για να αναγνωρίζονται, έπαιρναν τ' αποκόμματα και τα έρριχναν σε τρεχούμενο νερό (βρύση, ρέμα) με την ευχή: όπως τρέχει το νερό, να τρέχουν και τα πράματα» (τα γιδοπρόβατα)³.

Η αιγοπροβατοτροφία⁴ στην Ελλάδα ασκήθηκε επί αιώνες, και εξακολουθεί να ασκείται, κατά το ποιμνιακό σύστημα (εδραία ή νομαδική) με χρήση βοσκής, υπό την επιτήρηση κατά κανόνα ποιμένων-βοσκών⁵, σε κοινόχρηστους ή και ιδιωτικούς βοσκότοπους⁶ και δευτερευόντως σε τεχνητά λειβάδια. Προσαρμοσμένη στις εδαφολογικές και κλιματικές συνθήκες της χώρας μας, αξιοποιώντας ακαλλιέργητες εκτάσεις και υπολείμματα της φυτικής παραγωγής, που άλλως θα έμεναν ανεκμετάλλευτα, η αιγοπροβατοτροφία αποτελεί τον πλέον παραδοσιακό κλάδο της ελληνικής κτηνοτροφίας⁷. Είναι φυσικό

να συνδέεται με την μυθολογία, την εθιμολογία, τη λατρευτική ζωή και τις παραδόσεις, την τέχνη, τον διατροφικό κώδικα και την εξασφάλιση πρώτης ύλης για την κάλυψη των αναγκών σε ένδυση και οικοσκευή (υφαντική) των ορεινών κυρίως πληθυσμών, που την ασκούν⁸.

Τα ποιμνια-κοπάδια (κοπή, νομή, ορδή, έχνη, κουράδι, αρνοκοπή, ζυγουροκοπή, κριαροκοπή, τραουκοπή, τσαγκαδοκόπαδο, γαλαροκόπαδο κ.ά.)⁹ είναι συνήθως μικτά με αναλογία περίπου 70% σε πρόβατα και 30% σε αίγες, χωρίς να αποκλείεται η συγκρότηση κοπαδιών μόνον από αίγες, ενώ τα κοπάδια των προβάτων περιλαμβάνουν πάντοτε, έστω και ελάχιστο, αριθμό αιγών¹⁰, εν είδει οδηγού των προβάτων με μπροστάρη τον τράγο. Ο τράγος είναι εξ άλλου εκείνο το ζώο που αναζητούσε πηγή νερού για το πότισμα του ποιμνίου και την εγκατάσταση του μονίμου ή προσωρινού οικισμού των ποιμένων, σύμφωνα με τις καταγεγραμμένες παραδόσεις¹¹. Βεβαίως και εντός των ποιμνίων γίνεται χωρισμός των ζώων ανάλογα με την ηλικία, το είδος, τα χαρακτηριστικά. Η επιτήρηση ανατίθεται αναλόγως στον *προβατάρη*, τον *γιδάρη* και ειδικότερα στον *αρνάρη*, τον *ζυγουράρη*, τον *γαλαράρη*, τον *στερφάρη*, τον *κριαρά* ή τον *βετουλιάρη*, τον *τραγιάρη*, τον *κασικάρη*. Την επιτήρηση των αιγών του μικτού κοπαδιού είχαν συχνά οι γυναίκες¹².

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η τεράστια ποικιλία ονομασιών των ζώων ανάλογα με την ηλικία,

1 Στέφ. Δ. Ήμελλος – Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο), Αθήνα 1983, σσ. 84-104. Βλ. και Δημ. Λουκόπουλος, Ποιμνικά της Ρούμελης, εν Αθήναις 1930, σ. 24.

2 Γ. Α. Μέγας, Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας, τεύχος 3, σ. 43). Ανατύπωση [τριών τευχών-ανατύπων από την Επετηρίδα του Λαογραφικού Αρχείου, 1939-1949], Αθήναι 1975. Στην περ. Παραμυθιάς Θεσπρωτίας της Ηπείρου πάνω στην κουλούρα της Πρωτοχρονιάς η νοικοκυρά «φτιάχνει είτε με τη βελόνα του πλεξίματος είτε με ξύλο το μαντρί, γίδα, πρόβατα, ακόμη και την αλαταριά... Αυτή την παίρνει ένα θηλυκό του σπιτιού, συνήθως η γυναίκα ή η κοπέλα του σπιτιού, ... ξεκινάει νύχτα πριν ακόμη ο τζομπάνης ανοίξει την ποδιά (έξοδο) του μαντρίου, την ανοίγει μόνη της, έχοντας στην αγκαλιά της τούφες πουρνάρι, που τις έκοψε μόνη της... Προχωρεί κατ' ευθείαν στην γωνιά της καλύβας, προς την φωτιά ακουμπάει τις τούφες και φυσάει ν' ανάψουν... Μετά εύχεται: όσα πράτς-προυτς, τόσα αρνιά και κατσίκια. Την κουλούρα την βάζει στο κέρατο του γκεσεμιού (του κριαριού, που οδηγεί το κοπάδι) και την τρώγει ο βοσκός» (Κέντρο Λαογραφίας, χειρόγραφο αρ. 3000, 1966, σσ. 66-68).

3 Στέφ. Δ. Ήμελλος – Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο), Αθήνα 1983, σσ. 84-85.

4 Είναι ο σημαντικότερος κλάδος της ζωικής παραγωγής και συμμετέχει κατά 32% στην ακαθάριστη αξία της, ενώ 100.000 περίπου οικογένειες έχουν ως κύρια απασχόληση τον κλάδο αυτό. Στη χώρα μας εκτρέφονται 9 εκατ. πρόβατα (10.0%) και 5.1 εκατομ. Αίγες (45.0%). [Στην Ε.Ε. – 25 εκτρέφονται περίπου 90 εκατομμύρια προβατοειδών και 12 εκατομμύρια αιγοειδών, η οποία είναι και η μεγαλύτερη παραγωγή, εισαγωγής και καταναλωτής αιγοπροβείου κρέατος. Η παραγωγή γάλακτος περιορίζεται κυρίως στην Ελλάδα, την Ιταλία, την Πορτογαλία, την Ισπανία και την Γαλλία. Η αυτάρκεια της Ε.Ε. σε πρόβειο κρέας είναι περίπου στο 80%, ενώ της χώρας μας στο 86%]. Στην χώρα μας παράγονται 700.000 τόνοι πρόβειοι και 470.000 τόνοι γίδινο γάλακτος από τους οποίους το 90 % του πρόβειοι και το 80,0% του γίδινο τυροκομείται. Κατά 75% παράγονται μαλακά τυριά που κυρίως είναι ΦΕΤΑ για την οποία εκτιμάται μία παραγωγή περί τους 110.000 τόνους. Παράγονται παραδοσιακά προϊόντα, πολλά από τα οποία είναι Προϊόντα Ονομασίας Προελεύσεως (ΠΟΠ: με κυριότερο το τυρί ΦΕΤΑ, που βρίσκουν αξιολογη θέση στις αγορές του Εσωτερικού και του Εξωτερικού).

5 Ο βοσκός (πιστικός, ρογιασμένος, βαλτός, τσοπάνος, τσοπάνος με ρόγα κ.ά) για την βοσκή του ποιμνίου (όταν ο ιδιοκτήτης είχε πολλά αιγοπρόβατα) προσλαμβάνονταν «από Σταυρού (14 Σεπτ.) και τελείωνε του άλλου Σταυρού» (Λουκόπουλος, Ποιμνικά, δ. π., σ. 13). Στην Ήπειρο η «ρόγα» διαρκούσε από «Αι Γιώργη σ' Αι Δημήτρη» (Κλ, χφ. 2030, σ. 20, 1953). Π.χ. στην Αιτωλία την ρόγα ο πιστικός την έπαιρνε «σε είδος ή σε χρήματα. Εκτός απ' τη ρόγα ο τσοπάνης έπαιρνε τη φάκνα (= τροφή) και την ποδεσιά του (υποδήματα). Η ποδεσιά κοστίζει το πιο πολύ στον αφεντικό» (Λουκόπουλος, Ποιμνικά, δ. π., σ. 13). Ως βοσκοί προσλαμβάνονταν φτωχοί, ορφανά, ξένοι και θεωρούνταν παρακατιανοί, ως πιστικοί; (φτωχοί, ορφανά κ.ά).

6 Η νοίκιαση βοσκότοπων (πάχτωμα), που ανήκαν στην κοινότητα, σε μοναστήρια ή σε ιδιώτες γινόταν με αμοιβή του ιδιοκτήτη (βόσκητρο, βοσκάτικο, νόμι, πάχος, τοπιάτικο, χειμαδιάτικο κ.ά). Π.χ. στην Καλοσκοπή Παρνασσού «τα κοινοτικά λιβάδια μοιράζονταν σύμφωνα με τον αριθμό των προβάτων σε περιοχές, τα «τσιγρέκια» ή «μοιράδια». Σε καθένα τσιγρέκι ρίχνονταν μια στρούγκα από μια παρέα» (Κλ, χφ. 1488, σ. 45, 1928). Στη Βερδικούσα Ελασσόνας «όντα έρχονταν ου κίρος, ανταμωνομάσταν ούλοι οι τζομπαναραίοι σ' κοινότητα και μοιραζάμι τα μαντριά φαλκάρια – φαλκάρια» (Κλ, χφ. 2933 Α', σσ. 57-58, 1964). Στη Λήμνο οι κοινότητες είχαν «κοινοτικούς μεράδες» και έκαστος αναλόγως του ποιμνίου του έδινε από ένα ή δύο «κουλμπάνια» (αρνιά) στην εκκλησία ή κοινότητα» (Κλ, χφ. 2143, σ. 1954).

7 Ευάγγελος Θ. Καραμανές, Οργάνωση του χώρου, τεχνικές και τοπική ταυτότητα στα Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών, υπεύθυνη έκδοσης-πρόλογος Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, επιμέλεια Παν. Ι. Καμηλάκης, Από το Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2011, σελ. 432.

8 Στέφ. Δ. Ήμελλος – Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο), Αθήνα 1983, σσ. 84-104 (Ποιμνική ζωή).

9 Ό.π., σ. 83

10 Στον ευρωπαϊκό χώρο μικρός αριθμός αιγών χρησίμευε για την συγκράτηση ενωμένου του κοπαδιού αλόγων, τα οποία μπορούσαν να οδηγήσουν σε συγκεκριμένο μέρος. Η ευρέως διαδεδομένη αντίληψη μεταξύ των ευρωπαίων αγροτών ότι η διατήρηση αιγών σε ένα κοπάδι βοοειδών επενεργεί ευεργετικά στην γονιμότητά τους και αποτρέπει την αποβολή των εμβρύων δεν γνωρίζω ποιά εξήγηση μπορεί να έχει. Αίγες θεωρούνταν επίσης φύλακες θησαυρών, όπως αντιστοίχως στην ελληνική παράδοση φίδα μεγάλα ή κότες με τα κλωσσόπουλα καθώς και οιωνοί καλής τύχης. Έτσι η νύφη που θα συναντούσε, βγαίνοντας από την εκκλησία, μετά τη στέψη, κατσικά θεωρούνταν καλότυχη. Αλλά και για κάθε αρχή έργου, ταξίδι ή σημαντική συνάντηση, το συναπάντημα με κατσικά θεωρούνταν καλός οιωνός.

11 Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Water Management in Myths and Legends of the Greek People, Narratives across Space and Time. Transmissions and Adaptations, Proceedings of the 15th Congress of the International Society for Folk Narrative Research (June 21-27, 2009 Athens), σσ. 1-21. Ειδικότερα σ. 11. Βλ. και Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Πηγές, υδραγωγεία, οικισμοί. Βίοι παράλληλοι στην ιστορία και στις παραδόσεις». Πρακτικά συνεδρίου «Το νερό πηγή ζωής, κίνησης, καθαρισμού» Μουσείον Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 1999, σσ. 171-188. Αναφέρω ενδεικτικά παράδοση από τα Πράμαντα: «Το χωριό μας ήταν χτισμένο πριν από το 1821 στη θέση «Χρηστούς» που λεγόταν μετόχι. Στη θέση που είναι σήμερα το χωριό από το μετόχι εβόσκουσαν τα γιδοπρόβατα. Εδώ στο δάσος. Μία μέρα ένα τραγί καθώς βγήκε από την πατουλιά (λόχμη) είχε τα γένεια του βρεγμένα κι αμέσως οι τζομπάνηδες βρήκαν το νερό των Πράμαντων. Αφού βρέθηκε το νερό άρχισαν οι τζομπάνηδες σιγά-σιγά να χτίζουν καλύβες». Κέντρο Λαογραφίας, χειρόγραφο αρ. 2302, σσ. 582-583 (Πράμαντα, Ήπειρος, 1959, Δημ. Β. Οικονομίδης). Και Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Υδροκίνητες βιοτεχνίες στο Βελεστίνο, περ. Υπέριος, Πρακτικά του Α' συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας, Αθήνα 1990, σσ. 161-325. Στις σσ. 297-299 πέντε σχετικές παραδόσεις. Η παλαιότερη, καταγεγραμμένη το 1881 είναι η εξής: «Είς τον καιρόν εκείνον, μοι διηγήθη ο συνοδεύων με αφελής ιερεύς, έβασκε ένας τσοπάνης το ποιμνιόν του εις τα βουνά εδω γύρω [στο Βελεστίνο]. Ήταν καλοκαιρί και διψούσαν τα ζώα. Έφαρνα βλέπει μίαν ημέραν ότι τα γίδια του εφαινόταν ποτισμένα. Πού και πώς δεν ήξευρεν. Επρόσεξε κι άλλην ημέραν και είδε τον τράγον να σκύβει χαμηλά εις την γην. Είχε βρει νερό και έπινεν, έπινεν αχόρταγα. Βάζει τ'αυτό ο πιστικός στην γην, εκεί που είδε σκυμμένον τον τράγον και ακούει να κοχλάη το νερό. Κανείς δεν ήξευρεν από πού ήρχονταν εκείνο το νερό το κρυμμένο και πού επήγαγε. Ήθελε να το κρατήσει κι εκείνος μυστικό. Αλλά εκεί που έσκυφε κι αυτός να πih του πέφτει στο νερό η φλογέρα. Σε λίγες ημέρες η φλογέρα του εφευρέθηκε κάτω στον πλάτανον (εις τον πλάτανον παρά την λίμνην της Υπερείας – σήμερα Κεφαλόβρυσος). Το μαθαίνει ο αγάς (=ο Τούρκος άρχοντας της περιοχής). Ζητά να μάθι ποιοιού ήτον η φλογέρα και πώς ευρέθηκε εκεί. Μαθαίνει από τα πολλά πως η φλογέρα ήταν του τσοπάνη. Διατάζει να του τον φέρουν μπροστά του. Τον εξετάζει και μαθαίνει πως του έπεσον η φλογέρα εκεί που έσκυψε να πih από το νερό που είχαν εύρει το τραγί. Ο αγάς θέλησε να μάθι κι αυτός την πηγή για να φέρη το νερό στο παλάτι του. Στέλνει τον τσοπάνη συντροφευμένο με δυό αράπηδες στο βουνό, κι εκεί του δείχνει εκείνος την πηγή που είχε πέσει η φλογέρα. Οι αραπάδες έρχονται και το λένε του αγά, αφού πρώτα εσκότωσαν τον τσοπάνη, όπως τους είχε διατάξει ο αγάς. Σε λίγο βρέθηκαν και οι αραπάδες σκοτωμένοι, γιατί έτσι είχε διατάξει ο αγάς. Έμεινε κείνος μονάχος να το ξέρει πού ήταν το κεφαλάρι (= μεγάλη πηγή νερού). Έπειτα πέθανε χωρίς να το πih κανενός. Γι αυτό κανείς ακόμα ως τα σήμερα δεν το ξέρει πού πρωτοβγαίνει το νερό, που χύνεται από τους βράχους κοντά στον πλάτανον» (Σμπυρίδων Λάμπρος, Η πατρίς του Ρήγα, Ν. Ελληνομήμων, τόμ. 15 (1921), σ. 36).

12 Στέφ. Δ. Ήμελλος – Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο), Αθήνα 1983, σσ. 84-85.

το χρώμα, τα αυτιά, τα μαλλιά, τις γεννήσεις και μια σειρά σωματικά χαρακτηριστικά και ιδιότητες. Έτσι ανάλογα με την ηλικία τα πρόβατα είναι: αρνί, βυζαστάρ, κοπάρι, κουζί, οφιμάρι, προβυζαστό, ζυγούρι, αρνάδα (μάρωπο, μιλιόρα, τουκλί, τσερούλι κ.ά), δευτέρι, τριτάρι, από δύο ψαλίδια, παλιομάρωπο, δευτεροπάλαιο, τριπάλαιο (7 ετών). Οι αιγες αντιστοίχως: αποβύζι, βετούλι, κακορίφι, βετούλα, εγκαιρότραγος, ρίφι, κασίκι, μοσκούλα, αίγια, βεργάδι, βετούλι, ριφόγα, μιλιόρα, στειροπούλι, δευτέρι, γουλακούδι, κασίκα¹³. Εκτός από το χρώμα, το μαλλί, τ' αυτιά, τα σημάδια, και τα γνωρίσματα του χαρακτήρα του ζώου αποτελούν βάση για την ονομασία του. Ιδιαίτερα η αίγα μπορεί να είναι: αγρίμι, αλόγα, βεργή, κακόσειρη, λαγώπα, πονηρή, μόρφω, στολίδω, τσαγκάδα, φαλαρή, προσωνύμια που αποδίδονται και στις γυναίκες για να χαρακτηρίσουν αντίστοιχα προτερήματα ή ελαττώματα.

Την κλασική εικόνα ενός κοπαδιού αιγοπροβάτων αξιοποιεί η παραβολή του Ευαγγελίου (Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο, κχν, 31-46) για να περιγράψει με παραστατικό τρόπο την αφηρημένη εικόνα της Μέλλουσας Κρίσης, τοποθετώντας τον Κριτή στη θέση του Ποιμένα-βοσκού, ο οποίος για πρακτικούς λόγους χωρίζει τα πρόβατα από τα ερίφια. Η σκηνή είναι οικεία για τους αγροκτηνοτροφικούς πληθυσμούς στους οποίους απευθύνεται, με τα ήμερα και αργοκίνητα πρόβατα και τα πάντοτε πονηρά και φιλέρευνα γίδια. Οι μακάριοι-πράοι χριστιανοί (πρόβατα – οι αμνοί του Θεού) δεξιά και τα ανήσυχα διαβλεπόμενα γίδια (ερίφια) αριστερά, προκειμένου να αποδώσει στον καθένα δικαιοσύνη κατά τα έργα του. Δεν θα μπορούσε να βρεθεί καλύτερη εικόνα για την συγκεκριμένη παραβολή. Σήμερα η φράση "χωρίζει τα πρόβατα από τα ερίφια" σημαίνει τη διάκριση μεταξύ του καλού και του κακού.

Από την επίσημη ιστοσελίδα του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων¹⁴ ότι αυτόχρονες ελληνικές φυλές προβάτων, όπως το *βλάχικο*, το *σαρακατσάνικο*¹⁵, το *γραμμουστανό*, του *Αγρινίου*¹⁶ του *Αργους*¹⁷, της *Ζακύνθου*¹⁸, της *Θράκης*¹⁹, της *Κύμης*²⁰, της *Κοζάνης*²¹ και ο βελτιωμένος τύπος του

13 Στέφ. Δ. Ήμελλος – Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, ό.π., σσ. 84-85.

14 www.minagric.gr/index.php/el/for-farmer-2/animal.../sheep-and-goats

15 Στο νομό Ροδόπης το 2001 υπήρχε ένα ποίμνιο με μόλις 8 αρσενικά πρόβατα και 200 θηλυκά. Το 2009 υπήρχαν 1128 ζώα σε 4 ποίμνια.

16 Στην περιοχή εντοπίστηκαν τρία ποίμνια της φυλής Αγρινίου των οποίων ο συνολικός αριθμός των προβάτων είναι περίπου 650. Σήμερα σε πολλά ποίμνια της περιοχής συναντώνται άτομα καθαρόαιμα της φυλής Αγρινίου. Σήμερα τείνει να εξαφανισθεί εξαιτίας της εισβολής άλλων φυλών προβάτων, κυρίως του Φριζάρτα Άρτας και του Καραγκούνικου, που προτιμάται από αρκετούς προβατοτρόφους της περιοχής δεδομένου ότι οι εδαφοκλιματολογικές συνθήκες της περιοχής ευνοούν τις δύο αυτές φυλές.

17 Στη περιοχή αυτή εκτρέφονται δύο κοπάδια με 100 περίπου καθαρόαιμα πρόβατα της φυλής. Πριν όμως από την σχεδόν εξαφάνιση της φυλής στην περιοχή Αργολίδος αρκετά πρόβατα της φυλής μεταφέρθηκαν σε ίδια εδαφοκλιματολογική περιοχή του Νομού Μεσσηνίας, τη Μεσσηνή. Εκεί εκτρέφονται σήμερα 5 ποίμνια με 550 περίπου πρόβατα.

18 Το πρόβατο της φυλής Ζακύνθου διαφέρει σημαντικά των άλλων ελληνικών φυλών προβάτων στη σωματική διάπλαση, στο μαλλί του και στις αποδόσεις. Μοιάζει πολύ με την ιταλική φυλή Bergamasca και είναι πολύ πιθανόν οι δύο αυτές φυλές να έχουν κοινή προέλευση. Πιθανόν να εισήχθησαν πρόβατα στη Ζάκυνθο από τους Ενετούς, όταν το νησί βρισκόταν υπό κατοχή τους. Εκτρέφεται στο νησί σε 9 καθαρόαιμα ποίμνια με συνολικό αριθμό προβάτων 830 περίπου.

19 Υπάρχει ένα ποίμνιο με 200 ζώα στο νομό Ροδόπης (στοιχεία 2009).

20 Κοιτίδα της φυλής αυτής είναι η περιοχή της Κύμης στην Εύβοια όπου εκτρέφεται κατά το οικόσιτο σύστημα. Προσεκτική παρατήρηση του προβάτου αυτού οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτό μοιάζει πολύ με εκείνο της φυλής Σκοπέλου και παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τα πρόβατα της φυλής Φλωρίνης και της εξαφανισθείσας φυλής Χαλκιδικής. Είναι πιθανό όλα αυτά να προέρχονται από την φυλή «τσιγγαία» και να εισήχθησαν στην Χώρα μας από τα Βόρεια σύνορά μας. Είναι πρόβατο γνωστό στο ευρύτερο κτηνοτροφικό κοινό για την πολυδυμία του και τις άλλες παραγωγικές του ιδιότητες. Ωστόσο όμως κινδυνεύει σοβαρά να εξαφανισθεί. Ο κίνδυνος εξαφάνισης αυτού του προβάτου έρχεται από την προτίμηση την οποία δείχνουν οι εκτροφείς του προς τα πρόβατα των φυλών Φριζάρτα-Άρτας, Χίου και Καραγκούνικης. Σήμερα ο εκτρεφόμενος πληθυσμός του προβάτου αυτού που έχει εντοπισθεί και ενταχθεί στο πρόγραμμα διάσωσης τους είναι περίπου 680 διατηρούμενος σε 15 ποίμνια. Η φυλή αυτή λόγω του αριθμού των εκτρεφόμενων ατόμων έχει καταταχθεί στην κατηγορία «ευαίσθητη» στις προστατευόμενες από εξαφάνιση αυτόχρονες φυλές. Περιοχές που ενδείκνυνται ως κατάλληλες για εκτροφή είναι όλα τα χωριά της περιοχής Κύμης.

21 Πρόβατο Κοζάνης ονομάζεται σε μερικές περιοχές της βόρειας Ελλάδας το ορεινό πρόβατο της χώρας που δεν ανήκει σε μία συγκεκριμένη φυλή. Είναι πρόβατο με υψηλό ποσοστό γονιδίων ορεινών φυλών που έχουν εξαφανιστεί ή τείνουν να εξαφανιστούν, όπως το Σαρακατσάνικο, το Αρβανιτοβλάχικο, το Γραμμουστανό κ.ά. και με πολύ μικρό ποσοστό γονιδίων πεδινών φυλών, όπως της Καραγκούνικης, Χίου κ.ά. Μερικές εκατοντάδες χιλιάδες πρόβατα με αυτό το γενετικό υλικό εκτρέφονται σήμερα στα ορεινά και ημιορεινά διαμερίσματα του μεγαλύτερου

βλάχικου, το *ορεινό πρόβατο της Ηπείρου* ή *μπούτσικο*²², η πολυπληθέστερη φυλή της χώρας κατά το παρελθόν, μετά μεγάλης δυσκολίας επιβιώνουν σε ορεινές περιοχές των νομών Ιωαννίνων²³, Άρτας²⁴, Τρικάλων και της κεντρικής Πελοποννήσου²⁵. Το μπούτσικο παρουσιάζει στενή γενετική συγγένεια με το *καραγκούνικο*²⁶. Ο χρωματισμός ποικίλλει από το λευκό έως το μαύρο. Τα λευκά πρόβατα έχουν καφετιά σημεία στο πρόσωπο και τα πόδια, ενώ τα αρσενικά συνήθως έχουν μεγάλα διαμορφωμένα ελικοειδή κέρατα²⁷. Ωστόσο συναντάμε ακόμη φυλές μικρόσωμων υπερκινητικών κοκκινωπών προβάτων, όπως τα «*κάτσιν*» της Κεφαλλονιάς²⁸-Ιθάκης, τα «*κάτσεν*» του Πηλίου²⁹ και τα κόκκινα της Καρύστου³⁰. Με μικρές διαφορές στον σωματότυπο και μεγαλύτερες στη γαλακτοπαραγωγή και την

ηπειρωτικού τμήματος της χώρας. Πολλά απ' τα εκτρεφόμενα ποίμνια μετακινούνται κατά τους χειμερινούς μήνες σε πεδινές περιοχές, κυρίως της Θεσσαλίας.

22 Φυλή Ορεινό Ηπείρου (Μπούτσικο): Είναι ο κύριος εκπρόσωπος της εγχώριας λεπτόουρης και αναμικτόμαλλης φυλής. Θεωρείται βελτίωση του γνήσιου Βλάχικου προβάτου. Ανήκει στα μικρόσωμα, ανθεκτικά και λιποδιάιτα πρόβατα. Φυλή Σαρακατσάνικο

Στο νομό Ροδόπης το 2001 υπήρχε ένα ποίμνιο με μόλις 8 αρσενικά πρόβατα και 200 θηλυκά. Το 2009 υπήρχαν 1128 ζώα σε 4 ποίμνια.

23 "Ο Μόκας κι ο Φασούλας στους Καλαρρύτες με τα δόντια κυριολεκτικά κρατάνε αμυγή τα κοπάδια τους με τα βραχύσωμα Καλαρρυτινά (τα λεγόμενα μπούτσκα), πρόβατα με τεράστια πλεονεκτήματα έναντι των άλλων". Η Καλαρρυτική φυλή εκτρέφεται στους Καλαρύτες και το Συρράκο σε 18 ποίμνια με 6413 ζώα (στοιχεία του 2009). Τα ποίμνια είναι μετακινούμενα (το καλοκαίρι στην οροσειρά Στο Λεκανοπέδιο Ιωαννίνων και συγκεκριμένα στην Κοινότητα Κατσικά δημιουργήθηκε η φυλή Κατσικά, από όπου πήρε και το όνομά της. Σύντομα διαδόθηκε σε ολόκληρο το Λεκανοπέδιο Ιωαννίνων, όπου διατηρήθηκε αμυγώς στα ποίμνια της περιοχής. Προέρχεται από διασταυρώσεις του Ορεινού Ηπειρωτικού (Βλάχικου) με το Καραμάνικο πεδινό πρόβατο που έχει προέλευση την Κεντρική Τουρκία. Χρησιμοποιήθηκε για βελτίωση του Ορεινού Ηπειρωτικού προβάτου, κυρίως στις ημιορεινές περιοχές των νομών Ιωαννίνων και Θεσπρωτίας. Είναι λιποδιάιτο και ζωηρού χαρακτήρα, με πολύ καλή προσαρμογή και αντοχή στις αντίξοες κλιματικές συνθήκες. Ο χρωματισμός του προβάτου αυτού είναι λευκός με μελανές κηλίδες γύρω από τα μάτια, γι' αυτό λέγεται και "Μαυρομάτικο πρόβατο" των Τζουμέρκων και το χειμώνα σε πεδινές περιοχές της Θεσσαλίας, Τύρναβος, Βλαχός, Αμφιθέα ή του Ακτίου).

24 Κατά την περίοδο 1960-1980 δημιουργήθηκε το πρόβατο φυλής Φριζάρτα. Προήλθε από τη διασταύρωση του εγχώριου πεδινού προβάτου Άρτας με κριούς της φυλής Ανατολικής Φριζανδίας, κυρίως όμως μετά το 1968 με τη χρήση της τεχνητής σπερματέγχυσης και τη συνεχή εφαρμογή της επιλογής των ομοιόμορφων και καλύτερων σε αποδόσεις προβατινών και κριών, προσαρμοσμένων καλά στις τοπικές εδαφοκλιματικές συνθήκες. Το πρόβατο της φυλής Άρτας προήλθε από το ορεινό ηπειρωτικό πρόβατο με την επίδραση άλλων ελληνικών πεδινών φυλών όπως Καραμάνικου, Κατσικά και Αγρινίου κατά κύριο λόγο αλλά και των Χίου, Ζακύνθου, Καραγκούνικης. Αρχικά ο πληθυσμός ενδημούσε στην περιοχή της Ηπείρου αλλά με τον καιρό εξαιτίας των πολύ καλών του αποδόσεων εξαπλώθηκε και στην δυτική Πελοπόννησο και στον νομό Αιτωλοακαρνανίας. Είναι πολύ καλά προσαρμοσμένο σε πεδινές περιοχές με υγρό κλίμα αλλά απαιτεί κυρίως λόγω των υψηλών του αποδόσεων και της ευαισθησίας του σε μεγάλες θερμοκρασίες καλές συνθήκες σταβλισμού διατροφής και περιποίησης

25 Στην κεντρική, ορεινή περιοχή της Πελοποννήσου στα όρια των νομών Αρκαδίας, Αχαΐας, Ηλίας και Μεσσηνίας εκτρέφεται η κοκοβίτικη φυλή. Η περιοχή αυτή είναι ορεινή, δύσβατη και απομακρυσμένη από τα αστικά κέντρα και τις κεντρικές οδικές αρτηρίες. Πολλά ποίμνια εκτρέφονται σήμερα στο χωριό Κοντοβάζαινα του νομού Αρκαδίας. Η φυλή εκτρέφεται σε μικρά ποίμνια των 30 έως 70 προβατινών από εκτροφείς των οποίων η οικονομική κατάσταση και γενικά το βιοτικό επίπεδο δεν είναι πολύ υψηλό. Πρόβατα της φυλής συναντώνται και σε ποίμνια της ορεινής, κεντρικής Πελοποννήσου με ετερογενές γενετικό υλικό.

26 Η Καραγκούνικη φυλή προβάτων εκπροσωπεί τον πεδινό τύπο της Εγχώριας φυλής. Εκτρέφεται κυρίως στο δυτικό τμήμα της Θεσσαλίας. Υπάρχουν 200.000 καθαρόαιμα ζώα της φυλής αυτής.

27 ΕΟΙΑΓΕ, Κέντρο Γεωργικής Έρευνας Βόρειας Ελλάδας, Τράπεζα Γενετικού Υλικού.

28 Το πρόβατο φυλής Κεφαλληνίας λέγεται ότι προέρχεται από την Ιθάκη, όπου συναντώνται μερικά πρόβατα της φυλής ακόμα και σήμερα. Παρουσιάζει πολύ μεγάλες ομοιότητες με το πρόβατο της Καρύστου που και αυτό δεν αναφέρεται σε παλαιότερη βιβλιογραφία. Τα δύο αυτά πρόβατα φαίνονται να έχουν κοινή καταγωγή, μολονότι γεωγραφικά οι περιοχές στις οποίες εκτρέφονται βρίσκονται σε πολύ μακρινή απόσταση μεταξύ τους και τις τελευταίες δεκαετίες, τουλάχιστον, δεν φαίνεται οι δύο περιοχές να είχαν εμπορικές και κτηνοτροφικές συναλλαγές. Κάποια κοινά γνωρίσματα φαίνεται να έχει και με το πρόβατο Πηλίου που επίσης ήταν άγνωστο στους παλαιότερους συγγραφείς. Ο αριθμός των ζώων της φυλής μειώνεται συνεχώς με αποτέλεσμα η φυλή να αγγίζει τα όρια των υπό εξαφάνιση φυλών. Η διατροφή τους στηρίζεται στις βοσκές. Βόσκουν σε ορεινά βοσκοτόπια μάλλον μικρής βοσκοϊκανότητας όπου παραμένουν όλο το χρόνο. Κατά την περίοδο του θηλασμού των αρνιών και το πρώτο διάστημα του αρμέγματος στις προβατίνες χορηγούνται συμπληρωματικά συμπυκνώματα τα οποία αποτελούνται ως επί το πλείστον από βαμβάκι και αραβόσιτο. Στο ίδιο διάστημα χορηγείται και μηδική σε μικρές ποσότητες

29 Το πρόβατο αυτό εκτρέφεται στο νομό Μαγνησίας. Υπάρχουν 28 εκτροφείς με 10-200 πρόβατα ο καθένας (στοιχεία 2009).

30 Στην επαρχία Καρύστου εκτρέφονται περίπου 55.000 πρόβατα, από τα οποία ένα ποσοστό γύρω στο 90% ανήκει

πολυδημία (που φαίνεται ότι οφείλονται στον εγκλιματισμό τους στις περιοχές), τα πρόβατα αυτά φαίνεται ότι ανήκουν σε παμπάλαιες φυλές, που όπως όλες σχεδόν οι άλλες ελληνικές φυλές³¹ πλην των «καραμάνικων», φαίνεται ότι δεν αποτελούν απογόνους της εξαφανισμένης σήμερα αρχαίας συριακής φυλής. Αυτή ενδεχομένως εξελίχθηκε από κάποιες φυλές αγρίων προβάτων της Ανατολικής Μεσογείου, η οποία πρέπει να ήταν συγγενής με το «αγρινό», το κυπριακό αγριοπρόβατο, που έως σήμερα επιβιώνει στην Κύπρο σε μικρούς πληθυσμούς.

Από την άλλη η *αίγα*, *γίδα* ή *κατσίκια* και η αρσενική *τράγος* ως εγχώρια (ντόπια) ποικιλία³² έχει παραχωρήσει τη θέση της, κυρίως στην οικοδομή αιγοτροφία, σε ξένες ποικιλίες (μαλτέζικη, ελβετική κ.ο.κ.) πιό αποδοτικές, λιγότερο ωστόσο ανθεκτικές. Το νεαρό άτομο των δύο φύλων καλείται *κατσίκι*, *ρίφι*, *-άκι*, ως την ηλικία του ενός έτους και *βετούλι* από τον πρώτο ως το δεύτερο χρόνο του. Η εγχώρια (ντόπια) ελληνική κατσίκια έχει διάφορα ονόματα ανάλογα με τα χρώματά της. Έτσι, η μαύρη κατσίκια λέγεται *κόρμπα*, η μαύρη με κοιλιά κίτρινη *γκιόσα*, η κοκκινωπή *κάμπινα*, η ασπρόμαυρη *μπάρτσα*, η σταχτιά *κανούτα*, η καφετί *κανέλλα* και η άσπρη *φλώρα*.

Η γίδα, χρήσιμη για το γάλα της, ως τροφός του Δία και των νηπίων, το κρέας και το μαλλί της (γιδόμαλλο, τραγόμαλλο για αδιάβροχα υφαντά, σακκιά), το δέρμα της για την αποθήκευση και μεταφορά τυριών και υγρών (ασκός), την κατασκευή υποδημάτων και επιδαπέδιων στρωμάτων, την κοπριά για λίπανση των αγρών, αποτελεί παράλληλα την προσωποποίηση της αποκοτιάς και ανεξαρτησίας, καθώς σκαρφαλώνει στα πιό απόκρημνα σημεία για να αναζητήσει την τροφή της και καταστρέφει την θαμνώδη αλλά και δενδρώδη βλάστηση. Έτσι πρακτικά η παρουσία κοπαδιού αιγών σε μια περιοχή σημαίνει αποψίλωση από κάθε είδος βλάστησης. Πολλές φορές τρώει ακόμα και πικρά και ακανθώδη φυτά, που δεν τρώνε τα άλλα ζώα, όπως το πρόβατο. Η παροιμιακή φράση «ό,τι κάνει η γίδα στο πουρνάρι, κάνει και το πουρνάρι στις γίδας το τομάρι» δείχνει την ριψοκίνδυνη σχεδόν εκδικητική σχέση της προς τη χλωρίδα, που φθάνει μέχρι να αυτοτραυματισθεί προκειμένου να φάει ένα αγκαθερό πουρνάρι. Έτσι, σύμφωνα με ευρέως (Θεσσαλία, Πελοπόννησος, Κρήτη, νησιά του Αιγαίου) διαδεδομένη αντίληψη³³, η οποία απηχεί ανάλογες αντιλήψεις από την αρχαιότητα: Άμα φάει γάιδαρος τ' αμπέλι δεν καταστρέφεται, ενώ άμα φάει κατσίκια καταστρέφεται. Η κατσίκια έχει φαρμακερό δόντι. Γι' αυτό και η παροιμιακή έκφραση, *ο φρόνιμος ο άνθρωπος, δε βάζει την κατσίκια του να φυλάει τ' αμπέλι*. Η απαγόρευση της αιγοτροφίας αποτελεί χαρακτηριστική ακραία προσπάθεια περιορισμού της ζημίας στην βλάστηση³⁴. Παράδοση που διασώζει ο Νικ. Πολίτης από την κτηνοτροφική περιοχή Καλαβρύτων, αναφέρεται στην δημιουργία της γίδας και δικαιολογεί τον

χαρακτήρα της: «Τη γίδα την έφτειασε ο διάβολος, αλλ' επειδή δεν ελύγαγαν τα πόδια της, εστέκετο όλο ορθή και εφοφούσαν όλα τα γίδια. Μια ημέρα την έδειξε του Χριστού και του λέει: *Έφτισσα ένα πράμα, αλλά δεν μπορώ να το βάλω να κάτσει, και μου ψοφάει. Τότε ο Χριστός έβγαλε τη βούλλα του και την εβούλλωσε εις τα γόνατα, και αμέσως εκάθησε. Για τούτο τα γίδια έχουν εις τα δύο μπροστινά πόδια βούλλες εις τα γόνατα*»³⁵.

Είναι γνωστό ότι ο διάβολος είναι ο δημιουργός όλων των ενοχλητικών και βλαπτικών ζώων, όπως ο λύκος, αλλά και των μειονεκτημάτων ορισμένων ζώων, όπως ο λαγός που βγαίνει τη νύχτα, ο γάιδαρος που πεισμώνει και κάθεται κάτω, η ατίθαση αίγα κ.ο.κ. Ωστόσο είναι δημιουργός και μεγάλων και δύσκολων τεχνικών έργων, που απαιτούν ιδιοφυΐα από τον κατασκευαστή τεχνίτη, προηγμένη τεχνολογική γνώση, όπως ο μύλος (ανεμόμυλος και νερόμυλος), τα τοξωτά γεφύρια και ο τρούλος ναού, η ατίθαση και αεικίνητη γίδα με τις ιδιαίτερες δυνατότητές σε σχέση με τα υπόλοιπα εξημερωμένα ζώα³⁶.

Αυτά μόνον ενδεικτικά για την συνύπαρξη προβάτων και αιγών σε ένα ενιαίο σύστημα αιγοπροβατοτροφίας με μακρά διάρκεια στον παρελθόντα χρόνο.

Η σταδιακή κατάρρευση της νομαδικής κτηνοτροφίας, που προκλήθηκε διαδοχικά μετά τους μεγάλους πολέμους του 20ού αιώνα, και τον εμφύλιο για μας, και η αντικατάσταση του ζωικού κεφαλαίου από ημιεντατικής εκτροφής βελτιωμένα ζώα υψηλής παραγωγικότητας ξένων φυλών (Γερμανική φυλή προβάτων, Ιταλικές φυλές αιγών κ.λπ.), αποτελούν την επιφανειακή αιτία της συρρίκνωσης των πληθυσμών αυτών των ζώων. Η πραγματική αιτία όμως ήταν και εδώ η «ανωνυμία» του προϊόντος των ζώων και η ανυπαρξία έως πρόσφατα πολιτικών παραγωγής και προώθησης μοναδικών προϊόντων.

Το γεγονός ότι αργήσαμε να κατανοήσουμε, τι αξία θα είχε να πουλήσουμε π.χ. φέτα, σφέλα και γιαούρτι από κόκκινο βλάχικο, караκούνικο κ.λπ. πρόβατο, κρέας από κατσικάκι και αρνάκι Ελασσόνας (σήμερα ΠΟΠ), ή από κατσίκες της Κύμης, μαλλί από χιώτικο πρόβατο και γιδινό τυρί από κατσίκια της ουλοκερατικής φυλής, γραβιέρα Κρήτης ή Αγράφων (σήμερα ΠΟΠ), είναι η βασική αιτία που επέτρεψε στις αμφίβολης παραγωγικότητας και ασφάλειας «βελτιωμένες» ξένες φυλές να εκτοπίσουν αυτά τα πανάρχαια ζώα από τις εκτροφές τους και τους περισσότερους κτηνοτρόφους από το επάγγελμα.

Σήμερα, βοηθάει κι ο καιρός με τα γυρίσματά του, όπως λέει η λαϊκή σοφία, το επιτρέπουν, – το απαιτούν– και οι ευρωπαϊκές επιταγές, η επιστροφή σε κάποια δοκιμασμένα από αιώνες πρότυπα φαίνεται απαραίτητη. Έτσι οι έννοιες τοπικότητα - locality ως ταυτότητα γεωγραφικής ένδειξης, (ΠΟΠ, ΠΓΕ, Αγρόκτημα, Οικοτεχνία), που τις τελευταίες δεκαετίες μας έχουν απασχολήσει, είναι μια σύνθεση, καθώς αποτελεί το αποτέλεσμα του κλίματος, του εδάφους και της βιοποικιλότητας σε συνάρτηση με τις παραδοσιακές γνώσεις, τις τεχνικές και τις δεξιότητες των παραγωγών, καθώς και τις χρήσεις σε διάφορες περιστάσεις της καθημερινής ζωής στον κύκλο του χρόνου.

Με την τοπικότητα συνδέεται ο όρος *παράδοση*, κατ' εξοχήν αντικείμενο των κοινωνικών επιστημών και ιδιαίτερα της λαογραφίας και κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Έχει οριστεί με ποικίλους ορισμούς, οι οποίοι συνήθως δεν αποδίδουν τη δυναμικότητα και ιστορικότητα της έννοιας. Ωστόσο στη συγκεκριμένη περίπτωση ο ευρωπαϊκός ορισμός φαίνεται ότι λαμβάνει υπόψιν τη δυναμικότητά της

35 Ν. Γ. Πολίτης, Παραδόσεις, τ. Α', εν Αθήναις 1904, αρ. 842.

36 Παρά τους ενδοιασμούς για την προσφυγή στην βοήθεια του διαβόλου ως προς ορισμένες θεραπευτικές πρακτικές, όπως το βελόνισμα, που θεωρούν «διαβολικές», εν τούτοις προστρέχουν σ' αυτές, επειδή πιστεύουν ότι προστατεύουν τα ζώα από κάθε κακό και «αυγατίζουν κιόλας, φτάνει να τα βελονιάσουν». Βελόνισμα είναι η εξής διαδικασία: «Σουβλερεύουν σκύλινο κόκκαλο. Το ξυούν, λαναίνει και γίνεται ίσια με βελόνι. Τρυπούν το μπουτί του κριαριού απ' το πίσω ποδάρι και το μπήγουν βαθιά στο κρέας, να μη φαίνεται. Ύστερα παραδίνουν το νταμάρι. Λένε δηλαδή: να σε πάρει ο διάολος! Να σου πάρει ο διάολος τον κούτουλα σ'! τον κόφτη σου! την καρδόρα! όλα όσα έχει το βλαχοκόδνακο, τα παραδίνουν στο Δαίμονα. Έρχεται ο καιρός στο μαρκάλο. Το βελονιασμένο περάει τις προβατίνες. Όλα τ' αρνιά που γεννιώνται, βγαίνουν βελονιασμένα στο μπουτί. Έχουν δηλαδή κι' αυτά στο μπουτί το σκυλοκοκκαλάκι, πόχει το κριάρι. Μαγαρισμένα είναι, σου λένε, τα φυλάει ο Δαίμονας. Όλες οι αστένεις και τ' άλλα κακά τα διώχνει ο Δαίμονας, που φυλάει τα βελονιασμένα. Ένα μονάχα ελάττωμα έχουν αυτά τα πράματα, είναι το κρέας τους άνοστο». (Ν. Γ. Πολίτης, Παραδόσεις, τ. Α', ό.π.).

στην ομώνυμη φυλή. Τα πρόβατα Καρύστου είναι καλά προσαρμοσμένα στις δύσκολες συνθήκες της περιοχής. Οι παραγωγοί είναι ικανοποιημένοι από τις αποδόσεις τους και δεν προτίθενται, όπως δηλώνουν, να τα αντικαταστήσουν με ζώα άλλων φυλών. Οι κτηνοτρόφοι ονομάζουν «κοκκίνικα» όσα από τα πρόβατα έχουν ερυθρό χρώμα στα μη καλυπτόμενα από μαλλί μέρη του σώματος, (κεφαλή, αυτιά, κάτω κοιλιακή χώρα, τράχηλος και άκρα), και «βακρίνικα», όσα έχουν στα αντίστοιχα μέρη του σώματος μαύρο χρώμα. Περίπου το 70% των προβάτων της φυλής είναι κοκκίνικα και το 30% βακρίνικα, ενώ ένα πολύ μικρό ποσοστό φέρει άλλους χρωματισμούς.

31 Υπάρχουν ακόμη οι αυτόχθονες φυλές προβάτων, όπως του Ευδήλου Ικαρίας (υπάρχει μόνο ένα αμιγές ποίμνιο από 30 προβατίνες και 2 κριοί), η φυλή Αστερουσίων, νοτίως της πεδιάδας της Μεσσαράς (2.500 άτομα), η φυλή Ανωγείων (Ψηλορείτικη, Μεταξομαλλή). Εκτιμάται ότι ο αριθμός των αμιγώς εκτρεφόμενων ζώων κυμαίνεται από 4.500 έως 5.000 ζώα σε 19 ποίμνια. Η φυλή Λέσβου, που εκτρέφεται κυρίως στα νησιά Λέσβος και Λήμνος. Αριθμεί περίπου 300.000 πρόβατα στη Λέσβο. Η φυλή Σκοπέλου (Γλώσσας), 2850 ζώα σε 20 ποίμνια (στοιχεία του 2009). Η φυλή Σφακιών εκτρέφεται στο δυτικό τμήμα της Κρήτης, κυρίως στο νομό Χανίων. Υπάρχουν περισσότερα από 60.000 καθαρόαιμα ζώα. Η φυλή Φλώρινας (Πελαγονίας), με 242 ζώα σε 2 εκτροφές (στοιχεία του 2009). Η φυλή της Χίου από το ομώνυμο νησί, όπου εκτρέφονται ακόμη μόλις 400 ζώα. Στην ηπειρωτική χώρα ο κύριος όγκος εκτροφής του χιώτικου προβάτου συγκεντρώνεται στην Κεντρική Μακεδονία (νομοί Χαλκιδικής, Θεσσαλονίκης, Ημαθίας και Πέλλας). Μικρός αριθμός ποιμνίων της φυλής εκτρέφεται και σε άλλες περιοχές της χώρας, όπως π.χ. στη Μαγνησία, Αργολίδα, Θάσο και Δράμα.

32 Η αίγα φυλής Σκοπέλου εκτρέφεται σήμερα στα νησιά Σκόπελος, Αλόνησος, Σκιάθος ενώ συναντάται και στα ερημονήσια Κυρά Παναγιά, Περιστέρα, Γιούρα, Σκάτζουρα, Πιπέρι και Ψαθούρα.

33 Στ. Δ. Ημέλλου, Όνος, αίς και κλάδευσις αμπέλων, ΕΚΕΕΑ, τ. ΚΒ' (1969-72) σ. 3 κεξ.

34 Τρώει τα πάντα, γιατί την καταρράστηκε ο Χριστός να τρέχει, γιατί ο γιδάρης αρνήθηκε να του δώσει νερό. Μια άλλη παράδοση αναφέρει ότι η γίδα πρόδωσε το Χριστό στους Εβραίους. Κρύφτηκε ανάμεσα στα γίδια ενός κοπαδιού και κείνα τον πρόδωσαν με τα μπροστινά τους πόδια.

και τη διάστασή της στην κοινωνική πραγματικότητα (ανάγκες της ευρωπαϊκής υπαίθρου, ανάγκες καταναλωτών, κλπ.)³⁷.

Μια τέτοια οπτική για τη δυναμικότητα της παράδοσης σε τοπικό επίπεδο συμβάλλει στον συγκερασμό της θεωρίας με την πράξη, ώστε να υπάρξουν εφαρμόσιμα αποτελέσματα (επιλογή κατάλληλων προϊόντων και τεχνικών παραγωγής για κατοχύρωση). Παράλληλα, στο επίπεδο κατανάλωσης των προϊόντων, συμβάλλει στη διαμόρφωση καταναλωτών με συνείδηση, αναδεικνύοντας διατροφικές παραγωγές και πολιτισμικές καταβολές, αλλά και παραδοσιακά καταξιωμένα ποιοτικά προϊόντα στην αγορά, πράγμα που οδηγεί στην κοινοτική οικονομία και την τοπική ανάπτυξη.

Πρόκειται για βασική έννοια στις παραδοσιακές ελληνικές κοινωνίες, οι οποίες στηρίζονταν στην παραγωγή προϊόντων περιορισμένης εμπορικής εμβέλειας, άρα και αναγνωρίσιμων αυτομάτως, και στην ανταλλαγή τους με άλλα, μέσω των εμπορικών αγορών (παζάρια εβδομαδιαία ή ετήσια) ή των μονίμων αγορών των αστικών κέντρων. Εκεί διαμορφώνονταν τα κύρια χαρακτηριστικά ονομαστών προϊόντων, ορισμένα από τα οποία γίνονταν περιζήτητα έναντι άλλων λιγότερο ονομαστών.

Τις τελευταίες, λοιπόν, δεκαετίες γίνεται πολύς λόγος για την ανάδειξη της τοπικότητας, ιδιαίτερα των τοπικών παραδοσιακών τροφών και του διατροφικού πολιτισμού. Πρόκειται, βεβαίως, για μια ευρύτερη τάση, η οποία υπερβαίνοντας τα εθνικά όρια, αφορά πολιτικοοικονομικές προτεραιότητες σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο. Εδώ ακροθιγώς παραπέμπω στην UNESCO και στην Σύμβαση του 2006 για την Άυλη πολιτισμική Κληρονομιά (intangible Heritage), η οποία αναφέρεται πρωτίστως στην προστασία των τοπικών πολιτισμικών στοιχείων και μάλιστα της διατροφής. Η χώρα μας έχει άλλωστε κατοχυρώσει την τοπικότητα της διατροφής της ως μεσογειακής. Ανεξαρτήτως αν συμφωνεί κάποιος με την ένταξη αυτή, καθώς θυσίασαμε αμαχητί τους όρους ελληνική διατροφή, κρητική διατροφή, αιγαιακή-νησιωτική διατροφή ή κάτι άλλο, η διατροφή μας αποτελεί ως μεσογειακή ένα αντικείμενο προστατευόμενο από την UNESCO ως Άυλη Πολιτισμική Κληρονομιά. Αντί να διαφωνούμε μπορούμε να χτίσουμε πάνω σ' αυτή την πραγματικότητα με φαντασία και μεθοδικότητα.

Η έμφαση στη μικρή γεωργική και ποιμενική εκμετάλλευση και μεταποίηση τροφίμων, στην ανάπτυξη τοπικών αγορών και δικτύων διανομής τοπικών προϊόντων και κυρίως την προβολή της ταυτότητας αγροτικών περιοχών προσιδιάζει στην φυσιογνωμία των μικροδομών, η οποία ίσχυε πάντοτε στον ελληνικό χώρο, με την μικρή κλίμακα παραγωγή, και χάρη στην οποία διασώθηκε το πλούσιο αγροδιατροφικό κεφάλαιο, το οποίο μπορούμε ακόμη να διαχειριζόμαστε, με τον ανεξάντλητο, παρά τη μικρή και φτωχή μας γεωγραφική έκταση, την λειψυδρία των νησιών μας, κατάλογο των τοπικών παραδοσιακών προϊόντων και τροφίμων (ΠΟΠ, ΠΓΕ) και τους δυνατούς πολιτισμικούς και οικογενειακούς δεσμούς των αστών με τον αγροτικό χώρο. Το νέο πλαίσιο της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής θα είναι η πρώτη φορά που μας υπαγορεύει μια πρακτική, για λόγους ανάγκης, για βιώσιμη παραγωγή με διαχείριση των φυσικών πόρων και της κλιματικής αλλαγής και της βιοποικιλότητας.

Εξ άλλου η κυρίαρχη τάση στις αγροτικές αγορές είναι το αυξημένο ενδιαφέρον και των καταναλωτών για τα παραδοσιακά προϊόντα τοπικής προέλευσης. Και στις ανεπτυγμένες και στις αναπτυσσόμενες χώρες οι τελικοί καταναλωτές ενδιαφέρονται να αγοράσουν προϊόντα που έχουν βαθιές ρίζες στους πολιτισμούς των λαών, παρά το γεγονός ότι είναι πιο ακριβά. Το ενδιαφέρον για ότι είναι αυθεντικό και γνήσιο είναι μια αντίδραση στις ριζικές αλλαγές που έφερε η παγκοσμιοποίηση. Η αύξηση του διεθνούς εμπορίου, η εξαπλώση των πολυεθνικών εταιρειών με τα τυποποιημένα προϊόντα και η βαθμιαία ομογενοποίηση της παραγωγής αγαθών έχει στρέψει μεγάλο αριθμό καταναλωτών πίσω στο παρελθόν. Είναι διατεθειμένοι να καταναλώσουν προϊόντα που είναι αληθινά, εξασφαλίζουν την ποιότητα και δεν έχουν μολυνθεί από αυτό που οι πολλοί άνθρωποι υπολήπτονται ως εκσυγχρονισμό

(Van de Kop and Sautier et al.2006;FAO 2008).

Για προϊόντα και μικρές ή μικρομεσαίες αγροτοποιομενικές επιχειρήσεις που υπηρετούν την μικρή βιομηχανία, αυτή η νέα τάση σηματοδοτεί μια μεγάλη ευκαιρία, καθώς τους απελευθερώνει από την σύγκριση τιμών με γενικής χρήσεως και τυποποιημένα προϊόντα.

Αυτό τους ανταμείβει να κάνουν καλά αυτό που έκαναν πάντα γενιές πριν σε συγκεκριμένη έκταση και ποσότητα. Χρησιμοποιώντας αιωνόβιες μεθόδους για την παραγωγή και μεταποίηση παραδοσιακών προϊόντων, που σίγουρα έχουν διανύσει μακρά πορεία στην περιοχή και έχουν συγκεκριμένες ιδιότητες. Οι νότιες χώρες της Ευρώπης, ευνοημένες τουλάχιστον από τις κλιματικές και εδαφικές συνθήκες, αλλά και με μεγάλο πολιτισμικό απόθεμα, αναγνώρισαν γρήγορα τις εμπορικές δυνατότητες που υπόσχεται η θεσμοθέτηση των παραδοσιακών προϊόντων ονομασίας προέλευσης.

Αυτό που για τον εικοστό κυρίως αιώνα ήταν το σύνθημα ζωής και οδήγησε στην αποδιοργάνωση της αγροτοποιομενικής ζωής, την εξαφάνιση της τοπικότητας των παραδοσιακών δομών και πολιτισμών, και τη δημιουργία υδροκέφαλων αστικών κέντρων και μονοκαλλιιεργειών, αποτελεί στον 21ο αιώνα παράδειγμα προς αποφυγήν. Η ενδυνάμωση των δεσμών ανάμεσα στους αγρότες και τον τόπο τους, τα έθιμα και τις εκδηλώσεις που συνδέονται με την οικογενειακή και συλλογική κατανάλωση τροφών, και συνακόλουθα την παραγωγή προϊόντων και τροφίμων αποτελεί σημαντικό βήμα για μια αγροτική άνοξη, η οποία θα ενσωματώνει όχι μόνον τις φυσικές πηγές αλλά και τους πολιτισμικούς πόρους για όλη την κοινωνία, αγροτική και αστική.

Έχοντας επίγνωση ότι η συμβολή επιστημονικών αναλύσεων της λαογραφίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας στα πλαίσια της προσπάθειας ανασυγκρότησης της αγροτικής οικονομίας, μπορούν να χρησιμοποιηθούν πολιτικά, θεωρώ ότι οι συνεργασίες μας μπορούν και πρέπει να παράγουν πολιτικές.

Ο πολιτισμικός θησαυρός που ενσωματώνει με την μακρά θητεία του στους αιώνες ο ποιμενικός βίος ως διαχρονική αξία υπάρχει καιρός να μελετηθεί και να αξιοποιηθεί για ένα καλύτερο μέλλον.

Ενδεικτική λαογραφική βιβλιογραφία

Πολίτης, Ν. Γ., 1904. *Παραδόσεις*, τ. Α', εν Αθήναις.

Ξανθουδίδης, Στεφ., «Ποιμενικά Κρήτης», *Λεξικογραφικόν Αρχείον της Μέσης και Νέας Ελληνικής* 5, 1918 [1920], σσ. 267-323.

Λουκόπουλος, Δημ., 1930. *Ποιμενικά της Ρούμελης*, εν Αθήναις.

Χατζηγιάννου, Κ. Π., 1934. «Γεωργικά και ποιμενικά της Κύπρου», *Λαογραφία* 11, σσ. 67-111.

Ηλιόπουλος, Κ. Ν., (1938-48). «Ποιμενικά της Ηλείας», *Λαογραφία* 12, σσ. 253-285.

Ζευγώλης, Γ. Δ., 1953-54. «Ποιμενικά της ορεινής Νάξου», *Λαογραφία* 15, σσ. 61-110.

Καρανασάσης, Αναστ. Μ., 1956. «Ποιμενικά της Κω», *Λαογραφία* 16, σσ. 21-104.

Χατζημιχάλη, Αγγ., 1957. *Οι Σαρακατσάνοι*, Αθήνα.

Κωστάκης, Θαν., 1975-76. «Τα ποιμενικά της Τσακωνιάς», *Λαογραφία* 30, σσ. 45-160.

Μέγας, Γ. Α., 1975. Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας, τεύχος 3, σ. 43. Ανατύπωση [τριών τευχών-ανατύπων από την Επετηρίδα του Λαογραφικού Αρχείου, 1939-1949], Αθήναι.

Ήμελλος, Στέφ. Δ. – Καμηλάκη, Αικατερίνη Πολυμέρου, 1983. *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο)*, Αθήνα, σσ. 84-104 (Ποιμενική ζωή).

Polymerou-Kamilaki, Aikaterini, 2009. «Water Management in Myths and Legends of the Greek People, Narratives across Space and Time. Transmissions and Adaptations», *Proceedings of the 15th Congress of the International Society for Folk Narrative Research* (June 21-27, Athens), pp. 1-21.

Ανθοπούλου, Θεοδοσία (επιμέλεια), 2013. *Περί εντοπιότητας και ιδιότητας των τροφίμων. Μια εδαφική προσέγγιση της ανάπτυξης των αγροτικών περιοχών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

37 Βλ. τον συλλογικό τόμο «Περί εντοπιότητας και ιδιότητας των τροφίμων. Μια εδαφική προσέγγιση της ανάπτυξης των αγροτικών περιοχών», εκδ. Παπαζήση, επιμέλεια: Θεοδοσία Ανθοπούλου Αθήνα 2013. Περιλαμβάνει κείμενα ερευνητών της ευρωπαϊκής ομάδας ERG-SYAL (Localised Agrifood Systems) στα οποία αναδεικνύεται η εντοπιότητα και ιδιότητα συγκεκριμένων τροφίμων ως μοχλός ανάπτυξης των αγροτικών περιοχών της Ευρώπης.

Tangible and Intangible Pastoral Heritage and Economic Development

SADRY SHARIFI

Inter-City Intangible Cultural Cooperation Network, South Korea
Sadry.sharifi@gmail.com

Abstract

Heritage is our legacy from the past what we live with today, and what we pass on to the future generations. Rural life and one of the most important aspects of it, pastoral life is a cultural heritage and it does not end at monuments and collections of objects. It also includes traditions or living expressions inherited from our ancestors and passed on to our descendants, such as performing, social practices, rituals, festive events, knowledge and practices concerning nature and the universe or the knowledge and skills to produce traditional crafts.

When we think about sustainable development, the role of heritage conservation becomes more clear, in the long term period, economic impact of heritage conservation is less important than its educational, environmental, cultural, and social impact. The value of cultural heritage is more important than economic value. Some major measurable of economic impacts of heritage conservation are jobs and household income; local community revitalisation; heritage tourism; property values; and small business incubation. The larger economic role of heritage conservation is globalisation including economic globalisation and cultural globalisation.

In this paper, I am going to describe one tangible UNESCO item related to pastoral life; The Causses and the Cévennes, Mediterranean agro-pastoral Cultural Landscape in France and some intangible UNESCO items related to pastoral life, Al Sadu, traditional weaving skills in the United Arab Emirates, Naadam Mongolian traditional festival in Mongolia, Canto a tenore, Sardinian pastoral songs in Italy, Cultural space of the Bedu in Petra and Wadi Rum in Jordan, Cultural space of the Yaaral and Degal in Mali, Urtiin Duu, traditional folk long song in Mongolia and China, as well as intangible safeguarding, tangible preservation and economic development in this century.

Keywords: Tangible Cultural Heritage, Intangible Cultural Heritage, UNESCO, ICCN, OWHC

1. Introduction

In the 21st century, the thoughtful local community will effectively utilise its tangible and intangible cultural heritage to meet the economic, social, and cultural needs of its citizens far into the future. For a community to be viable there needs to be a link between environmental responsibility and economic responsibility and for a community to be livable there needs to be a link between environmental responsibility and social responsibility; for a community to be equitable there needs to be a link between economic responsibility and social responsibility.

2. The Causses and the Cévennes, Mediterranean agro-pastoral Cultural Landscape in France

This 302,319 ha property, in the southern part of central France, is a mountain landscape interspersed by deep valleys that is representative of the relationship between agro-pastoral systems and their biophysical environment, notably through drailles and drove roads. Villages and substantial stone farmhouses on deep terraces of the Causses reflect the organisation of large abbeys from the 11th century. Mont Lozère, inside the property, is one of the last places where summer transhumance

is still practiced in the traditional way, using the drailles. The upland landscapes of the Causses have been shaped by agro-pastoralism over three millennia. In the middle ages, the development of cities in the surrounding Mediterranean plains, and especially the growth of religious institutions, prompted the evolution of a land structure based on agro-pastoralism, the basis of which is still in place today. Too poor to host cities, too rich to be abandoned, the landscape of Causses and Cévennes are the result of the modification of the natural environment by agro-pastoral systems over a millennium. The Causses and Cévennes demonstrate almost every type of pastoral organisation to be found around the Mediterranean (agro-pastoralism, silvi-pastoralism, transhumance and sedentary pastoralism). The area has by a remarkable vitality as a result of active renewal of the agro-pastoral systems. This area is a major and viable example of Mediterranean agro-pastoralism. Its preservation is necessary to deal with threats from environmental, economic and social issues that such cultural landscapes are facing globally. The Causses and the Cévennes retain numerous testimonies of the evolution over several centuries of its pastoral societies. Their important built heritage, landscape characteristics and intangible associations that reflect traditional pastoralism will be sustained by a contemporary revival of agro-pastoralism.

The Causses and the Cévennes, manifest an outstanding example of one type of Mediterranean agro-pastoralism. This cultural tradition, based on distinctive social structures and local breeds of sheep, is reflected in the structure of the landscape, especially the patterns of farms, settlements, fields, water management, drailles and open grazed common land and what it reveals of the way this has evolved, in particular since the 12th century. The agro-pastoral tradition is still living and has been revitalised in recent decades. In addition, a large number of historic buildings and architectural ensembles are protected under the provisions of the 1913 historic monuments legislation. A number of architectural groups and small villages are designated as Zones de protection du patrimoine architectural, urbain et paysager (ZPPAUP). There is a need for tighter protection for the overall landscape to protect cultural attributes in response to identified threats and a range of complementary measures to coordinate and strengthen existing protection will be put in place by 2015.

3. Urtiin Duu, traditional folk long song in Mongolia

The Urtiin duu or "long song" is one of the two major forms of Mongolian songs, the other being the short song" (bogino duu). As a ritual form of expression associated with important celebrations and festivities, Urtiin duu plays a distinct and honored role in Mongolian society. It is performed at weddings, the inauguration of a new home, the birth of a child, the branding of foals and other social events celebrated by Mongolia's nomadic communities. The Urtiin duu can also be heard at the naadam, a festivity featuring wrestling, archery and horseracing competitions.

The Urtiin duu is a lyrical chant, which is characterised by an abundance of ornamentation, falsetto, an extremely wide vocal range and a free compositional form. The rising melody is slow and steady while the falling melody is often intercepted with a lively rhythm. Performances and compositions of Urtiin duu are closely linked to the pastoral way of life of the Mongolian nomads on their ancestral grasslands. Widely believed to have originated 2,000 years ago, the Urtiin duu has been recorded in literary works since the thirteenth century. A rich variety of regional styles has been preserved until today, and performances as well as contemporary compositions still play a major role in the social and cultural life of nomads living in Mongolia and in the Inner Mongolia Autonomous Republic, located in the northern part of the People's Republic of China. Since the 1950s, urbanisation and industrialisation have increasingly superseded traditional nomadic lifestyles, leading to the loss of many traditional practices and expressions. Parts of the grasslands where tradition-bearers used to live as nomads have fallen victim to desertification, causing many families to shift to a sedentary way of life where many classical themes of Urtiin duu, such as the praise of typical nomads' virtues and experiences, lose their relevance.

4. Cultural space of the Yaaral and Degal in Mali

The cultural space of the yaaral and the degal corresponds to the huge pastoral lands of the Peul of the inner Niger Delta. The yaaral and the degal designate the festivals which mark the crossing of the

river, at Diafarabe and Dialloubé respectively, by herds of cattle which graze throughout the year between the two different but complementary ecological spaces: the arid land of the Sahel and the flood plains of the inner Niger River. The festivities always take place on a Saturday, a fortunate day in popular Peul belief, determined according to the state of the pasture and the drop in the river level. These festivals give rise to extremely varied cultural expressions. Competitions for the most beautifully decorated herd are organised. Music and dance are performed by a range of groups. Herdsmen recite pastoral poems relating their adventures during the long months of pilgrimage through different lands. Young women put on their finest clothes and jewels to acclaim the herdsmen in song. Wives particularly decorate their houses to welcome home their husband. These two events, the origin of which goes back to when the Peuls settled in the region, probably around the fourteenth century, are the linchpins of the transhumance way of life of these people. Pastoral practices were codified at the beginning of the nineteenth century. The management of the pasturelands, the marking out of transhumance routes and the bringing together of herds at specific points have improved the organisation of the event and have enabled a larger crowd to gather, turning these pastoral festivals into major events. Since they bring together representatives of all the ethnic and occupational groups in the Delta – Peul cattle-breeders, Marka or Nono rice-growers, Bambaramillet-growers and Bozofishermen – as well as notables from other regions in the country, the yaaral and the degal continue to renew inter-community pacts and reinforce social cohesion. The huge attachment of the communities in the region to these festivities ensures their continuity. However, the yaaral and the degal are now weakened by recurring droughts affecting the pastureland and the herds and disrupting the pastoral calendar. Rural emigration of the young, causing a loss of knowledge and know-how associated with animal breeding and the organisation of the festivals, and the often inappropriate intervention of the central authorities also have an effect on these cultural expressions.

5. Cultural Space of the Bedu in Petra and Wadi Rum in Jordan

The Bedu are semi-settled pastoralists who live in the southern part of Jordan, particularly near the sites of Petra and Wadi Rum within a region of semi-arid highlands and deserts. These conditions have allowed for the co-existence of settled and nomadic communities maintaining a complementary relationship. Several Bedu tribes continue to use the Nabatean water-collecting cisterns and caves near Petra. To the southeast of Petra, Wadi Rum is situated amidst vast semi-arid pasturelands. Today, several semi-settled Bedu communities inhabit this area, keeping alive the traditional pastoral culture and the knowledge and skills related to it. While these are common to most Bedu communities across the Arab world, the Bedu of Petra and Wadi Rum, as a result of specific climatic and geographic conditions and the contacts with settled communities have preserved a specific knowledge related to the flora and fauna of the area, to traditional medicine, camel husbandry and tent-making craftsmanship, tracking and climbing skills, and rituals of coffee-making and hospitality. The Bedu have developed a profound knowledge of their environment, a great cultural creativity, a complex moral and social code, all of which is expressed and transmitted orally. Growing out of the very intimate relationship that the Bedu have developed with this region, their rich mythology manifests itself in various forms of oral expression. These comprise poetry, folktales and place-naming, songs as well as the art of story-telling. Here too, several forms of oral expressions belong to the Bedu world at large. Yet what makes those of the Bedu of Petra and Wadi Rum specific is the fact that they are related to particular places and their history. Over the last fifty years, more and more Bedu groups settled down permanently or temporarily. The provision of education, housing, health care and sanitation has made a settled existence more attractive for many Bedu groups, leading, however, to the erosion of skills that the Bedu had developed over generations. Due to decreasing job opportunities in settled communities, many Bedu return to their former nomadic existence. However, the increase of desert tourism and its demand for “authentic Bedu culture” may lead to its distortion.

6. Canto a tenore, Sardinian Pastoral Songs in Italy

Canto a tenore has developed within the pastoral culture of Sardinia. It represents a form of polyphonic singing performed by a group of four men using four different voices called bassu, contra,

boche and mesu boche. One of its characteristics is the deep and guttural timbre of the bassu and contra voices. It is performed standing in a close circle. The solo singer chants a piece of prose or a poem while the other voices form an accompanying chorus. Most practitioners live in the region of Barbagia and other parts of central Sardinia. Their art of singing is very much embedded in the daily life of local communities. Often it is performed spontaneously in local bars called su zilleri, but also at more formal occasions, such as weddings, sheep hearings, religious festivities or the Barbaricino carnival. The Canto a tenore encompasses a vast repertoire that varies within Sardinia. The most common melodies are the serenade boche ‘e notte (‘the voice of the night’) and dance songs such as the mutos, gosos and ballos. The lyrics are either ancient or contemporary poems on present-day issues, such as emigration, unemployment and politics. In this sense, the songs can be regarded as both traditional and contemporary cultural expressions.

7. Naadam Mongolian Traditional Festival in Mongolia

Naadam is a national festival celebrated every year from 11 to 13 July across Mongolia that focuses on three traditional games: horseracing, wrestling and archery. Mongolian Naadam is inseparably connected to the nomadic civilisation of the Mongols, who have long practiced pastoralism on Central Asia’s vast steppe. Oral traditions, performing arts, national cuisine, craftsmanship, and cultural forms such as long song, Khöömei overtone singing, Bie biyelgee dance and Morin khuur fiddle also feature prominently during Naadam. Mongolians follow special rituals and practices during the festival, such as wearing unique costumes and using distinctive tools and sporting items. Festival participants revere the sportsmen, sportswomen, and children who compete, and winners are rewarded titles for their achievements. Ritual praise songs and poems are dedicated to the contestants in the events. Everyone is allowed and encouraged to participate in Naadam, thus nurturing community involvement and togetherness. The three types of sports are directly linked with the lifestyles and living conditions of the Mongols and their transmission is traditionally undertaken through home-schooling by family members, although formalised training regimens have recently developed for wrestling and archery. The rituals and customs of Naadam also accentuate respect for nature and the environment. Naadam has been passed down from generation to generation and is recognised by Mongolian communities as an essential expression of their nomadic cultural identity; Inscription of Naadam on the Representative List could contribute to the visibility of the intangible cultural heritage while promoting intercultural dialogue as well as mutual respect for cultural diversity and human creativity; The nomination outlines recent and current efforts to safeguard the festival and proposes a coherent plan including the establishment of training centres and the inclusion of teaching programmes in the education system to ensure its viability, supported by the strong commitment of the State and the communities; The nomination demonstrates that Naadam heritage bearers and local communities supported its elaboration, and it includes their free, prior and informed consent.

8. Al Sadu, Traditional Weaving Skills in the United Arab Emirates

Al Sadu is a traditional form of weaving practiced by Bedouin women in rural communities of the United Arab Emirates to produce soft furnishings and decorative accessories for camels and horses. Bedouin men shear the sheep, camels and goats, and the wool is cleaned and prepared by the women. The yarn is spun on a drop spindle, then dyed, then woven on a floor loom using a warp-faced plain weave. The traditional colors are black, white, brown, beige and red, with distinctive patterns in the form of narrow bands of geometric designs. Weavers often gather in small groups to spin and weave, exchanging family news and occasionally chanting and reciting poetry. Such gatherings are the traditional means of transmission: girls learn by watching, and are gradually given tasks to do, such as sorting the wool, before learning the more intricate skills involved. However, the rapid economic development and social transformations brought about by the advent of oil in the Emirates have caused a sharp decline in the practice of Al Sadu. The pastoral Bedouin communities have dispersed among urban settlements, and young women increasingly work outside the home. The bearers of Al Sadu are now mostly older women whose numbers are declining. The Al Sadu weaving skills have been transmitted through generations and recreated according to the community’s current needs.

The decline of the pastoral mode of life, the decreasing number of practitioners, limited local economic opportunities for generating income and a lack of interest in learning traditional skills among the younger generation of women threaten the viability of the element; The safeguarding measures correspond with the needs identified and can contribute to sustainable development and awareness of the element while improving the economic situation of the bearers; activities include regional and local training centers, governmental and NGO funds, awards and promotion activities, education and capacity building, and intellectual property protection.

9. Qashqaii in Iran

In the 19-20th centuries the Qaşqāī constituted a tribal confederacy of people of ethno linguistically diverse origin; they were predominantly nomadic pastoralists who migrated seasonally between the lowlands and the highlands in the southern Zagros Mountains. They created their own distinctive dress from market-derived goods and the work of village and urban craft specialists. The traditional nomadic Qashqai travelled with their flocks each year from the summer highland pastures north of Shiraz roughly 480 km or 300 miles south to the winter pastures on lower (and warmer) lands near the Persian Gulf to the southwest of Shiraz. The majority, however, have now become partially or wholly sedentary. Pastoral practices, handicrafts, cloths, dance and music of Qashqaiis is unique.

10. Pastoral Life and Economic Development

One of the facts about the economy of the 21st century is that the most significant impact of the global economy is not at the national or even the provincial level, but it is at the local level. Economic development does not just happen. It requires the community to identify a number of steps to reach its final goals, and it needs to have these senses; sense of place, sense of identity, sense of ownership and sense of community. Increasingly around the world, tangible cultural heritage preservation as well as intangible cultural heritage safeguarding is becoming effective vehicle for economic growth. It allows a pastoral community the opportunity to participate in the positive benefits of globalised economy while resisting the adverse impact of a globalised culture. The wise community will effectively utilise its historic built environment and cultural assets as well as some traditional skills and rituals to meet the economic, social and cultural needs of its citizens well into the future and it will be achievable by

- Promote greater recognition and better understanding of the value and role of cultural heritage within the broader context of sustainability, especially as a response to current social challenges.
- Raise awareness about the wide range of benefits arising from fully integrating cultural heritage into local, regional and national sustainable development policies, agendas and projects.
- Stress the need for coordinated and collaborative action to be taken by multiple stakeholders, including national governments, local authorities, the private sectors, civil society, and international organisations in order to maximise the potential of cultural heritage as an agent of socio-economic development.

Moreover, during the last decade the concept of economic sustainability has developed wider, which until recently were overlooked by traditional economic thought. This is also reflected in all recent reports of international organisations such as the UNESCO, the ICCN and the OWHC that fully recognise the socioeconomic value of cultural heritage. Cultural heritage is considered a crucial factor of well-being. It is now generally accepted that it has a visible real and distinct economic and financial impact, which may be further quantified, measured and confirmed by a series of adequate indicators. Following this line of reasoning, the social sector is increasingly involved with heritage related initiatives and actions. In this way, UNESCO and its partners such as World Heritage Cities Organisation and the ICCN which aim preserving and safeguarding of world heritage items and ensuring sustainable development in local communities in the world.

Acknowledgements:

I would like to thank the organisers of this worthy international conference, especially Dr. Fouli Papageorgiou, Managing Director of PRISMA and Ms Eleni Kolovou for their kind cooperation, Ms Choi, Secretary General of the ICCN, Mr. Denis Ricard, Secretary General of the OWHC, and Mr. Mohammad Ahyaee, Managing Director of COARIYA, for their thoughtful suggestions and comments.

References:

- Donovan Rypkema, *The Economics of Historic Preservation*.
- Mark R. Warren et al., 2001. "The Role of Social Capital in Combating Poverty." In *Social Capital and Poor Communities*, edited by Susan Saegert et al., New York: Sage Foundation.
- Kilungu Nzaku and James O. Bukenya, 2005. "Examining the Relationship between Quality of Life Amenities and Economic Development in the Southeast USA", *Review of Urban and Regional Development Studies* 17 (2), 2005: 89-103.
- John P. Blair, "Quality of Life and Economic Development Policy," *Economic Development Review* 16 (1) (1998): 50-54.
- UNESCO, 2012. Basic Text of the 2003 Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage 2012 Edition, Paris: UNESCO Intangible Cultural Heritage Section.
- General Works, 1974: Lois Beck, *The Qashqai of Iran*, New Haven.
- Pierre Oberling, 1974. *The Qashqa'i Nomads of Fars*, The Hague.

Products of the Greek Sheep and Goat Farming: Ecology, Technical Systems, Localities

Dr EVANGELOS KARAMANES

Senior Researcher, Acting Director,
Hellenic Folklore Research Centre, Academy of Athens, Greece

Abstract

In the paper we examine the logic of the configuration of choices and strategies of farmers and cheese makers regarding nutritional products of the Greek sheep and goat farming in relation to factors such as the ecological environment, the local economy, exchange networks, the organisation of space and scope through space, the social organisation of production in the traditional framework. It is also an attempt to calculate the transformation, during the 20th century, almost all of these components of the traditional technology of dairy products. We will refer to data from folklore ethnographic fieldwork and from existing folklore and other literature.

We believe that the analysis of the technology of making local traditional products, their transformations, the DISCOVERY of ANALOGIES with social phenomena such as the study of multiple relations between the local community and the ecological environment from Folklore and Ethnology can provide positive services in the public debate of specialised persons (producers, institutional representatives, scientists) and the general public on matters of nutrition.

Particularly now that has been put into question the economic efficiency of a globalised scale exchange, under the weight of the problems posed by the cost of transport and the resultant of these environmental burdens, the needs of major infrastructures, the large population concentrations, etc., we mark a growing interest for locality and particularity, that do not refuse communication with the rest of the world.

Προϊόντα της ελληνικής αιγοπροβατοτροφίας: οικολογία, τεχνικά συστήματα, τοπικότητες¹

Στο κείμενο εξετάζεται η λογική της διαμόρφωσης των επιλογών των κτηνοτρόφων και των τυροκόμων όσον αφορά τα προορισμένα για την διατροφή προϊόντα της κτηνοτροφίας σε σχέση με παράγοντες όπως το οικολογικό περιβάλλον, η τοπική οικονομία, τα δίκτυα ανταλλαγών, η οργάνωση του χώρου και οι ακτίνες δράσης των κατοίκων μέσα στο χώρο, η κοινωνική οργάνωση της παραγωγής στο παραδοσιακό πλαίσιο. Γίνεται επίσης μια προσπάθεια αποτίμησης του ραγδαίου μετασχηματισμού, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, του συνόλου σχεδόν των εν λόγω συνιστωσών της παραδοσιακής τεχνολογίας των γαλακτοκομικών προϊόντων. Βάση της ανάλυσής μας αποτελούν κυρίως τα δεδομένα προσωπικών επιτόπιων ερευνών αλλά και η υπάρχουσα λαογραφική και άλλη βιβλιογραφία.

Θα αναφερθούμε καταρχήν στην ιστορική φυσιογνωμία της ελληνικής κτηνοτροφίας και στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε ορισμένα παραδείγματα τυροκόμησης στο ελληνικό πλαίσιο, κυρίως από την ηπειρωτική Ελλάδα και λιγότερο από τα νησιά παρότι ο νησιωτικός χώρος, οι Κυκλάδες (κυρίως η Νάξος), η Σκύρος στο κεντρικό Αιγαίο, η Κεφαλονιά στο Ιόνιο πέλαγος, διαθέτουν αξιόλογη κτηνοτροφία και η δραστηριότητα αυτή είναι σημαντική για τον τοπικό πολιτισμό. Τα μεγάλα νησιά της Κρήτης και της Κύπρου έχουν, το καθένα, ιδιαίτερη και εξαιρετικά ισχυρή φυσιογνωμία όσον αφορά τα χαρακτηριστικά των γαλακτοκομικών προϊόντων τους. Στην συνέχεια θα προσεγγίσουμε την έννοια της τοπικότητας των διατροφικών προϊόντων αναφερόμενοι στην διαμόρφωση του συστήματος των ονομασιών προέλευσης στην Γαλλία από τα τέλη του 19ου αιώνα και στο εξής. Τέλος θα αναριθμήσουμε μια σειρά από παράγοντες που επέδρασαν στην διαμόρφωση της ελληνικής τυροκομίας, ο ρόλος των

οποίων χρήζει, κατά την γνώμη μας, περαιτέρω μελέτης όπως και ορισμένα ζητήματα της σύγχρονης φυσιογνωμίας της.

Θεωρούμε ότι η ανάλυση των τεχνικών παρασκευής των τοπικών παραδοσιακών προϊόντων, των μετασχηματισμών τους, η αποκάλυψη των αναλογιών τους με τα κοινωνικά φαινόμενα όπως και η μελέτη των πολλαπλών σχέσεων μεταξύ της τοπικής κοινωνίας και του οικολογικού περιβάλλοντος από την λαογραφία και την Εθνολογία μπορεί να προσφέρει θετικές υπηρεσίες στη δημόσια συζήτηση των εμπλεκόμενων φορέων (παραγωγών, θεσμικών εκπροσώπων, επιστημόνων) και του κοινού για τα θέματα της διατροφής. Ιδιαίτερως σήμερα που έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση η οικονομική αποτελεσματικότητα της παγκοσμιοποιημένης κλίμακας των ανταλλαγών, υπό το βάρος των προβλημάτων που θέτουν το κόστος των μεταφορών και η συνεπαγόμενη από αυτές περιβαλλοντική επιβάρυνση, οι ανάγκες δημιουργίας μεγάλων υποδομών, οι μεγάλες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις κ.ά., αναπτύσσεται το ενδιαφέρον για την τοπικότητα, την ιδιαιτερότητα, που όμως δεν αρνείται την επικοινωνία με τον υπόλοιπο κόσμο.

Η Ελλάδα είναι μια χώρα με πλούσιο γεωγραφικό διαμελισμό. Υπάρχουν πάρα πολλά μικρά αλλά και μεγάλα νησιά με εξαιρετικά πλούσιο γεωγραφικό ανάγλυφο. Τα μεγαλύτερα από αυτά (η Κρήτη καταρχήν αλλά και άλλα όπως η Νάξος στις Κυκλάδες και η Κεφαλονιά στο Ιόνιο) διαθέτουν αρκετά ψηλά βουνά που δεν απέχουν πολύ από την θάλασσα.

Η οροσειρά της Πίνδου που διασχίζει την ηπειρωτική Ελλάδα με τις διακλαδώσεις της, την Δυτική Μακεδονία στον βορρά, την Ήπειρο και την Θεσσαλία και στη συνέχεια την Στερεά Ελλάδα, υπήρξε εδώ και αιώνες προνομιακός χώρος για τους νομάδες και ημινομάδες κτηνοτρόφους της κυρίως (ηπειρωτικής) Ελλάδας². Η απουσία συνόρων, στο ευρύτατο γεωγραφικό πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, διευκόλυνε τη μετακίνηση των κοπαδιών κυρίως προς τις πεδιάδες της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, τη Χαλκιδική αλλά και τις πεδιάδες της Αιτωλοακαρνανίας, Άρτας και Θεσπρωτίας στην Δυτική Ελλάδα και την Ήπειρο. Το γεωγραφικό ανάγλυφο της ευρύτερης περιοχής με τα σχετικά ψηλά βουνά να ευρίσκονται σε απόσταση όχι απαγορευτικά μακρινή από τις πεδιάδες και τα παράλια ευνόησε την ανάπτυξη μιας μεταβατικής κτηνοτροφίας, που αποτελεί άριστο μέσο εκμετάλλευσης των ορεινών βοσκών κατά την θερμή θερινή περίοδο και χρησιμοποιεί τους σχετικά κοντινούς κάμπους, όπου τα διαθέσιμα βοσκοτόπια και οι ηπιότερες θερμοκρασίες επιτρέπουν την επιβίωση των κοπαδιών κατά τους δριμείς χειμώνες. Ο τύπος της μετακίνησης αυτής ανθρώπων και ζώων έχει βαθιές ρίζες μέσα στον χρόνο στην περιοχή που εξετάζουμε – αυτό είναι γνωστό και από τις ειδικές έρευνες προϊστοριολόγων, οι οποίοι ανέλυσαν εθνοαρχαιολογικά δεδομένα που αφορούν ομάδες κυνηγών που ακολουθούσαν τα άγρια θηράματα κατά την εποχική τους μετακίνηση αλλά και νομάδες κτηνοτρόφους – και βεβαίως αφορά πολλές μεσογειακές χώρες, το γεωγραφικό ανάγλυφο των οποίων παρέχει πρόσφορο έδαφος

1 Το θέμα που αναπτύσσεται στο άρθρο παρουσιάστηκε σε πιο διευρυμένη μορφή στο πλαίσιο μαθημάτων στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο του Δήμου Περιστερίου (κυρίως στο μάθημα της 30ης Οκτωβρίου 2013 αλλά και σε παλαιότερα. http://www.peristeri.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=1950&Itemid=185, <http://www.youtube.com/watch?v=CkmohtmoofEA>, επίσκεψη ιστοσελίδων στις 24/11/2013).

Επίσης σε μαθήματα στην Εταιρεία Φίλων του Λαού στην Αθήνα (<http://www.etfl.com/>, 24/11/2013). Ορισμένα από τα ζητήματα που θίγονται εδώ συζητήθηκαν σε μια πιο περιορισμένη εκδοχή τους στην ημερίδα με θέμα «Τεχνουργήματα με πρώτες ύλες από Αιγοπρόβατα. Παραδοσιακές Τεχνολογίες Τροφίμων από τα Αιγοπρόβατα» που πραγματοποιήθηκε την Τετάρτη 16 Οκτωβρίου 2013 στο Κέντρο Πολιτισμού «Ελληνικός Κόσμος», Πειραιώς 254, Τάυρος. Η ημερίδα οργανώθηκε από το Εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ψηφιακής Τεκμηρίωσης του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος «CANEPAL. Η Ευρωπαϊκή Κληρονομιά της Αιγοπροβατοτροφίας και του Ποιμενικού Βίου». Βλ. <http://www.prismanet.gr/canepal/>, επίσκεψη στις 24/11/2013.

Επίσης αποτέλεσαν το θέμα δύο ωριαίων εκπομπών (10.03.2013 και 17.03.2013) στο ραδιοφωνικό σταθμό ΣΚΑΙ στην σειρά «Η ελληνική διατροφή από την προϊστορία έως σήμερα» με θέμα τα ελληνικά παραδοσιακά κτηνοτροφικά προϊόντα με συνομιλητή τον διευθυντή του σταθμού Άρη Πορτοσάλτε:

<http://www.skai.gr/player/Radio/?MMID=237673>

<http://www.skai.gr/player/Radio/?mmid=237911>

2 Δημοσθένης Συράκης, «Νομαδική, μόνιμος και γεωργική κτηνοτροφία εν Ελλάδι», *Γεωργικών Δελτίων της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας*, τόμ. XII, τεύχ. 169 (Μάρτιος-Αύγουστος 1925), σσ. 651-778.

για αναλόγου τύπου κτηνοτροφική παραγωγική δραστηριότητα³.

Η κτηνοτροφική δραστηριότητα, εδραία ή μετακινούμενη, συνυπήρχε συχνά με την γεωργική καλλιέργεια της γης ακόμα και σε οικισμούς που ήταν χτισμένοι σε υψηλό υψόμετρο. Η σπουδαιότητα της μιας ή της άλλης δραστηριότητας στο πλαίσιο επιμέρους περιοχών ή οικισμών ή ακόμα και στο εσωτερικό της ίδιας κοινότητας γνώρισε σημαντικές μεταβολές ανάλογα με τις γενικότερες ιστορικές και οικονομικές περιστάσεις. Νεότερες έρευνες έχουν δείξει ότι ακόμα και γνωστές για την μεγάλη μετακινούμενη κτηνοτροφία τους βλαχικές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου διέθεταν κατά το σχετικά πρόσφατο ιστορικό παρελθόν γεωργικές καλλιέργειες. Το Μέτσοβο για παράδειγμα αποτελεί μια μικρή ορεινή πόλη που συνδυάζει την μεγάλη κτηνοτροφία και την παραγωγή εκλεκτών τυριών με την γεωργία και μάλιστα την αμπελοκαλλιέργεια αλλά και με το εμπόριο των προϊόντων τόσο της γεωργίας όσο και της κτηνοτροφίας. Αντίθετα γειτονικά στο Μέτσοβο χωριά όπως το Χαλίκι είχαν στραφεί εξ ολοκλήρου στην ημινομαδική κτηνοτροφία⁴. Όπως είναι γνωστό από την ιστορική έρευνα, σημαντικές πόλεις της Δυτ. Μακεδονίας όπως η Κοζάνη και η γειτονική Σιάτιστα, ξεκινούν την ύπαρξή τους τον 16ο αιώνα από ένα γεωργοκτηνοτροφικού τύπου οικιστικό πυρήνα. Στην περίπτωση των Γρεβενών η ανάπτυξή τους συνδέεται άμεσα με την κτηνοτροφία καθώς αποτελεί σταθμό των οδών από την Κόνιτσα, τα Ιωάννινα και το Μέτσοβο προς τη Βέροια και τη Θεσσαλονίκη και από τη Δυτική Μακεδονία προς το Μοναστήρι, και επίσης σημείο αναφοράς για τους ημινομάδες κτηνοτρόφους της Πίνδου⁵.

Η παραδοσιακή μεγάλη κτηνοτροφία χαρακτηριζόταν, όσον αφορά την κοινωνική οργάνωση της παραγωγής από την αυστηρή κατανομή της εργασίας (κατά άτομο, φύλο, ηλικία), τον σεβασμό προς την τοπική και οικογενειακή ιεραρχία, την πειθαρχία, την συνεργασία, την αλληλοβοήθεια και την αμοιβαιότητα μεταξύ ατόμων και κυρίως μεταξύ ευρύτερων οικογενειακών ομάδων αλλά και από την χρήση εκτεταμένων κοινωνικών δικτύων (κουμπαριές, πελατειακές σχέσεις κ.λπ.), σχέσεις οι οποίες χαρακτηριζόταν από το χαμηλό επίπεδο εκχρηματισμού των συναλλαγών μεταξύ των εμπλεκόμενων. Ταυτόχρονα ήταν ενταγμένη από οικονομικής άποψης σε ευρύτερους σχηματισμούς μέσω, για παράδειγμα, της πληρωμής φόρων κατά την τουρκοκρατία και της εμπορευματοποίησης

των κτηνοτροφικών προϊόντων, κυρίως των γαλακτοκομικών, του μαλλιού (και των υφασμάτων που φτιάχνονταν από αυτό) και βεβαίως των ίδιων των ζώων (παραγωγή κρέατος και δερμάτων)⁶.

Η κινητικότητα μέσα στον χώρο που χαρακτηρίζει την κτηνοτροφική δραστηριότητα θα επηρεάσει ποικιλοτρόπως τη φυσιογνωμία των περιοχών στα νεώτερα χρόνια. Επίσης η ποικιλία του γεωγραφικού αναγλύφου, οι βαθιές κοιλάδες που χωρίζονται από ψηλά βουνά δημιουργούν επιμέρους οικολογικές περιοχές και ενισχύουν την διαμόρφωση τοπικών παραγωγικών συστημάτων για την εδραία αλλά και την μεταβατική (transhumant) κτηνοτροφία. Στον νησιωτικό χώρο η ποικιλομορφία της κτηνοτροφικής παραγωγής είναι επίσης σημαντική αν και ίσως περισσότερο αναμενόμενη μεταξύ των διαφορετικών νησιών.

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της κτηνοτροφίας της ηπειρωτικής Ελλάδας είναι η ύπαρξη εξειδικευμένων πληθυσμών. Βεβαίως οι ομοιότητες στον τρόπο της ζωής των κτηνοτροφικών ομάδων συνέβαλαν, ώστε οι κάτοικοι των πεδιάδων αλλά και ξένοι περιηγητές να έχουν συγκεχυμένη εικόνα για τους μετακινούμενους ποιμένες. Έτσι συχνά τους χαρακτήριζαν όλους συλλήβδην με την ονομασία *Βλάχος*, η οποία κατ' επέκταση σήμαινε γενικότερα τον κτηνοτρόφο, τον βοσκό. Εκτός από τους *Βλάχους* και τους Αρβανιτόβλαχους εξίσου σημαντικοί κτηνοτροφικοί πληθυσμοί ήταν οι Σαρακατσάνοι και οι λιγότερο γνωστοί Κοπατσαράιοι.

Η κύρια μορφή οργάνωσης της κτηνοτροφικής παραγωγής έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ήταν το *τσελιγκάτο*. Ο τσέλιγκας, ένας ισχυρός κτηνοτρόφος, ήταν ο υπεύθυνος για τη διοίκηση μιας αυτόνομης κτηνοτροφικής οικονομικής μονάδας, που χαρακτηριζόταν από τις πελατειακές σχέσεις αυτών που συμμετείχαν. Παλαιότερα το τσελιγκάτο είχε θεωρηθεί μορφή συσσωμάτωσης, που θεμελιωνόταν στις αρχές της δικαιοσύνης σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Ωστόσο, οι κτηνοτρόφοι, που συμμετείχαν στο παρελθόν ως ιδιοκτήτες μικρών κοπαδιών ή έμμισθοι βοσκοί, περιγράφουν τις σχέσεις του τσέλιγκα και των συνεργατών του ως σχέσεις εκμετάλλευσης και καταπίεσης. Το τσελιγκάτο λειτουργούσε πάντοτε συμπληρωματικά και σε εξάρτηση με το τσιφλίκι. Η συμπληρωματικότητα συνίστατο στη χρήση των βοσκότοπων και των ακαλλιέργητων εδαφών των τσιφλικιών από τα τσελιγκάτα.

Σημαντικά ορόσημα για την ποιμενική ζωή στον κύκλο του έτους είναι η εορτή του αγίου Γεωργίου στις 23 Απριλίου, όταν συγκροτούνταν τα θερινά κοπάδια και μισθώνονταν οι νέοι βοσκοί (*ρόγιασμα*). Στην περίπτωση των μεγαλύτερων ημινομαδικών κοπαδιών στα Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών δύο-τρεις κτηνοτρόφοι ένωσαν τα κοπάδια τους και έφτιαχναν ένα «φαλκάρι», το οποίο είχε κοινή στάνη και συνήθως προσλάμβαναν και τυροκόμο (μπάτζιο) για την παρασκευή των τυριών. Η κατανομή του γάλακτος στους κτηνοτρόφους γινόταν με την διαδικασία του γαλομετρήματος, που εξασφάλιζε την παροχή της μέγιστης ποσότητας γάλακτος κατά ημέρα σε καθέναν από τους συμμετέχοντες (και σε εκείνους που είχαν λιγότερα ζώα), ώστε να μπορεί να τυροκομήσει. Όσον αφορά τα μικρότερα κοπάδια οι κάτοικοι τα παρέδιδαν του αγίου Γεωργίου στην φροντίδα κτηνοτρόφων, οι οποίοι προσελάμβαναν και νέους βοσκούς. Επίσης την ίδια περίοδο όριζαν και τους βοσκούς των μεγάλων ζώων του χωριού. Συνήθως συγκροτούσαν ένα κοπάδι με τα άλογα, τις φοράδες και τα μουλάρια, ένα άλλο με τα στείρα, δηλ. τα δαμάλια, τα βόδια και τις δαμάλες και ένα τρίτο με τα γελάδια που περιελάμβανε τις γαλακτοφόρες αγελάδες και τα υποζύγια (γαϊδούρια, αροτριάιο βόες κ.λπ.). Οι εποχικές αυτές συμφωνίες διατηρούνταν ως την εορτή του αγίου Δημητρίου (26 Οκτωβρίου). Τότε χώριζαν τα πρόβατα του κάθε νοικοκυριού από τα κοπάδια και καθένας τα κρατούσε στο σπίτι του ως τον άγιο Γεώργιο.

Στις δεκαετίες του 1920 και του 1930 η γεωργική μεταρρύθμιση με την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών αφαίρεσε από τα μεγάλα κοπάδια των τσελιγκάτων τον, ζωτικής σημασίας για εκείνα, χώρο των χειμερινών πεδινών βοσκών οδηγώντας τα στην εξαφάνισή⁷. Η κατάσταση στο σύνολο της ευρύτερης περιοχής της Πίνδου μεταβλήθηκε βέβαια ριζικά μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και τον Εμφύλιο (1946-

3 C. Chang, «Research Report: Pastoral Transhumance in the Southern Balkans as a Social Ideology: Ethnoarchaeological Research in Northern Greece», *American Anthropologist*, τόμ. 95, 3, Σεπτέμβριος 1993, σσ. 687-703, C. Chang και P. A. Tourtellotte, «The Ethnoarchaeological Survey of Pastoral Transhumant Sites in the Grevena Prefecture of Greece», *Journal of Field Archaeology*, τόμ. 20 (1993), σσ. 249-264, Νίκος Ευστρατίου «Αναζητώντας τις παραλλαγές του κοινού ορεινού πολιτισμικού χώρου της Μεσογείου» στο Μιλτ. Μ. Παπανικολάου (επιμ.), *Τα Γρεβενά: Ιστορία, τέχνη, πολιτισμός. Πρακτικά συνεδρίου 2002*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 43-46.

Ανάλυση των μορφών οργάνωσης της εργασίας με στόχο την εκμετάλλευση των προϊόντων της κτηνοτροφίας των αιγοπροβάτων στον ελληνικό χώρο από μία εθνοαρχαιολογική προοπτική βλ. Andreas Kapetanios, «"Socialisation" of animals in Crete, Ikaria and Epirus: material and symbolic rôle of man-animal relations of production in the process of social formation», στο E. Kotjabopoulou, Y. Hamilakis, P. Halstead, C. Gamble, and P. Elefanti (επιμ.), *Zooarchaeology in Greece: Recent Advances*, British School at Athens, Studies 9, Λονδίνο 2003, σσ. 283-290 (AthensStable URL: <http://www.jstor.org/stable/40960358>).

Επίσης για τις μορφές της μετακινούμενης κτηνοτροφίας στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου και τις ποικίλες σχέσεις των ορεινών περιοχών με τις πεδιάδες βλ. τα κλασικά έργα: X. de Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens. Nomadisme et vie paysanne*, Παρίσι 1958, X. de Planhol και P. Rognon, *Les zones tropicales arides et subtropicales*, Παρίσι 1970 και F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*, τόμ. Α', *Ο ρόλος του περιγύρου*, (μτφρ. Κλαίρη Μητσούτση), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005, κυρίως σσ. 29-61, 100-122 (τίτλος πρωτοτύπου: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, tome premier, Παρίσι 1979. Α' έκδοση, Παρίσι 1949).

4 Στις πόλεις της περιοχής (Σιάτιστα, Κοζάνη, Γρεβενά, Μέτσοβο) συγκεντρώνονταν τα προϊόντα της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής των κοντινών περιοχών. Οι αγρότες πραγματοποιούσαν αντιποϊχώς τις προμήθειές τους ενδυναμώνοντας τις πόλεις, που αποκτούσαν όλο και περισσότερη δύναμη σε σχέση με την επαρχία που τις περιεβαλλε. Ευάγγελος Καραμανές, «Η κτηνοτροφία της περιοχής Κοζάνης Γρεβενών: μια διαχρονική παραγωγική δραστηριότητα και οι κοινωνικές και πολιτισμικές της διαστάσεις», Κοζάνη, 600 χρόνια Ιστορίας. Γένεση και Ανάπτυξη μιας Μακεδονικής Μητρόπολης, Πρακτικά Β' Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας, Κοζάνη 27-30 Σεπτ. 2012. 100η επέτειος της απελευθέρωσης της Κοζάνης, επιμ. Χαρ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δημ. Μυλωνάς, Δημ. Σκρέκας, σσ. 189-216.

5 «Η κτηνοτροφία στην περιοχή Κοζάνης-Γρεβενών: Μια διαχρονική παραγωγική δραστηριότητα και οι κοινωνικές και πολιτισμικές της διαστάσεις», Κοζάνη, 600 χρόνια Ιστορίας. Γένεση και Ανάπτυξη μιας Μακεδονικής Μητρόπολης, Πρακτικά Β' Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας, Κοζάνη 27-30 Σεπτ. 2012. 100η επέτειος της απελευθέρωσης της Κοζάνης, επιμ. Χαρ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δημ. Μυλωνάς, Δημ. Σκρέκας, Δήμος Κοζάνης, Κοζάνη 2014, σσ. 189-216.

6 Βασίλης Γ. Νησιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Οδυσσέας, Αθήνα 1991 και *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου*, Πλέθρον, Αθήνα 1995.

7 Δημητρίου Α. Ζωγράφου, *Ο κτηνοτροφικός πλούτος της Ελλάδας υπό ιστορικήν έποψιν*, Αθήνα 1928. Για την προβατοτοπογραφία βλ. κυρίως τόμ. Α', σσ. 126-160 και τόμ. Β'.

1949). Στην ευρύτερη περιοχή έλαβαν χώρα ορισμένα από τα πιο δραματικά γεγονότα του αδελφοκτόνου πολέμου. Μεταπολεμικά, μέσα από τις στάχτες των καμένων από τους Γερμανούς χωριών και τα ανείπωτα δεινά του Εμφυλίου πολέμου, δημιουργήθηκε μια νέα πραγματικότητα και οι εναπομείναντες πλέον ποιμένες διαχειρίζονταν συνήθως τα κοπάδια τους σε στενότερα οικογενειακή βάση. Η μορφή της εποχικής μετακίνησης των κοπαδιών, για όσους κτηνοτρόφους εξακολουθούν να ασχολούνται με την κτηνοτροφία, έχει αντισταθεί. Οι κτηνοτρόφοι έχουν εγκατασταθεί μόνιμα πλέον στα πεδινά χωριά της Θεσσαλίας και μεταβαίνουν στα βοσκοτόπια του ορεινού χωριού τους κατά το θέρος.

Η μόνιμα εγκαταστημένη (εδραία) κτηνοτροφία ήταν αδιαχώριστα συνδεδεμένη με την γεωργική καλλιέργεια. Εκτός από τη μικροκτηνοτροφία, που αφορά κοπάδια που δεν αριθμούν περισσότερα από πενήντα ζώα, μία άλλη μορφή αναπτύσσεται κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες, με κοπάδια που αριθμούν από εκατό έως διακόσια ζώα. Οι ιδιοκτήτες αυτών των κοπαδιών ασχολούνται αποκλειστικά και μόνο με την εκτροφή των ζώων τους. Η εξέλιξη αυτή υπήρξε αποτέλεσμα αφενός του εκσυγχρονισμού της κτηνοτροφίας και αφετέρου της κυβερνητικής πολιτικής των δεκαετιών 1960-1970, που ευνόησε τα δάνεια με εξαιρετικά χαμηλό επιτόκιο. Στις δύο επόμενες δεκαετίες, 1980 και 1990, οι κτηνοτρόφοι αυτοί κατάφεραν να συνεχίσουν την επαγγελματική τους ενασχόληση χάρη στις υψηλές τιμές του γάλακτος, τις επιδοτήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς επίσης και στην ύπαρξη φτηνών εργατικών χεριών μετά την άφιξη των Αλβανών οικονομικών μεταναστών το 1991.

Η ελληνική κτηνοτροφία προσαρμόστηκε στην ένταξη της χώρας μας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (μετέπειτα Ευρωπαϊκή Ένωση) πριν από τρεις περίπου δεκαετίες αποκομίζοντας οφέλη αλλά και διαιωνίζοντας, ελέω της όποιας σχετικής οικονομικής ευημερίας και παλαιά προβλήματα. Σήμερα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, αντιμετωπίζει την κρίση, καταρχήν ως οικονομική και ασφαλώς κρίση του εθνικού κράτους, αλλά και των ευρωπαϊκών θεσμών όπως τους γνωρίσαμε τις τελευταίες δεκαετίες. Η διατήρηση αυτής της παραγωγικής δραστηριότητας αλλά και του συγκεκριμένου τρόπου ζωής από τους νέους κτηνοτρόφους είναι κάθε άλλο παρά δεδομένη και χρήζει σχεδιασμού και φροντίδας από την πολιτεία.

Παραδείγματα τυροκομίας

Κύριος στόχος της κτηνοτροφίας στο παραδοσιακό πλαίσιο – μετακινούμενης και εδραίας και όχι μόνο της περιοχής μας – ήταν η παραγωγή γάλακτος και των προϊόντων του, μαλλιού και πολύ λιγότερο η παραγωγή κρέατος (και δερμάτων). Είναι γνωστό ότι η παραδοσιακή διαίτα των αγροτικών πληθυσμών δεν περιλάμβανε το κρέας παρά σε εξαιρετικές περιπτώσεις σημαντικών εορτών και γεγονότων της κοινωνικής και οικογενειακής ζωής. Το γάλα και τα θηλυκά ζώα που το παρήγαν ήταν πολύτιμα διότι με αυτό θρέφονταν τα μικρά ζώα για 40 μέρες κατ' ελάχιστον ή και για αρκετά περισσότερο χρόνο και φτιαχνόταν τυρί και βούτυρο. Γενικά οι κτηνοτρόφοι προσπαθούσαν μέσω της παρασκευής γαλακτοκομικών προϊόντων να υπερκαλύψουν τις βιοτικές ανάγκες των μελών της οικογένειάς τους πουλώντας τα στην αγορά, ώστε να αγοράζουν τις απαραίτητες προμήθειες για το κοπάδι, όπως το αλάτι, να ανταποκρίνονται στο κόστος των ενοικίων των θερινών κυρίως βοσκοτόπων κ.ά.

Το 1925 δηλ. μετά το τέλος της μακράς πολεμικής περιόδου 1912-1922 και με δρομολογημένη την αγροτική μεταρρύθμιση ο Γενικός Επιθεωρητής Γεωργίας Δημοσθένης Συράκης σκιαγραφεί τα δεδομένα της ελληνικής τυροπαραγωγής της ηπειρωτικής Ελλάδας, που ήταν και η πιο σημαντική περιοχή από απόψεως παραγομένων ποσοτήτων και εμπορικότητας, και αναφέρει ως συνήθως παρασκευαζόμενα τυριά από τους τυρέμπορους, την φέτα, το κεφαλοτύρι, το κασέρι, την γραβιέρα και την μυζήθρα και βεβαίως το βούτυρο⁸. Ο τυρέμπορος εγκαθιστούσε πρόχειρο τυροκομείο σε κάποιο τσελινγκάτο που διέθετε τουλάχιστον 400 οκάδες ημερήσια παραγωγή γάλακτος. Το βούτυρο παραγόταν από ανθόγαλα (κρέμα). Η παραγόμενη φέτα τοποθετούνταν σε «δοχεία πετρελαίου» (τενεκέδες) ή σε βαρέλια για την μεταφορά της στα κέντρα κατανάλωσής της ή στα ψυγεία. Παρασκευάζαν επίσης τυρομάζα (μπασκί) για

να ολοκληρώσουν, στην συνέχεια, την παρασκευή του κασεριού σε οργανωμένο τυροκομείο. Από το εναπομείναν τυρόγαλο από όποιο τυρί παρασκευάζαν παρήγαν μικρή ποσότητα μυζήθρας. Η λειτουργία αυτών των τυροκομείων στα χειμαδιά διαρκούσε από τον Ιανουάριο έως τον Μάιο όταν τα κοπάδια αναχωρούσαν για τα ορεινά βοσκοτόπια. Εκεί συνεχίζονταν η τυροκομική περίοδος με την παραγωγή κασεριού, κεφαλοτυριού και τυριών τύπου γραβιέρας από τον Μάιο έως τα μέσα ή το τέλος του Ιουλίου. Στη συνέχεια με την μείωση του γάλακτος τα ζώα αρμενίζονταν μία φορά την ημέρα και παραγόταν βούτυρο ή και τυρί για τις ανάγκες των ίδιων των κτηνοτρόφων.

Το 1911, όταν οι βρετανοί αρχαιολόγοι A. Wace και M. Thompson, συγγραφείς του κλασικού για την μελέτη των μετακινούμενων (transhumant) ποιμενικών πληθυσμών των Βαλκανίων έργου *The Nomads of the Balkans*, επισκέφτηκαν το περίφημο βλαχοχώρι της Σαμαρίνας χτισμένο σε ύψος 1450 μέτρων στην Βόρεια Πίνδο, στα σύνορα της Δυτικής Μακεδονίας με την Ήπειρο, βρήκαν ότι οι τυροκόμοι παρασκευάζαν αποκλειστικά το σκληρό εμπορικό τυρί *κεφαλοτύρι* (το οποίο αποκαλούσαν *κασκαβάλι*)⁹. Χάρη στην σύντομη περιγραφή της παρασκευής του από τους A. Wace και M. Thompson αλλά και από προφορικές μαρτυρίες είναι φανερό ότι πρόκειται για κεφαλοτύρι, τυρί το οποίο εξακολουθεί να παράγεται μέχρι σήμερα στη Σαμαρίνα (και όχι για *κασκαβάλι-κασέρι*). Σύμφωνα με τον ακολουθούμενο ετήσιο κύκλο εκμετάλλευσης των κτηνοτροφικών προϊόντων στη Σαμαρίνα αλλά και στα γειτονικά Βλαχοχώρια και Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών, η παραγωγή γάλακτος και κατά συνέπεια και η τυροκομία ήταν επικεντρωμένη στην θερινή περίοδο και διαρκούσε ως το τέλος Ιουλίου.

Στις αρχές του 20ου αιώνα οι τυρέμποροι αγόραζαν όλη την παραγωγή και την προωθούσαν στο μεγαλύτερο μέρος της στα Γιάννενα και από εκεί στην Ιταλία όπου διατίθενταν με το όνομα *caccio cavallo*. Οι A. Wace και M. Thompson αναφέρουν ότι λόγω του σταθερού προσανατολισμού στην παραγωγή κεφαλοτυριού το οποίο διοχετευόταν στην αγορά, η φέτα και το βούτυρο ήταν σπάνια στη Σαμαρίνα και κατά συνέπεια αρκετά ακριβά. Εκτιμούσαν πολύ το μανούρι (στα βλάχικα *urdu*). Η μυζήθρα (στα βλάχικα *γκίζα*, λέξη μάλλον αλβανικής προέλευσης), η οποία παρασκευαζόταν βράζοντας το τυρόγαλο και αποτελούσε υποπροϊόν της τυροκομίας ήταν πολύ δημοφιλής, κυρίως μεταξύ των φτωχών. Ο προσανατολισμός της Σαμαρίνας στην παραγωγή κεφαλοτυριού κυρίως, παραμένει κατά κάποιο τρόπο σταθερός μέχρι τις μέρες μας. Το κεφαλοτύρι και το κασέρι ήταν τα κατεξοχήν εμπορευματοποιημένα τυριά στο παραδοσιακό πλαίσιο και προοριζόνταν να μεταφερθούν σε μεγάλες αποστάσεις.

Αντιθέτως στα γειτονικά Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών κυριαρχούσε η παραγωγή του τυριού μπάτζος (ένα σκληρό τυρί άλμης, αρκετά αποβουτυρωμένο) που προοριζόταν για τοπική κατανάλωση και αντιστοιχούσε σε ένα χαμηλό επίπεδο εμπορικότητας. Η αλυσίδα παραγωγής του μπάτζου μέσα από την επεξεργασία του γάλακτος προέβλεπε την ταυτόχρονη παραγωγή είτε βουτύρου είτε μανουριού που προοριζόταν και τα δύο για το εμπόριο¹⁰.

Η αύξηση της ζήτησης για το αρνάκι γάλακτος και ο πρόωρος απογαλακτισμός των αμνών επέτρεψαν

9 Βλ. A. J. B. Wace και M. S. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 1989 (τίτλος πρωτοτύπου *The Nomads of the Balkans*, Λονδίνο 1914), σσ. 76-77.

10 Η προσωπική μας ερευνητική πρόταση για την μελέτη του θέματος της πολιτισμικής κατανομής της εργασίας και της σημασίας της στην οργάνωση των τοπικών ταυτοτήτων των Βλαχοχωριών και των Κοπατσαροχωριών των Γρεβενών μελετά:

α) τις διαφορές στο τεχνικό σύστημα της κτηνοτροφίας, το οποίο διαφοροποιούσε τους Κοπατσαροίους από τους Βλάχους, στα πλαίσια της πολιτισμικής κατανομής της εργασίας στην περιοχή: μεγάλη ημινομαδική κτηνοτροφία στα Βλαχοχώρια, ενώ στα Κοπατσαροχώρια έχουμε τον συνδυασμό ημινομαδικής και εδραίας κτηνοτροφίας με εκτεταμένη χρήση κλαδωριών – δηλ. ξηρού φυλλώματος βελανιδιάς ως χειμερινής ζωτροφής – και μικρής γεωργικής καλλιέργειας, παραγωγή διαφορετικών τυριών και γαλακτοκομικών προϊόντων, διαφορές στις στρατηγικές των κτηνοτροφικών και άλλων μετακινήσεων.

β) τις σχέσεις μεταξύ αυτών των πληθυσμών – δηλαδή την σημαντική διαφοροποίηση του κοινωνικού και οικονομικού status τους – σχέσεις, οι οποίες εγγράφονται σε μια σχετικά μακρά διάρκεια του ιστορικού χρόνου, γ) την αποτύπωση των σχέσεων αυτών στον χώρο, καθώς τα χωριά των υποδεέστερων οικονομικά Κοπατσαροίων βρίσκονται σε χαμηλότερο υψόμετρο, στη ζώνη της βελανιδιάς, και διασχίζονται από τις εμπορικές και κτηνοτροφικές στράτες των Βλάχων.

Προϊόν αυτής της ερευνητικής προσπάθειας, στο πλαίσιο της εκπόνησης μεταπτυχιακών εργασιών και της διδακτορικής μας διατριβής (στον τομέα της Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Α.Π.Θ.

8 Δημοσθένους Συράκη, «Νομαδική, μόνιμος και γεωργική κτηνοτροφία εν Ελλάδι», Γεωργικών Δελτίων της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας, τόμ. XII, τεύχ. 169 (Μάρτιος-Αύγουστος 1925), σσ. 704-725.

την καλύτερη οικονομική εκμετάλλευση του γάλακτος. Σήμερα οι κτηνοτρόφοι στοχεύουν κυρίως στην γαλακτοπαραγωγή. Με λίγα λόγια η πώληση των αρνιών γάλακτος είναι σημαντική από οικονομικής άποψης αλλά η κύρια πηγή εσόδων τους είναι η παραγωγή γάλακτος. Το γάλα πωλείται σχεδόν στο σύνολό του σε τυροκόμους. Σε ορισμένες περιπτώσεις κτηνοτρόφοι που μένουν στα ορεινά για μια σύντομη περίοδο και δεν έχουν συνεργασία με κάποιο τοπικό τυροκόμο τυροκομούν οι ίδιοι το λιγιστό γάλα της θερινής περιόδου. Στην περίπτωση αυτή επιλέγεται η παραγωγή φέτας που είναι πιο απλή τεχνικά. Ακόμη και εκείνοι που παραδίδουν το γάλα σε κάποιο τυροκόμο μέχρι τα μέσα Ιουλίου στη συνέχεια τυροκομούν μόνοι τους. Στην περιοχή Γρεβενών παρασκευάζουν φέτα την οποία πωλούν αλλά και μπάτζο. Ο μπάτζος παραμένει το τυρί που προτιμούν οι μόνιμα εγκατεστημένοι μικροκτηνοτρόφοι του Μεγάλου Γρεβενών: όλοι τους εμπιστεύονται τα ζώα τους σε έναν «επαγγελματία» κτηνοτρόφο κατά τη θερινή περίοδο και παίρνουν το γάλα που τους αναλογεί σύμφωνα με το γαλομέτρημα. Μετά τα μέσα ή τα τέλη του Ιουλίου η γαλακτοπαραγωγή μειώνεται και παραδοσιακά τα κοινά κοπάδια των *φαλκαριών* διαλύονται και κάθε κτηνοτρόφος παρελάμβανε το δικό του. Τότε οι Κοπατσαράιοι των Γρεβενών παρήγαν τη φέτα (γνωστή στην περιοχή ως *μπατζιοτύρι*) και το ανεβατό. Η φέτα και το *ανεβατό* προορίζονταν για οικογενειακή κατανάλωση ή για πώληση στα πλαίσια της κοινότητας.

Τα τυροκομεία της περιοχής Ασπροποτάμου του Νομού Τρικάλων στην Κεντρική Πίνδο γνωστά ως *κασαρίες*, ήταν προσανατολισμένα στην παραγωγή του τυριού κασέρι σχεδόν αποκλειστικά. Το κασέρι είναι τυρί αναπλαθόμενης μάζας (*à pâte filée*), προορισμένο να μεταφέρεται σε μεγάλες αποστάσεις. Η τεχνική διαδικασία της παρασκευής του κασεριού μπορούσε να ανασταλεί, όταν ολοκληρωνόταν το στάδιο της παρασκευής του τυροπήγματος (*μπασκι*). Στο χωριό Χαλίκι Ασπροποτάμου, συχνά το τυρόπηγμα παρασκευαζόταν στις *στρούγκες*, ορισμένες από τις οποίες βρισκόταν αρκετές ώρες μακριά από το χωριό. Το φόρτωναν στα ζώα και το μετέφεραν στα τυροκομεία της Κρανιάς ή της Καλαμπάκας για την περαιτέρω επεξεργασία. Η πρακτική αυτή ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη. Για παράδειγμα οι Σαρακατσάνοι που ξεχειμάζαν στην περιοχή Αλμυρού και ξεκαλοκαίριαζαν στην περιοχή του Πετρίλου στα Άγραφα (Ν. Καρδίτσας) ενώ τυροκομούσαν κυρίως φέτα, σε ορισμένες περιπτώσεις, κατά τη θερινή περίοδο παρασκεύαζαν *μπασκι* το οποίο μετέφεραν μέσα σε τσουβάλια στις *κασαρίες* των Τρικάλων και του Βόλου¹¹. Στο Χαλίκι Ασπροποτάμου μετά το τέλος της γαλακτοκομικής περιόδου στα τέλη Ιουλίου, παρασκευάζουν σε οικιακή βάση φέτα και σπανιότερα κεφαλοτύρι.

Στη Βλάστη Κοζάνης, παρότι η γεωργία είχε πρωτεύουσα σημασία για τους μόνιμα εγκατεστημένους κατοίκους (καλλιεργούσαν βριζα, σιτάρι, κριθάρι, αμπέλια), διατηρούσαν μικρά αλλά υπολογίσιμα για την οικογενειακή οικονομία οικόσιτα κοπάδια από 30-40 αιγοπρόβατα, όπως είδαμε ήδη ότι συμβαίνει σε όλη την ευρύτερη περιοχή, και μια ή δύο αγελάδες κατά νοικοκυριό. Η κτηνοτροφική φυσιογνωμία της κοινότητας ολοκληρωνόταν από την παρουσία μεγάλων μετακινούμενων κοπαδιών, που ξεκαλοκαίριαζαν στα λιβάδια της και ανήκαν σε Σαρακατσάνους, Βλάχους αλλά και Κοπατσαράιους κτηνοτρόφους¹². Η τυροκομία της Βλάστης οφείλει τη φήμη της στη μεγάλη αυτή κτηνοτροφία. Η παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων και τυριών, που προορίζονται για πώληση και εμπορική εκμετάλλευση, όπως το κασέρι, το βούτυρο και το μανούρι, εξομοιώνει την τυροκομία της Βλάστης

– όσον αφορά τους στόχους του «τεχνικού συστήματος» που ακολουθούνταν – με εκείνες των Βλαχοχωριών των Γρεβενών που αναφέραμε ήδη (παραγωγή κεφαλοτυριού, βουτύρου κ.λπ.), της περιοχής Ασπροποτάμου Τρικάλων (κασέρι) και των Αγράφων (κασέρι και γραβιέρα)¹³. Το σύστημα αυτό διαφοροποιείται από εκείνα της μικρότερης κτηνοτροφίας, τα οποία στόχευαν στην παραγωγή τυριών τοπικής εμβέλειας που προοριζόταν για τις ετήσιες ανάγκες των νοικοκυριών (μπάτζος, ανεβατό, βούτυρο κ.ά.). Σε άλλη μελέτη μου έχω αναφερθεί και σε άλλες επιμέρους περιπτώσεις κτηνοτροφικών χωριών της Δυτικής Μακεδονίας όπως η Γαλατίνη Βοίου και η Κλεισούρα Καστοριάς¹⁴.

Στα τυροκομικά συστήματα των νησιών παρουσιάζουν αξιοθαύμαστη σταθερότητα. Στην Νάξο το κύριο παραδοσιακό τυρί είναι το λεγόμενο αρσενικό ή κεφαλήσο, ένα σκληρό τυρί. Το λεγόμενο θηλυκό τυρί, δηλ. η μυζήθρα και ο αθότυρος, τυροκομείται μετά το αρσενικό με βρασμό του τυρόγαλου και προσθήκη γάλακτος. Μετά το τέλος της γαλακτοκομικής περιόδου όταν η ποσότητα του γάλακτος δεν ήταν πλέον επαρκής για να φτιάξουν ένα τουλάχιστον κεφαλοτύρι έφτιαχναν ξινότυρα και τουλουμοτύρι¹⁵.

Στην Δυτική Κρήτη τα κύρια προϊόντα ήταν τα σκληρά τυριά κεφαλοτύρι και γραβιέρα. Σημαντικά ήταν επίσης το τουλουμοτύρι και τα μαλακά τυριά αθότυρος, μαλάκα, μυζήθρα τα οποία παρασκευάζονται σε ποικίλες εκδοχές. Από την τσίπα του γάλακτος κάνουν επίσης το περίφημο στακοβούτυρο. Υπάρχει επίσης μια ποικιλία άλλων μικρών τυριών που παρασκευάζονται ως υποπροϊόντα της παρασκευής των κύριων τυριών. Για παράδειγμα το κατσοχοίρι, ένα τυράκι σε σχήμα ακανθόχοιρου (κατσόχοιρου) που γίνεται από το αραιό υπόλοιπο της τυρομάζας (μαλάκας) που μαζεύεται όταν αρχίζει και ζεσταίνεται ο αφρός¹⁶.

Στην Σκύρο στο κεντρικό Αιγαίο παρασκευάζουν το σκυριανό *τσεφαλοτύρι*. Στην παραδοσιακή του εκδοχή το γάλα ήταν απαστερίωτο, η τυρομάζα τοποθετούνταν στα *πλεχτά* (δηλ. τα καλούπια από βούρλα) και δεν χρησιμοποιούσαν πιεστήριο παρά μόνο την πίεση των χεριών. Παράλληλα κρατούσαν χωριστά ένα μέρος του γάλακτος για την εκ παραλλήλου παρασκευή μυζήθρας. Παρασκευάζουν επίσης φέτα σε δύο εκδοχές, *αβάριστη* (δηλ. από γάλα *αβάριστο*, μη αποβουτυρωμένο) και *βαρισμένη* δηλ. αποβουτυρωμένη που μένει μετά την αφαίρεση του φρέσκου βούτυρου.

Από το τυρόγαλο μετά από την παρασκευή του λεγομένου ξινού βουτύρου (αυτό που φτιάχνεται από ξινισμένο γάλα) παρασκευάζουν με την πρόσθεση λίγης πυτιάς την καζάρα ένα φτωχό τουλουμίσιο αποβουτυρωμένο τυρί. Την τυρομάζα της φέτας την καταναλώνουν και φρέσκια και την ονομάζουν *απάλη*. Το βούτυρο και κυρίως το φρέσκο δεν συνηθίζονταν στη Σκύρο διότι χρησιμοποιούσαν το γάλα για την παρασκευή των τυριών. Ένα μικρό τυρί κακής ποιότητας, υποπροϊόν του κεφαλοτυριού, ήταν το *μάμαθο* που φτιάχνονταν από τα υπολείμματα της πήξης που έμεναν στον πάτο του βαρελιού¹⁷.

Στην Άνδρο, νησί όπου τα τυροκομικά προϊόντα προοριζόταν για την τοπική κυρίως κατανάλωση, συναντάμε τυριά που είχαν την δυνατότητα να παρασκευαστούν και με μικρές ποσότητες γάλακτος στο οικογενειακό πλαίσιο. Το τυρί *αρμεξιά* ή μαλακό ή μαλαχτό τυρί παρασκευάζεται παραδοσιακά με το γάλα ενός αρμέγματος των ζώων. Μετά την πήξη κρεμούσαν το τυρί σε τσαντήλα, το πίεζαν με τα χέρια για να φύγει το τυρόγαλο και το αλάτιζαν. Η πετρωτή φτιαχνόταν με πίεση με μια πέτρα πάνω στην τσαντήλα και είναι πιο σκληρό τυρί. Τα βολάκια¹⁸ είναι ένα σκληρό τυρί μεγαλύτερης διάρκειας και

και στον τομέα της Εθνομολογίας στην Ε.Η.Ε.Σ.Σ. Παρισίων) αλλά και εντεταλμένης επιτόπιας έρευνας για το Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, υπήρξε η δημοσίευση άρθρων σε ελληνικές και ξένες συλλογικές εκδόσεις (π.χ. Evangelos Karamanes, "Changes in Cheese Production Among the Koupatsarí: the Cheese Batzos" in Lysaght, P. (ed.) *Food from nature. Attitudes and Culinary Practices, (Proceedings of the 12th Conference of the International Commission for Ethnological Food Research, Umeå and Frostviken, Sweden, 8-14 June, 1998)*, Uppsala 2000, The Royal Gustavus Adolphus Academy for Swedish Folk Culture, pp. 287-296), και μιας αυτοτελούς έκδοσης, που κυκλοφορήθηκε στη σειρά των Δημοσιευμάτων του Κέντρου Λαογραφίας: Ευάγγελος Καραμανές, *Οργάνωση του χώρου, τεχνικές και τοπική ταυτότητα στα κοπατσάρικα χωριά των Γρεβενών*, υπεύθ. έκδοσης Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμνηλάκη, επιμέλεια Παναγιώτης Ι. Καμνηλάκης, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερευνών της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 25, Αθήνα 2011, σ. 430. [Χρηματοδότηση: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Γρεβενών, Εγνατία Οδός Α. Ε.].

11 Γιάννης Αλ. Μποτός, *Οι Σαρακατσάνοι*, Αθήνα 1982, σσ. 54, 132-136.

12 Μιχ. Αθ. Καλινδέρης, *Ο βίος της κοινότητας Βλάστης επί τουρκοκρατίας εις τα πλαίσια του δυτικομακεδονικού περιβάλλοντος*, Θεσσαλονίκη 1982. Ο Καλινδέρης υπολογίζει σε πάνω από 120.000 τον αριθμό των αιγοπροβάτων των κτηνοτρόφων της Βλάστης στις αρχές του 20ου αιώνα.

13 Το κασέρι ή κασκαβάλι είναι ιδανικό, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ελαφρώς ξινισμένα γάλατα και διατηρείται, όταν μεταφέρεται σε μεγάλες αποστάσεις. Ευάγγ. Καραμανές, «Τα συστήματα τυροκομίας της Πίνδου: συνέχειες και ασυνέχειες», *Η ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του. 10ο Τριήμερο Εργασίας*, Ξάνθη, 7-9 Οκτωβρίου 2005, οργάνωση: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Πειραιώς – Ίδρυμα Αριστείδης Δασκαλόπουλος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Πειραιώς, Αθήνα 2008, σσ. 425-449.

14 Ευάγγελος Καραμανές, «Η κτηνοτροφία της περιοχής Κοζάνης Γρεβενών: μια διαχρονική παραγωγική δραστηριότητα και οι κοινωνικές και πολιτισμικές της διαστάσεις», ό.π.

15 Γιάννης Βερώνης, *Βοσκοί και βοσκοσύνη στην ορεινή Νάξο*, Αθήνα 2009, σσ. 157-172. Στεφ. Δ. Ήμελλος, «Αρσενικός και θηλυκός (Μερικές παρατηρήσεις και σχόλια)», *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Γ', Αθήνα 1994, (Πρώτη δημοσίευση, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. ΙΒ', 1994).

16 Γιάννη Ι. Μαυρακάκη, *Ποιμενικά Δυτικής Κρήτης*, Χανιά 1948, σσ. 64-76.

17 Εμμανουήλ Βαμβακερίδης, *Λαογραφική και γλωσσική ύλη Σκύρου, 1933-1937*, (επιμ. Νίκου Γ. Λάμπρου), Αθήνα 2008, σσ. 91-99.

φτιάχνονται με το τυρόπηγμα από πολλές αρμεξίες. Μετά από μάλαξη του τυροπήγματος αποξηραίνονται μέσα σε φανάρι σε ξηρό και δροσερό μέρος. Τα στεγνά βολάκια που έχουν στεγνώσει ζυμώνονται σε λεκάνη και αλατίζονται. Τοποθετούνται σε πήλινο δοχείο (μπουρνιά) που σφραγίζεται με ελαιόλαδο και τοποθετείται σε δροσερό μέρος προφυλαγμένο από τον ήλιο. Το τυρί της μπουρνιάς ή κοπανιστή ωρίμαζε επί 2-4 μήνες είναι πικάντικο και είχε μεγαλύτερη διάρκεια ζωής. Στα κατώγια των ορεινών χωριών διατηρούνταν έως και δύο χρόνια. Στραγγισμένο έφτασε και τα 10 κιλά και μεταφερόταν σε τουλούμια στην Αθήνα. Πρόκειται για τυριά που εντάσσονται σε ενιαία τεχνολογική αλυσίδα ξεκινώντας από την αρμεξιά και φτάνοντας στο τυρί της μπουρνιάς/κοπανιστή.

Παρότι στο κείμενο αυτό αναφερόμαστε κυρίως στα προϊόντα της μεγάλης και της κοπαδίσιας κτηνοτροφίας δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε την σημασία της οικιακής κτηνοτροφίας. Αυτή περιελάμβανε την εκτροφή μιας ή περισσότερων γαλακτοφόρων αιγών με στόχο την ικανοποίηση της οικιακής κατανάλωσης γάλακτος και γαλακτοκομικών. Η οικοσπιτή γίδα θεωρούνταν η αγελάδα των φτωχών. Για το Πάσχα διατηρούσαν ένα αρνί στο σπίτι, το λεγόμενο μανάρι. Το ζώο αυτό αποτελούσε συνήθως αντικείμενο φροντίδας των παιδιών, που το βοσκούσαν γύρω από τον οικισμό. Έμοιαζε περισσότερο με ζώο συντροφιάς (όπως θα λέγαμε σήμερα) και ήταν ιδιαίτερα φροντισμένο και καλοταϊσμένο, καθώς έτρωγε και πίτουρα. Σφαζόταν κατά τρόπο εθιμικό πριν το Πάσχα και με το κρέας του φτιάχναν την μαγειρίτσα (από τα έντερα του) και το γκιβέτσι της Πασχαλιάς (στην Δυτ. Μακεδονία). Σημαντικότατο ρόλο έπαιζε σε όλο τον ελληνικό χώρο η εκτροφή χοίρων σε οικιακή βάση. Το παστό κρέας του χοίρου και κυρίως το λίπος του αποτελούσαν τον διατροφικό ταμειυτήρα της αγροτικής οικογένειας στον ευρύτερο ελληνικό χώρο. Θυμίζουμε ότι στην Βόρειο Ελλάδα (Θεσσαλία, Μακεδονία, Ήπειρο και Θράκη) το λάδι της ελιάς ήταν δυσεύρετο και σπανίως χρησιμοποιούνταν στην μαγειρική ιδίως από τις φτωχότερες οικογένειες. Στη μαγειρική κυριαρχούσε το λίπος του χοίρου, όπως και το βούτυρο που αφορούσε βεβαίως τα εύπορα νοικοκυριά. Βεβαίως με λίπος χοίρου μαγειρεύαν οι φτωχότεροι –που ήταν και η πλειοψηφία– και στην Νότια Ελλάδα και στην Κύπρο. Τα χοιροσφάγια γίνονταν το φθινόπωρο στις Κυκλάδες, τα Χριστούγεννα στην βόρειο Ελλάδα και στις Απόκριες στην Πελοπόννησο, και μάλιστα με τελετουργικό τρόπο, και τότε έφτιαχναν λουκάνικα, παστό κρέας και λίπος, τα οποία διατηρούσαν για τις ανάγκες τους κατά το υπόλοιπο έτος.

Έχουμε δείξει σε σχετικές εργασίες μας ότι η τεχνολογία που χρησιμοποιούνταν στο παραδοσιακό πλαίσιο στην ευρύτερες περιοχές της Ελλάδας παρουσίαζε σχετική ομοιογένεια, υπήρχε δηλ. ένα κοινό απόθεμα τεχνικών γνώσεων όσον αφορά τις τεχνικές διαδικασίες με την ευρύτερη έννοια (διαχείριση των κοπαδιών, ζωοτροφές, ασθένειες, προστασία από απειλές, παρασκευή προϊόντων του γάλακτος κ.λπ.), αλλά οι στρατηγικές, ωστόσο, που είχαν αναπτυχθεί σε κάθε επιμέρους περιοχή στο πλαίσιο μιας εφευρετικής οικονομικής πολυπραγμοσύνης, την οδηγούσαν σε μια διαφορετική σύνθεση, η οποία ακολουθούσε τις επιταγές που έθετε το φυσικό περιβάλλον και οι ευρύτερες οικονομικές συνθήκες δίνοντας έμφαση σε διαφορετικές παραγωγικές προτεραιότητες και επιμέρους τεχνικά συστήματα περί την κτηνοτροφία, την γεωργία και τον συνδυασμό τους. Σε τελική ανάλυση –παρ' όλες τις μεγάλες και δραματικές κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που γνώρισαν οι επιμέρους περιοχές μεταπολεμικά– διαπιστώνουμε συχνά αξιοθαύμαστη σταθερότητα των συστημάτων της τυροκομίας, που οδηγεί στην παραγωγή συγκεκριμένων τοπικών τυριών –αναφέραμε μερικά παραδείγματα ήδη, κυρίως κεφαλοτυριού στην περίπτωση της Σαμαρίνας κασεριού στον Ασπροπόταμο, γραβιέρας στην Κρήτη, βολάκια στην Άνδρο κ.λπ. Το είδος του τυριού που επιλέγεται να παραχθεί έχει σχέση με την κοινωνική συγκρότηση της ομάδας που το παράγει, την τοπική οικονομία και τον τρόπο που αυτή συνδέεται με την ευρύτερη κοινωνία και τα εμπορικά δίκτυα. Τα οικολογικά και κλιματικά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής επηρεάζουν το τελικό προϊόν.

Βεβαίως, στα σημερινά πιστοποιημένα τυροκομεία χρησιμοποιείται σύγχρονος τεχνικός εξοπλισμός και λαμβάνονται πρόνοιες για την τήρηση των κανόνων υγιεινής επίσης ενώ έχουν αλλάξει και ορισμένες

τεχνικές πράξεις. Μεταβλήθηκε επίσης ο χαρακτήρας ορισμένων τοπικών τυριών. Συγκεκριμένα επιπροσθέτως σε εκείνα που ήταν παραδοσιακά προορισμένα για το εμπόριο, παρουσιάστηκαν και άλλα τοπικά τυριά που έγιναν ευρύτερα γνωστά σε εθνικό και διεθνές επίπεδο όπως το ανεβαστό Γρεβενών και Ελασσόνας, το κατίκι Δομοκού, η κοπανιστή των Κυκλάδων, η πετρωτή και τα βολάκια της Άνδρου, το καλαθάκι Λήμνου κ.ά.

Τα κυριότερα ελληνικά τυριά αλλά και αρκετά τοπικά (συνολικά 21) έχουν αποκτήσει Προστατευόμενη Ονομασία Προέλευσης στον πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά την θέσπιση του κανονισμού 2081/1992 (που αντικαταστάθηκε από τον κανονισμό 510/2006) την σημασία της οποίας θα αναλύσουμε στην συνέχεια. Πρόκειται για το ανεβαστό, το γαλοτύρι, τη γραβιέρα Αγράφων, τη γραβιέρα Κρήτης, τη γραβιέρα Νάξου, το καλαθάκι Λήμνου, το κασέρι, το κατίκι Δομοκού, την κεφαλογραβιέρα, την κοπανιστή, το λαδοτύρι Μυτιλήνης, το μανούρι, το μετσοβόνο, τον μπάτζο, το ξύγαλο ή ξύγαλο Σητείας, την ξυνομυζήθρα Κρήτης, το πηχτόγαλο Χανίων, το Σαν Μιχάλη της Σύρου, τη σφέλα, την φέτα, την φορμαέλλα Αράχωβας Παρνασσού.

Οι αντιλήψεις περί την τοπικότητα των διατροφικών προϊόντων έχουν διανύσει μία ενδιαφέρουσα για τον μελετητή ιστορική διαδρομή στον ευρωπαϊκό χώρο από την εποχή που πρώτα στην Γαλλία κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα διαμορφώθηκαν οι έννοιες «τοπικό προϊόν» ή «προϊόν ονομασίας προέλευσης» έως τη σταδιακή διαμόρφωση του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου που διέπει την κατοχύρωση των Προϊόντων Ονομασίας Προέλευσης στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹⁹. Στα τέλη του 19ου αιώνα τα ονόματα χωριών, νομών, περιφερειών ή επαρχιών της Γαλλίας χρησιμοποιούνταν συχνά για να προσδιορίσουν αγροτικά προϊόντα που θεωρούνταν ως τοπικής παραγωγής. Πρόκειται για μια πρακτική εφάρμοζόμενη και στα προϊόντα του ελληνικού χώρου (π.χ. ο οίνος της Σάμου) ήδη από την αρχαιότητα (γνωστός ήταν ο *Κύθινος τυρός*, ο *νησιωτικός τυρός* που αναφέρεται στο τυρί των μικρών νησιών των Κυκλάδων φτιαγμένο από γάλα αιγοπροβάτων –συχνά σε αντιδιαστολή με τον *βαρβαρικό τυρό* από γάλα βοοειδών–, ο *Μαρώνιος*, ο *Βίβλινος*, ο *Κρητικός*, ο *Πράμνιος* οίνος, κ.ά.)²⁰. Η ανάπτυξη των μεταφορών και της μεταποίησης όπως και η μείωση του κόστους παραγωγής στη Γαλλία του β' μισού του 19ου αιώνα κατέστησε δυνατή την εμπορευματοποίηση τους τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Ορισμένα από τα προϊόντα αυτά όπως τα τυριά ροκφόρ και μπρι, η σαμπάνια, το κονιάκ απέκτησαν μεγάλη φήμη διεθνώς για τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά και έγιναν σημεία αναφοράς για τους γαστρονόμους.

Καθώς τα προϊόντα αυτά πέρασαν στην μαζική κατανάλωση κινδύνεψαν να χάσουν την σχέση τους με τον τόπο παραγωγής τους. Το όνομα της περιοχής προέλευσής τους έτεινε να μετατραπεί σε μια γενική ονομασία ενός τύπου τροφίμου ή ποτού. Αποκομμένη από την τοπική της προέλευση η ονομασία θα προσδιόριζε μια κατηγορία προϊόντων. Για παράδειγμα, η ονομασία γραβιέρα (*gruyère*) έτεινε να προσδιορίζει εν είδη γενικής ονομασίας έναν τύπου τυριού που περιελάμβανε σκληρά, κίτρινα τυριά και όχι αποκλειστικά το υψηλής ποιότητας τυρί της συγκεκριμένης περιοχής Gruyère της Σαβοΐας. Το ίδιο φαινόμενο έχει καταγραφεί και σε άλλες περιπτώσεις. Για παράδειγμα το γλυκό κρασί που παραγόταν είτε από λιασμένα σταφύλια είτε από υπερώριμα που είχαν μείνει να ψηθούν πάνω στα κλήματα, ονομαζόταν κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους *Κρητικός οίνος*, δηλ. το γεωγραφικό όνομα *Κρητικός οίνος* είχε μεταπέσει σε γενική επωνυμία (*denomination generic*) που υποδήλωνε το γένος του οίνου²¹.

Το πιο γνωστό παράδειγμα επιτυχημένης αντίδρασης των εμπλεκόμενων παραγωγών και διακινητών στην υποβάθμιση συγκεκριμένου τοπικού προϊόντος είναι αυτό των οινοπαραγωγών της περιοχής της Καμπανίας (*Champagne*). Στα τέλη του 19ου αιώνα ο αφρώδης οίνος είχε πρακτικά ταυτιστεί με την συγκε-

18 Το «βολάκι» είναι υποκορ. του βόλος και σημαίνει κάθε σφαιρικό αντικείμενο. Βόλακας στις Κυκλάδες και άλλα νησιά αποκαλείται ο ογκόλιθος, *Ιστορικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής*, τόμ. Δ', τεύχ. Α', Ακαδημία Αθηνών, εν Αθήναις 1953. Τα «βωλιά» είναι τεράστιοι στρογγυλοί υφαιστιογενείς γρανιτόλιθοι που κυριαρχούν στο τοπίο στο χωριό Βώλαξ της Τήνου στο Αλέκος Φλωράκης, *Βωλαξίανοι καλαθοπλέκτες. Ένα μονοτεχνικό χωριό στην Τήνο / Volaxian Basketweavers. A monotechnic village in Tinos*, Τήνος 2010, σ. 14.

19 Kolleen M. Guy, «Wine, Champagne and the Making of French Identity in the Belle Epoque» στο Peter Scholliers (ed.), *Food, Drink and Identity. Cooking, Eating and Drinking since the Middle Ages*, Berg, 2001, Oxford – New York, σσ. 127-138.

20 Λίνα Μενδώνη, «Κείος ή Κύθινος ο τυρός;», *Η ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του. 10ο Τριήμερο Εργασίας, Ξάνθη, 7-9 Οκτωβρίου 2005*, οργάνωση: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Πειραιώς - Ίδρυμα Αριστείδης Δασκαλόπουλος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Πειραιώς, Αθήνα 2008, σσ. 425-449.

21 Σταυρούλα Κουράκου-Δραγώνα «Ισλαμικός και Πράμνιος: φιλολογική και οινολογική διερεύνηση των ομηρικών οίνων» στο Τέχνη και τεχνική στα αμπέλια και τους οινεώνες της Β. Ελλάδας, Θ' τριήμερο εργασίας, Αδριανή Δράμας, 25-27 Ιουνίου 1999, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2002, σσ. 36-77.

κριμένη περιοχή της Βορειοδυτικής Γαλλίας χάρη στις προσπάθειες του Syndicat du Commerce des Vins de Champagne. Η ισχυρή αυτή Ένωση παραγωγών ιδρύθηκε το 1882 από ορισμένους ισχυρούς εξαγωγείς γαλλικού αφρώδους οίνου και έχοντας στην διάθεσή της τα απαραίτητα οικονομικά μέσα αγωνίστηκε από κοινού με άλλους γάλλους εξαγωγείς και εμπόρους κρασιού για να καταγγελλθούν τα παραγόμενα στο εξωτερικό κρασιά με γαλλικές ονομασίες (labels). Ας σημειώσουμε ότι ενώσεις παραγωγών και έμποροι που διέθεταν οικονομικά μέσα και πολιτική επιρροή πρωτοπόρησαν στην κατοχύρωση των τοπικών προϊόντων. Κατά την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα ψηφίστηκαν νόμοι για την αντιμετώπιση της νοθείας στα γεωργικά προϊόντα βάση των οποίων τα κρασιά συνδέθηκαν με την ονομασία τους (appellation). Στη συνέχεια οι ονομασίες προέλευσης (appellations d'origine) θεμελιώθηκαν στον καθορισμό γεωγραφικών ορίων ώστε να νομιμοποιηθεί αλλά και να περιχαρακωθεί το δικαίωμα χρήσης της εθνικής κληρονομιάς.

Αυτό το σύστημα προστασίας της τοπικής προέλευσης των διαφόρων αγροτικών προϊόντων (appellations d'origine) αποτέλεσε το υπόδειγμα για τη σχετική νομοθεσία της δεκαετίας του 1930 όσον αφορά την appellation d'origine contrôlée (AOC) (το 1935 στη Γαλλία ιδρύεται το Institut National des Appellations d'Origine, INAO η δικαιοδοσία του οποίου αρχικά περιοριζόταν στα κρασιά ενώ αργότερα επεκτάθηκε στα γαλακτοκομικά και άλλα αγροτικά προϊόντα) και πρότυπο για την ευρωπαϊκή νομοθεσία των τελευταίων δεκαετιών. Η Ευρωπαϊκή Ένωση θέσπισε την Προστασία Ονομασιών Προέλευσης (ΠΟΠ) [Protected Designation of Origin (PDO)] και Γεωγραφικών Ενδείξεων (ΠΓΕ) [Protected Geographical Indication (PGI) products] καθώς και τα σχετικά πιστοποιητικά για τα γεωργικά προϊόντα και τα τρόφιμα με τον Κανονισμό 2081/1992. Ο Κανονισμός έχει ενημερωθεί έκτοτε με νέους²². Σήμερα περί τα 600 προϊόντα έχουν κατοχυρωθεί ως ΠΟΠ στον ευρωπαϊκό χώρο και άλλα τόσα ως ΠΓΙ. Σε επιστημονικό επίπεδο συνεχίζεται η συζήτηση για την προτεραιότητα και την βαρύτητα του παράγοντα του φυσικού περιβάλλοντος ή των ανθρώπινων γνώσεων και τεχνικών στην διαμόρφωση των αγροτικών προϊόντων που συνδέονται με ένα terroir²³.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνω ότι η μελέτη της μετάβασης από της παραδοσιακές τεχνικές τυροκόμησης σε αυτές της σύγχρονης τυροκομίας είναι ένα ζητούμενο για την εθνογραφία του ελληνικού χώρου όπως και η σχέση τους με τον τόπο παραγωγής, την οικολογία του, τον πολιτισμό του, αυτό που λέμε τοπικότητα εν ολίγοις. Το θέμα αυτό έχει απασχολήσει στην ιστορική του διάσταση ευρωπαίους κυρίως ερευνητές που μελέτησαν την διαφορετική κατά χώρα πορεία εκβιομηχάνισης της τυροκομίας (σχετική αποτυχία της βιομηχανικής τυροκομίας κατά τον 19ο αιώνα στην Αγγλία και επικράτησή της μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, επικράτηση μικρότερων μονάδων (και κατοχύρωση τυριών ως ΠΟΠ με πρώτο το ροκφόρ το 1925) στην Γαλλία, πράγμα που συνέβη εν μέρει και στην περίπτωση της Ολλανδίας²⁴. Αναφέρω στο σημείο αυτό τα μαθήματα του καθηγητή της πολιτισμικής τεχνολογίας Francois Sigaut στην EHESS Παρισιών που ενθάρρυνε τους φοιτητές στην πραγματοποίηση ερευνών στο, συχνά αφιλόξενο για τους εθνογράφους, πλαίσιο των σύγχρονων βιομηχανικών μονάδων παραγωγής τροφίμων. Στην Ελλάδα, η Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη μελετά τα λαογραφικά δεδομένα της παραδοσιακής διατροφής και συμμετέχει στο δημόσιο διάλογο με προτάσεις για το οργανωμένο και σχεδιασμένο «πέρασμα» της παραγωγής των τοπικών παραδοσιακών τροφίμων στο σύγχρονο πλαίσιο²⁵. Κατά την πρόσφατη βράβευση καινοτόμων ελλήνων παραγωγών αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων αλλά

και του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών (11 Ιουνίου 2014) από το περιοδικό «Γαστρονόμος» της έγκριτης εφημερίδας Καθημερινή στο Μουσείο Μπενάκη²⁶ ο Παντελής Παντελιάδης επικεφαλής της σημαντικής τυροκομικής εταιρείας «Ηπειρος» μίλησε για τον τρόπο που ένα παραδοσιακό προϊόν, η φέτα, περνάει στη μαζική παραγωγή. Η σύγχρονη ελληνική τυροκομία αφιέρωσε πολύ κόπο και χρόνο στην προσπάθεια να αφομοιώσουν οι έλληνες τεχνίτες τον τρόπο λειτουργίας του τεχνικού εξοπλισμού που εισάγεται από την Δυτική Ευρώπη αλλά και οι ξένοι τεχνολόγοι να μυηθούν στα θέματα παρασκευής των ελληνικών τυριών. Οι απόψεις των κτηνοτρόφων και των τοπικών τυροκόμων για τα προϊόντα της σύγχρονης τυροκομίας αποτελούν ενδιαφέρον πεδίο μελέτης. Κατά τις επιτόπιες έρευνές μας κυρίως στο πλαίσιο των εντεταλμένων λαογραφικών αποστολών του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών έχουμε συναντήσει και συζητήσει αρκετούς τυροκόμους σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Παρότι κανείς τους δεν εξέφρασε αντιρρήσεις για τις τεχνολογικές βελτιώσεις (κυρίως όσον αφορά τον τομέα της υγιεινής) πολλοί είναι εκείνοι που αντιλαμβάνονται τις διαδικασίες επεξεργασίας του γάλακτος και των προϊόντων του ως όχι θεμιτές και ορισμένες φορές οδηγούνται στο να μην αναγνωρίζουν τα νέα γαλακτοκομικά προϊόντα σαν «πραγματικά τυριά». «Δεν είναι τυριά, είναι χαλβάς» μου είπε ένας συνταξιούχος τυροκόμος που συνάντησα στην Ανθούσα Ασπροποτάμου. Τα διαιτητικά προϊόντα είναι τα πρώτα που γίνονται αντιληπτά σαν τέτοια. Οι άνθρωποι που διαδραμάτισαν κάποιο ρόλο στην διαδικασία παραγωγής του τυριού έχουν συνείδηση των αλλαγών στον τρόπο ζωής και περιγράφουν μια εποχή που το τυρί ήταν πιο αλμυρό, η γεύση του πιο δυνατή και καταναλωνόταν σε μικρές ποσότητες δεδομένης της σπανιότητάς του. Από αυτή την άποψη, τα λεγόμενα παραδοσιακά τυριά των οποίων οι παραγωγοί κάνουν πολλές και ποικίλες συνθηκολογήσεις σύμφωνα με διάφορα κριτήρια, οικονομικά, γενικές προτιμήσεις των καταναλωτών κ.λπ. φαίνονται λιγότερο παραδοσιακά. Πιστεύω πως ο λαογράφος, ο εθνολόγος ή ο κοινωνικός ανθρωπολόγος²⁷, που προσκαλείται σε κάποιες περιπτώσεις να προσφέρει τη γνώση του για τα παραδοσιακά προϊόντα διατροφής μπορεί να προσφέρει θετικές υπηρεσίες στη δημόσια συζήτηση των εμπλεκόμενων φορέων και του κοινού αναλύοντας τις τεχνικές διαδικασίες παρασκευής των προϊόντων, τους μετασχηματισμούς τους και αποκαλύπτοντας τις αναλογίες τους με τα κοινωνικά φαινόμενα.

Σημαντικό κεφάλαιο μελέτης για την έρευνα θα πρέπει να αποτελέσουν οι εξαγωγές τυριών προς το εξωτερικό που επηρεάζουν σημαντικά την ελληνική γαλακτοκομία: Το ελληνικό κασκαβάλι-κασέρι όπως και το κεφαλοτύρι από το 1890 και ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο εξαγόταν στην Ιταλία και στις Η.Π.Α. όπου καταναλωνόταν από τους Ιταλούς και τους Έλληνες μετανάστες. Καθώς κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου οι εξαγωγές απαγορεύτηκαν από το κράτος, η Ελλάδα δεν ξαναπήρε την θέση της ως εξαγωγέα τυριών, κύρια προς την αμερικανική αγορά κατά τον Μεσοπόλεμο. Βεβαίως τα κύρια ελληνικά τυριά η φέτα, το κεφαλοτύρι, το κασέρι (κασκαβάλι), η γραβιέρα, η μυζήθρα όπως και το βούτυρο συνεχίζουν να προτιμούνται από την ελληνική διασπορά η οποία αποτελεί μόνιμο πρεσβευτή των ελληνικών τροφίμων και πόλο διάδοσής τους στο εξωτερικό.

Επίσης σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής τυροκομίας έπαιξαν οι ειδικές Σχολές που δημιουργήθηκαν από το κράτος, κυρίως χάρη στην πρωτοβουλία σημαντικών προσωπικοτήτων που αφιέρωσαν τον βίο τους στην προώθηση της ελληνικής τυροκομίας. Μία σοβαρή ανασκόπηση της πορείας διαμόρφωσης της σύγχρονης ελληνικής τυροκομίας θα όφειλε να εγκύμει στην μελέτη τους. Συνοπτικά αναφέρουμε εδώ ότι από την δημιουργία του ελληνικού κράτους κατεβλήθη προσπάθεια από τον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια για την παροχή γεωργικής εκπαίδευσης με την ίδρυση Γεωργικής Σχολής στην Τίρυνθα η οποία λειτούργησε με από το 1829 έως το 1872 (με μία διακοπή κατά τα έτη 1838-1846). Η Σχολή αντιμετώπισε πολλά προβλήματα κατά το διάστημα λειτουργίας της και δεν είναι σαφές αν περιελάμβανε κάποια εκπαίδευση στη γαλακτοκομία. Η αποτυχία

22 Για τα ελληνικά προϊόντα Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης και Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης βλέπε την δικτυακή πύλη του αρμόδιου οργανισμού πιστοποίησης Agrocet: <http://www.agrocet.gr/pages/content.asp?cntID=26&catID=15>. Επίσης για τα ελληνικά τρόφιμα βλ. στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Γεωργίας: <http://greekfood.minagric.gr/>

23 Matthew J. Rippon, «What is the geography of Geographical Indications? Place, production methods and Protected Food Names», Area, 2014, doi: 10.1111/area.12085 (πηγή: www.academia.edu)

24 Richard Blundel and Angela Tregler (2006), «From artisans to "factories": the interpretation of craft and industry in English cheese-making, c1650-1950», *Entreprise and Society*, 7(4), pp. 705-739. [Πηγή: www.academia.edu.]

25 Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Ελληνικά επώνυμα τοπικά προϊόντα*, έκδοση του Ελληνικού Οργανισμού Προώθησης Εξαγωγών (ΟΠΕ) σε τρεις γλώσσες (ελληνική, αγγλική υπό τον τίτλο *Greek Typical Local Foods*, γαλλική υπό τον τίτλο *Grèce: Produits de Terroir*) [Έρευνα σε συνεργασία με τους οικονομολόγους Δημ. Σύριγγα και Βασιλική Μπουγά], Αθήνα 2000, σ. 300. Στέφ. Δ. Ήμελλος – Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο)*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας αρ. 17, Αθήνα 1983, όπου και ειδικά κεφάλαια για τις τροφές και τα ποτά (σσ. 50-73) και την ποιμενική ζωή (σσ. 74-104).

26 Ιστοσελίδα περιοδικού «Γαστρονόμος»: <http://www.gastronomos.gr/vraveia/4749/Ena-kerdismeno-stoichima?p=2>

27 Για παράδειγμα οι εργασίες της Έλιας Πετρίδου για το τυρί φέτα και την αντίληψη της ελληνικότητας στους Έλληνες του εξωτερικού και ιδιαίτερος στο ευρωπαϊκό πλαίσιο σε σχέση με την «μάχη» για την κατοχύρωση της «φέτας» ως προϊόν ονομασίας προέλευσης: Έλια Πετρίδου, «Au pays de la feta: négociation de la grécité dans le contexte européen», *Ethnologie française*, 35 (2), 2005, σσ. 255-265. «Τυρί και έθνος» στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006*, σσ. 139-158.

της Σχολής λειτούργησε αρνητικά για ανάλογες προσπάθειες.

Το 1887 αποφασίστηκε η ίδρυση, μετά από χρόνια αναβολών και καθυστερήσεων, τριών γεωργικών σχολών από τις οποίες ευδοκίμησε ουσιαστικώς μόνο η «Κασσαβέτειος και Τριανταφυλλίδειος Σχολή Αϊδινίου» που εγκαταστάθηκε στο κτήμα Αιδίν στον Αλμυρό Μαγνησίας που δωρίθηκε για το σκοπό αυτό από την οικογένεια του Αλεξ. Δ. Κασσαβέτη. Αυτό οφείλεται σε μια σημαντική μορφή της γεωργικής εκπαίδευσης, του Ραϊνόλδου Δημητριάδη, γεωπόνου, ιδρυτή έδρας Τυροκομίας στη Σχολή και διευθυντή της, ο οποίος το 1889 παρασκεύασε το πρώτο βελτιωμένο σκληρό ελληνικό τυρί στην περιοχή των Αγράφων από πρόβειο γάλα προερχόμενο από μετακινούμενα κοπάδια Σαρακατσάνων ποιμένων. Το 1916 ιδρύθηκε η Γαλακτοκομική Σχολή Ιωαννίνων. Ο γεωπόνος διευθυντής της Γαλακτοκομικής Σχολής Ιωαννίνων από την ίδρυση της το 1916 ως τη δεκαετία του 1950, Νικόλαος Π. Ζυγούρης, μπορεί να θεωρηθεί ως ο πατέρας της σύγχρονης ελληνικής τυροκομίας καθώς οι επιστημονικές του εργασίες και τα συγγράμματά του αποτελούν τη βάση στην οποία στηρίχθηκαν οι μεταγενέστεροι. Στην γαλακτοκομική εκπαίδευση συνέβαλε και η Αβερύφειος Γεωργική Σχολή Λάρισας που ιδρύθηκε το 1911.

Με την ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας το 1917 λαμβάνεται σοβαρότερη μέριμνα και για τα θέματα της εκπαίδευσης και ιδρύονται ανώτερες Σχολές: καταρχήν η Ανωτέρα Γεωπονική Σχολή στην Αθήνα το 1920 (στην οποία δημιουργήθηκε εργαστήριο Γαλακτοκομίας το 1962) και το Τμήμα Γεωπονίας στην Φυσικομαθηματική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1927 (ειδικό Εργαστήριο Γαλακτοκομίας το 1987). Στην συστηματοποίηση των γαλακτοκομικών σπουδών συνέβαλαν τα μέγιστα και η ίδρυση της Κτηνιατρικής Σχολής του ΑΠΘ (1950) της Σχολής Τεχνολόγων Τροφίμων (ΚΑΤΕΕ Θεσ/ικης, 1974) και του Ειδικού Ινστιτούτου Γάλακτος Ιωαννίνων (1984).

Σημαντικός και άξιος μελέτης είναι ο ρόλος των κατά τόπους, μικρότερων ή μεγαλύτερων, βιομηχανιών παραγωγής τυροκομικών. Το 1950 με το τέλος του Εμφυλίου κατεγράφησαν στην Ελλάδα 2000 μικρά τυροκομεία, συχνά εποχικά, τις υποδομές των οποίων ο Νικόλαος Ζυγούρης σκιαγραφεί με μελανά χρώματα. Όσον αφορά τις συστηματικές βιομηχανικές μονάδες πρέπει να αναφερθεί η ίδρυση το 1934 της βιομηχανίας ΕΒΓΑ για την παραγωγή παστεριωμένου αγελαδινού γάλακτος μετά από πρωτοβουλία ελληνοαμερικανών. Σημαντικός υπήρξε και ο ρόλος της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος που διέθετε και ειδικές Τεχνικές Υπηρεσίες για την στήριξη των εργοστασίων Γάλακτος.

Μετά το 1950 εμφανίζονται τα πρώτα, συνεταιριστικά κυρίως, εργοστάσια χάρη και στην αμερικανική βοήθεια: ΑΣΠΡΟ (Συνετ. αγελαδοτρόφων Ασπροπύργου), ΑΣΤΥ (συνεργασία Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος και συνεταιρισμών με έδρα την Αθήνα), ΑΓΝΟ (Θεσσαλονίκη), ΕΒΟΛ (Βόλος) και ΠΡΩΤΟ (Πάτρα). Την δεκαετία του 1960 ιδρύονται πολλά συνεταιριστικά εργοστάσια με στόχο την αύξηση της παραγωγής αγελαδινού γάλακτος. Επίσης αξιολογικά ιδιωτικά εργοστάσια ΜΕΒΓΑΛ (1952), ΦΑΓΕ (1964) ΔΕΛΤΑ (1968) προώθησαν το αγελαδινό γάλα. Με το κλείσιμο της ΕΒΓΑ η ΔΕΛΤΑ αποκτά μεγάλο μερίδιο αγοράς στο παστεριωμένο γάλα σταθεροποιώντας την θέση της για της δεκαετίες που ακολουθούν. Το 1974 η ΜΕΒΓΑΛ αρχίζει την παραγωγή παραδοσιακού τύπου γιαούρτης ενώ το ίδιο έτος η ΦΑΓΕ κάνει την είσοδό της στην παραγωγή γιαουρτιού όπου θα καταλάβει πρώτη θέση. Κατά τη δεκαετία του 1970 η χώρα φτάνει σε μια εξαιρετικά παραγωγική περίοδο ως προς το γάλα. Το Υπουργείο Εμπορίου εφαρμόζει διατίμηση στα γαλακτοκομικά προϊόντα θεωρώντας τα ως λαϊκής κατανάλωσης, ουσιαστικά και σε ανεπάρκεια για να δαμάσει τον πληθωρισμό.

Από το 1982 με την είσοδο της χώρας στην ΕΟΚ εγκαταλείπονται οι δασμοί στα εισαγόμενα προϊόντα και αρχίζει η αύξηση των εισαγωγών ξένων τυριών και αγελαδινού γάλακτος. Ο άνισος ανταγωνισμός με τα ξένα προϊόντα δημιουργεί ένα τεράστιο έλλειμμα στο ισοζύγιο γάλακτος-γαλακτοκομικών προϊόντων. Το 1983 ανέρχεται σε 530 χιλ. τόνους γάλα ενώ το 2000 σε 1 εκ. 530 χιλ. τόνους.

Η μελέτη του ποιμενικού βίου και των τροφών έχει μια μακρά παράδοση στο πλαίσιο της ελληνικής Λαογραφίας ήδη από τις επιστημονικές απαρχές της και τις κατευθύνσεις του Νικολάου Γ. Πολίτη. Χαρακτηριστικές είναι οι εργασίες του Δημ. Λουκόπουλου, με την υποστήριξη του Στίλπ. Κυριακίδη πρώτου διευθυντή του Λαογραφικού Αρχείου μετά την ίδρυσή του (1918-1926) και μετέπειτα καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, που εγκαινιάζουν μια σχετικώς συστηματική μελέτη του υλικού βίου στον ελληνικό χώρο. Δεν θα αναφερθούμε εδώ στις εργασίες για τον ποιμενικό βίο στο πλαίσιο της ελληνικής Λαογραφίας, καθώς αυτό έχει γίνει σε άλλη μελέτη μας. Το ειδικό ερωτηματολόγιο του

Κέντρου Λαογραφίας για τον υλικό βίο (Στέφ. Δ. Ήμελλος – Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο), Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 1983) αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο στην ποιμενική ζωή (σελ. 74-104) και στις τροφές (σελ. 50-73) συστηματοποιώντας τις λαογραφικές εργασίες που προηγήθηκαν.

Ειδικότερα για την μελέτη του υλικού βίου και της ποιμενικής ζωής οι ερευνητές που στηρίζονται στις μεθόδους της εθνογραφικής επιτόπιας έρευνας ή της προφορικής ιστορίας, καταγράφουν σημαντικές πληροφορίες και προσεγγίζουν παλαιά ζητήματα υπό το πρίσμα των νεώτερων επιστημονικών οπτικών ή θέτουν νέα, που προκύπτουν από τις σύγχρονες ανάγκες και την ανάπτυξη της τεχνολογίας, στηριζόμενοι και στην αρκετά εμπλουτισμένη, σε σχέση με παλαιότερα, βιβλιογραφία. Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή του κειμένου μας, η ανάλυση των τεχνικών παρασκευής των τοπικών παραδοσιακών προϊόντων, των μετασχηματισμών τους, η αποκάλυψη των αναλογιών τους με τα κοινωνικά φαινόμενα όπως και η μελέτη των πολλαπλών σχέσεων μεταξύ της τοπικής κοινωνίας και του οικολογικού περιβάλλοντος από την Λαογραφία και την Εθνολογία αποκαλύπτει τις πολιτισμικές διαστάσεις της διαμόρφωσης της ποικιλίας –δυσανάλογα μεγάλης σε σχέση με τον περιορισμένο γεωγραφικό χώρο της Ελλάδας– των ελληνικών γαλακτοκομικών προϊόντων. Πρόκειται για ένα σημαντικό εθνικό πολιτισμικό κεφάλαιο, μια παρακαταθήκη, που μπορεί να αξιοποιηθεί στο σύγχρονο πλαίσιο. Οι ανακοινώσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά το Συνέδριο του CANEPAL χωρίς αμφιβολία ενισχύουν το αίτημα για συντονισμένη, διεπιστημονική και βασισμένη στην διεθνή συνεργασία μελέτη των προϊόντων της κτηνοτροφίας και της θέσης τους στον σύγχρονο κόσμο.

Βιβλιογραφία

Δημητριάδης, Ραϊνόλδος, 1900. *Ελληνική κτηνοτροφία*, εν Αθήναις.

Η ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του. 10ο Τριήμερο Εργασίας, Ξάνθη, 7-9 Οκτωβρίου 2005, οργάνωση: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Πειραιώς – Ίδρυμα Αριστείδης Δασκαλόπουλος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Πειραιώς, Αθήνα 2008.

Ήμελλος Στέφ. Δ. – Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικ., 1983. *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο)*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας αρ. 17, Αθήνα.

Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικ., 2000. *Ελληνικά επώνυμα τοπικά προϊόντα*, έκδοση του Ελληνικού Οργανισμού Προώθησης Εξαγωγών (ΟΠΕ) σε τρεις γλώσσες (ελληνική, αγγλική υπό τον τίτλο *Greek Typical Local Foods*, γαλλική υπό τον τίτλο *Grèce: Produits de Terroir*) [Έρευνα σε συνεργασία με τους οικονομολόγους Δημ. Σύριγγα και Βασιλική Μπουγά], Αθήνα.

Συράκης, Δημοσθένης, 1925. «Νομαδική, μόνιμος και γεωργική κτηνοτροφία εν Ελλάδι», *Γεωργικόν Δελτίον της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας*, τόμ. XII, τεύχ. 169, σσ. 651-778.

Wace J. B. και Thompson M. S., 1989. *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη (τίτλος πρωτοτύπου *The Nomads of the Balkans*, Λονδίνο 1914).

Ζυγούρης, Νικόλαος Π., 1952. *Η βιομηχανία του γάλακτος*, εν Αθήναις.

A Picture of the European Sheep Economy

RAUL DE ARRIBA and MAJA BARAC

University of Valencia, Spain
maja.barac@uv.es

Abstract

This paper analyses the importance that has the ovine sector in the European economies and its characteristics. The analysis focuses in the following countries: Spain, United Kingdom, France, Greece, Hungary, Bulgaria, Poland and Estonia. The sheep farming represents one of the essential activities in many rural zones. Despite, if we talk in macroeconomic terms the relevance of sheep and goat farming is reduced. However, sheep farming sector offers other positive effects. Sheep and goat farming is able to take advantage of low quality land and resources (especially in isolated and less favoured zones) and contributes to the development of the rural environment through its social and environmental impact. In the last ten years both sheep and goat population has been considerably reduced in the EU. Also production in the sheep and goat farming sector has been experiencing a reduction of activity in the last few years, specifically since the present international economic crisis began. The incomes generated from these activities are in general low compared with those of other agricultural sectors. For this reason, public subsidies on production in the sheep and goat farming are very important. Lastly, some future challenges that will affect the development of the sector are identified: the decline in lamb and goat meat consumption; the foreign competition; the climate change; the uncertain generational succession, etc.

Keywords: Ovine sector, European farming, sheep economy, sheep farming in numbers

1. Sheep Farming Economy

The economic importance of sheep farming from a macroeconomic point of view is somewhat reduced and only makes up a small part of agrarian income and employment. Sheep and goat

Table 1 Sheep and goat sector economic output

	Sheep and goat sector on (%):		
	GDP	Agrarian output	Livestock output
Bulgaria	0.57	5.38	13
Estonia	0.02	0.48	1
Greece	0.35	7.53	27
Spain	0.15	4.03	11
France	0.04	1.09	3
Hungary	0.05	0.71	2
Poland	0.00	0.00	0
UK	0.05	5.11	9
EU-27	0.05	1.66	4

Data for 2007
Source: Leip et al. (2010) and own calculations.

sector makes up only 4% of European livestock production. Looking beyond these global figures, within our group of countries, only Greece, Bulgaria, Spain and United Kingdom have sheep and goat farming sectors whose relevance within the livestock farming sector is relatively important, with percentages of 27%, 13%, 11% and 9%, respectively. In any case, the relative importance of this sub-sector on general agrarian output is limited, the average of the EU-27 being 1.66%. Once again, only Greece, Bulgaria, United Kingdom and Spain show higher values: 7.53%, 5.38%, 5.11% and 4.03% (see Table 1). Logically, their importance in terms of GDP contribution is really limited, being 0.05 the European average.

According to the latest data available, total sheep farming production in the European Union (EU) amounts to 1,607 thousand tonnes. Spain and United Kingdom (UK) produce the most in the EU with 463 and 401 thousand tonnes¹. Within our selection of countries, next we find Greece and France with 151 thousand and 112 thousand respectively. Bulgaria produces 58 thousand tonnes, while the production of the rest of the selected countries is very small (see Table 2).

Table 2 Sheep and goats: production in tonnes (1) and value at basic prices (2).

	2012		2011		2009		2005	
	Tons	Euros	Tons	Euros	Tons	Euros	Tons	Euros
Bulgaria	n.a.	117	58.8	107	68.8	107	95.4	161
Estonia	n.a.	2	1.0	1	1.0	1	1.0	1
France	n.a.	669	112.7	706	108.5	654	129.1	862
Greece	n.a.	605	151.7	662	155.8	696	163.6	948
Hungary	n.a.	57	20.0	51	19.0	48	22.0	54
Poland	n.a.	11	4.2	5	3.2	3	6.6	9
Spain	n.a.	724	463.8	760	345.1	892	534.5	1,798
UK	n.a.	1,881	401.0	1,958	314.0	1,547	336.0	1,166
EU-27	n.a.	5,136	1,607.3	5,311	1,382.6	4,935	1,308.0	6,181

(1) in 1,000 tonnes.
(2) in millions of Euros (base 2005).
Source: Eurostat (2013).

Production in the sheep and goat farming sector has been experiencing a reduction of activity in the last few years, specifically since the present international economic crisis began. Measured in Euros, production has fallen sharply from 6,181 million of Euros in 2005 to 5,136 million of Euros in 2012 in the EU. All the countries in our study show the same tendency with more or less intensity (Eurostat, 2013).

Depopulation and the abandonment of agriculture in rural areas are general drivers of this decline (MacDonald et al. 2000; Strijker 2005). Another element connected to the decreasing trend in sheep production is the evolution of prices. According to the last data available, prices of sheep and goat products have fallen sharply, except in France where the prices between 2000 and 2008 have risen by 3.9%. In Bulgaria, Hungary and Poland the drop in prices has been very intense, between 20.6% and 27.1%. In Spain prices have fallen by some 13.6% and in Greece 6.3% (Eurostat 2013).

¹ Sheep farming production is almost concentrated exclusively on lamb and suckling goat meat as well as ewe and goat milk production. Other products such as wool and leather are less important.

What is more, associated costs of the livestock farms have evolved differently. For example, one of the basic outlays of this type of economic activity is veterinary cost. Except in Bulgaria, these costs rose considerably between 2000 and 2008 in the EU and in the group of countries under analysis. The rise has been especially acute in Poland and Greece, at around 21%. In the rest of the countries the increase was between 8.3% in Estonia and 16.9% in France (Eurostat 2013). The combined effect of the lowering of sale prices and the rise in some of the production costs explains, in part, the decline of the sector, which depend heavily on public subsidies from Common Agricultural Policy.

The workforce employed in the sheep farming sector is also very limited. According to Eurostat data referring to "sheep, goats and other grazing livestock", the countries that employ most workforce within the selected countries are Poland (407,740 persons), United Kingdom (169,400), Spain (137,740) and France (101,430). Then come Bulgaria (82,560) and Greece (81,780), while in Hungary (29,870) and Estonia (9,170) are very few workers active in this sector (Eurostat, 2013).

However the importance of the sector is greater than the purely macroeconomic effect, if we take into account that sheep farming also makes important contributions to the development of the rural environment through its social and environmental impact. Taking the social dimension, we should take into account that sheep farming may be (nearly) the only activity that the inhabitants in the rural zones can be used for (especially in isolated and less favoured zones), thus they represent the opportunity for income where no other is possible (OECD, 2001). Moreover, it contributes to population stability in areas seriously threatened by depopulation and abandonment.

Often, this activity is concentrated in areas of scarce vegetation, irregular rainfall, hot dry summer and hard winters (Sierra, 2002). Sheep farming is able to take advantage of these low quality spaces and resources, which cannot compete with others, or may even be abandoned by economic activity. This type of livestock farming develops flexible systems of farming, capable of making use of low quality forage and pastures. Bearing in mind all these factors, the mainly extensive nature of sheep farming and its ability to make sustainable use of the habitats that occupies make an important contribution to rural development from an environmental point of view (De Ripoll et al., 2012).

2. Sheep Population and Land Use

In the last ten years both sheep and goat population has been considerably reduced in the EU. Within our group of countries only French and Spanish goat populations are excluded from this general tendency². According to the last data, sheep population in EU is around 90 million of heads. In 2012, United Kingdom is the country that has more sheep with 22.9 million followed by Spain with 16.8 millions. Next, Greece and France also have an important sheep livestock, with 8.9 (in 2011) and 7.4 million respectively. Bulgaria with 1.3 million and Hungary with 1.1 million have fewer animals. And finally sheep livestock in Poland and Estonia is very small, with only 218 thousands and 62 thousands heads (in 2008), respectively. The goat population in EU is lower, a total of 10.9 million of heads. Greece is the country with largest number of animals, with 4.7 million, and quite detached from Spain with 2.8 and France with 1.3. Bulgaria, Poland and Hungary have little goat population and Estonia even less (see Table 3).

² We should point out that sheep farming is highly diverse. There are many different breeds of sheep, many of which are native. For example, in Spain there are 50 different sheep breeds, of which 42 are native and 32 are at risk of becoming extinct. Also there are 22 breeds of goat, of which 21 are native and 17 are at risk extinction. (COAG 2009). In France there are 57 different sheep breeds and 11 goat breeds; in Greece, 34 and 13; in Bulgaria, 36 and 5; in Hungary 34 and 13; in Estonia, 19 and 5 and in Poland 34 different sheep breeds can be found.

Table 3 Sheep and goats population (1,000 heads).

SHEEP									
	2012	2011	2010	2009	2008	2007	2006	2005	2000
Bulgaria	1,345	1,454	1,368	1,400	1,474	1,526	1,635	1,602	1,709
Estonia	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	62	73	58	49	29
France	7,453	7,621	7,402	7,528	7,715	8,284	8,494	8,759	9,324
Greece	n.a.	8,956	8,980	8,966	8,994	8,984	8,975	8,744	9,269
Hungary	1,147	1,081	1,181	1,223	1,236	1,232	1,298	1,405	1,129
Poland	218	212	213	224	269	315	301	317	337
Spain	16,804	17,002	18,471	19,718	19,952	22,194	22,451	22,514	24,399
UK	22,913	21,951	21,295	21,343	21,856	23,676	23,428	23,730	27,590
EU-27	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	90,774	95,652	95,703	96,235	102,233

GOATS									
	2012	2011	2010	2009	2008	2007	2006	2005	2000
Bulgaria	290	341	356	360	374	495	549	608	740
Estonia	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	2	4	3	2	2
France	1,306	1,381	1,372	1,318	1,267	1,255	1,254	1,252	1,156
Greece	n.a.	4,791	4,850	4,829	3,844	4,931	4,928	4,925	5,180
Hungary	88	80	75	58	66	67	70	79	87
Poland	89	111	122	118	136	143	130	n.a.	176
Spain	2,822	2,693	2,921	2,933	2,264	2,891	2,956	2,834	2,829
UK	0	0	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	96	n.a.
EU-27	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	10,901	13,183	13,180	12,994	13,235

Source: Eurostat (2013).

Table 4 Use of land by country, in Ha (2007).

	Utilised agricultural area (UAA)	Permanent grassland, meadows	Other agricultural area (1)	Dedicated to sheep, goats and other grazing livestock	
				Total	% of UAA
Bulgaria	3,050,740	279,580	3,807,940	184,970	6.06
Estonia	906,830	273,390	946,000	159,330	17.57
France	27,476,930	8,105,260	20,843,960	2,137,500	7.78
Greece	4,076,230	819,610	3,583,180	584,390	14.34
Hungary	4,228,580	504,150	5,499,420	462,230	10.93
Poland	15,477,190	3,271,240	14,827,410	1,220,420	7.89
Spain	24,892,520	8,649,790	24,512,400	8,528,410	34.26
UK	16,130,490	10,080,030	6,978,880	5,239,920	32.48
EU-27				33,793,330	

(1) Other agricultural area includes: arable land, kitchen gardens, permanent crops and other land
Source: Eurostat (2013).

Sheep farming takes up a great expanse of land. Spain, France, United Kingdom and Poland have large utilised agricultural area and large areas with permanent grassland and meadows which can be used by sheep livestock, among others uses. In fact, Spain has the largest extension of land dedicated to sheep, goats and other livestock grazing, followed by United Kingdom, France and Poland. In relative terms, Spain and United Kingdom are the countries that dedicate more land to this type of livestock farming, 34% and 32%. However, France and Poland dedicate relatively little land to these uses, about 7% (see Table 4).

3. Production Systems

Sheep farming productive systems are divers depending on various ecological, structural (land, labour and capital characteristics), economic and social factors (Sierra, 2002). Sheep and goat production is typically extensive, often traditional. Most of these traditional systems make use of locally available resources that have limited alternative uses, that is, with very low opportunity costs. Some examples of these resources can be crop wastes and extensive-grazing lands that are unsuitable for other uses. Sheep farming is best suited to the pastures of low quality that the bovine (Gordon and Illius, 1988); in fact, sheep eat more shrubs and less pastures than large ruminants (Brand, 2000).

Extensive systems predominate, given that they are found in less favoured areas, even if there are also some intensive systems (Rancourt et al., 2006). In any cases, those systems dedicated to meat production, goats as well as sheep are normally more extensive or semi-extensive than the milk production farms. Moreover, the productive systems show a low level of mechanisation compared with those of other agrarian sectors.

Population density, measured as the ratio between the animal population and the used land, can be interpreted as an indicator of the degree of sector extensivity. According to Table 5, the EU-27 average density is 2.81 heads/Ha. Greece, Bulgaria, France and United Kingdom have higher ratios. It is worth highlighting the case of Greece, with a density of 23.67 heads/Ha.

Table 5 Sheep population density (2010)

	Heads (thousand)	Ha	Heads/Ha
Greece	13,830	584,390	23.67
Bulgaria	1,724	184,970	9.32
France	8,774	2,137,500	4.10
United Kingdom*	21,391	5,239,920	4.08
Hungary	1,256	462,230	2.72
Spain	21,392	8,528,410	2.51
Estonia**	64	159,330	0.40
Poland	335	1,220,420	0.27
UE-27	94,856	33,793,330	2.81

* Goat population for 2005. ** 2008.

Source: Eurostat (2013) and own calculations.

4. Type of Holdings

In Europe there is a wide range of types of sheep holdings. This is due to the diversity of breeds, the productive focus of each farm and even the intensity of land use. (Rancourt et al., 2006). The number of individual farms dedicated to sheep and goats in Europe has been gradually falling. This is a general phenomenon which affects the whole territory and both types of farms, which can be seen in Table 6.

Table 6 Number of farms of sheep and goats, 2003-2007

	Sheep		Goats	
	2007	2003	2007	2003
Bulgaria	137,750	237,740	113,770	269,040
Estonia	2,470	3,240	820	1,000
France	66,060	81,430	19,590	25,850
Greece	132,080	133,540	111,510	127,450
Hungary	21,780	21,010	15,440	19,300
Poland	16,460	17,900	51,110	68,370
Spain	79,140	91,950	35,980	40,630
Romania	390,560	640,010	198,730	234,710
EU-27	1,191,487	1,600,353	668,197	934,803

Source: Eurostat (2013).

Only within a period of four year, from 2003 to 2007, Bulgaria lost nearly the half of its sheep and goat farms. Also France and Spain have experienced a sharp reduction in the number of farms of both types. The loss in the rest of the countries in the group is lower. In general terms, the disappearance of farms especially affects smaller farms more than the large ones, which in many cases have got bigger. In short, this tendency indicates that the sector is undergoing a process of radical restructuring and concentration (Eurostat, 2013).

In general terms, the size of farms is relatively low. The average extension of EU27 holdings is 18.17 Ha. Spain is the country where the holdings are bigger (74 Ha), followed by Estonia (48 Ha), France (24 Ha) and Poland (18 Ha). The other countries have more reduced holdings, such as Bulgaria, Greece and even United Kingdom (see Table 7). The average size of flocks in EU-27 is to 58.5 heads by holding. Only in Spain (with 217.9) and France (111.37) the average size is greater. In the rest of our selection of countries, flocks are much reduced.

Table 7 Farm size

	Average surface: Ha/ Number of holdings	Size of flocks: Heads/Number of holdings
Greece	13,830	584,390
Bulgaria	1,724	184,970
France	8,774	2,137,500
United Kingdom*	21,391	5,239,920
Hungary	1,256	462,230
Spain	21,392	8,528,410
Estonia**	64	159,330
Poland	335	1,220,420
UE-27	94,856	33,793,330

* Goat population for 2005. ** 2008.

5. Organic Livestock

Statistics on the number of organic animals are incomplete and do not allow drawing a comprehensive picture of the sector. In any case, it seems beyond doubt that in the last few years there has been a large increase in organic animal production. In EU-15 between 2000 and 2007 the average annual increase was 7% for sheep and 22.2% for goats (European Commission, 2010).

The ovine sector is dominated by two Member States, Italy and the United Kingdom, representing together 52% of the entire EU organic herd. At a distance, Spain and Greece follow the ranking. In the case of Greece and Italy the sector is clearly oriented towards the production of milk and processing into cheese (organic Feta in the case of Greece) whereas in the United Kingdom the sector is focused towards meat production. Interestingly, in several New Member States the organic sector represents a sizeable part of the total ovine sector, even if absolute figures remain modest: it represents more than 25% of the overall sector in the Czech Republic, Estonia, Latvia, Lithuania, Slovenia and Slovakia (European Commission, 2010). Within our countries, the most involved in the production of organic sheep are United Kingdom (1,161 thousand), Spain (614 thousand), France (346 thousand) and Greece (251 thousand). The other countries have a significantly lower population (see Table 8).

Table 8 Organic sheep and goats (heads)

SHEEP						
	2011: % on total	2011	2010	2009	2008	2005
Bulgaria	0.46	6,648	6,698	5,831	2,471	
Estonia	47.57 (2008)	32,883	31,449	39,374	29,494	11,163
France	4.54	346,150	n.a.	131,800	128,520	139,510
Greece	2.81	251,768	288,923	357,499	316,243	218,293
Hungary	0.63	6,787	9,462	11,123	11,826	
Poland	14.60	30,948	37,026	39,159	23,163	21,081
Spain	3.61	614,413	443,102	459,364	345,491	137,831
UK	5.29	1,161,717	981,223	884,810	1,178,306	691,000
EU-27	3.41 (2008)	3,679,969	3,009,534	1,930,969	2,037,522	849,912

GOATS						
	2011: % on total	2011	2010	2009	2008	2005
Bulgaria	1.00	3,397	2,773	2,732	1,624	
Estonia	29.75 (2008)	693	681	709	595	333
France	3.86	53,270	n.a.			22,189
Greece	3.76	180,039	226,556	309,060	296,967	298,336
Hungary	1.35	1,083	1,686	2,066	2,387	
Poland	4.70	5,219	5,431	6,333	4,240	4,592
Spain	2.15	57,996	48,003	50,488	39,258	18,473
UK	0.56 (2005)	139	138	133	409	544
EU-27	4.28 (2008)	437,073	425,709	368,080	343,261	23,609

Source: Eurostat (2013) and own calculations.

Also the number of organic goats has grown in our selection of counties. Greece has the biggest population with 180 thousand goats. Then comes Spain with 57 thousand and France with 53 thousand. The rest of countries have a much reduced population. The organic herd also represents a sizeable part of the total herd in several New Member States (more than 25% in the Czech Republic, Latvia and Estonia) and of the EU-15 (13.9% in Germany, 14.5% in Sweden and an impressive 50.0% in Austria) (European Commission, 2010).

However, the relative importance of the organic livestock is still small. In EU the population of

organic sheep still only makes 3.4% of the total. Only Estonia (with 47.5%), Poland (14.4%), United Kingdom (5.2%), France (4.5%) and Spain (3.6%) have a higher percentage. The population of organic goats represents only 4.2% of the EU total. Once again Poland (4.7%) and Estonia (29.7%) are the only countries with higher than average percentages³.

6. Conclusions

Although if we talk in macroeconomic terms the relevance of sheep and goat farming is reduced, the sheep farming represents one of the essential activities in many rural zones. However, sheep farming sector offers other positive effects. Sheep and goat farming is able to take advantage of low quality land and resources (especially in isolated and less favoured zones) and contributes to the development of the rural environment through its social and environmental impact. In the last ten years both sheep and goat population has been considerably reduced in the EU. Also production in the sheep and goat farming sector has been experiencing a reduction of activity in the last few years, specifically since the present international economic crisis began. The incomes generated from these activities are in general low compared with those of other agricultural sectors. For this reason, public subsidies on production in the sheep and goat farming are very important. Lastly, some future challenges that will affect the development of the sector are identified: the decline in lamb and goat meat consumption; the foreign competition; the climate change; the uncertain generational succession, etc.

References

- Brand, T., 2000. "Grazing behaviour and diet selection by Dorper sheep", *Small Ruminant Research*, 36(2), pp. 147-158.
- COAG 2009: Anuario agrario. Madrid, *Coordinadora de Organizaciones de Agricultores y Ganaderos*, (Agrarian Yearbook).
- De Rancourt, M et al., 2006. "Mediterranean sheep and goats' production: An uncertain future", *Small Ruminant Research*, 62(3), pp. 167-179.
- De Ripoll, R.; et al., 2012. "An integrated sustainability assessment of Mediterranean sheep farms with different degrees of intensification", *Agricultural Systems*, 1/105, pp. 46-56.
- European Commission, 2010. *An analysis of the EU organic sector*. European Commission. Brussels. Directorate-General for Agriculture and Rural Development.
- Eurostat, 2013. *Agriculture Statistics* <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/agriculture/introduction>> [Accessed on 15 July 2013].
- Gordon, I. & Illius, A., 1988. "Incisor arcade structure and diet selection in ruminants", *Functional Ecology*, 2(1), pp. 15-22.
- Leip et al., 2010. *Evaluation of the livestock sector's contribution to the EU greenhouse gas emissions. Final report*. European Commission, Joint Research Centre.
- MacDonald D, et al., 2000. "Agricultural abandonment in mountain areas of Europe: environmental consequences and policy response", *Journal of Environmental Management*, 59(1), pp. 47-69.
- OECD, 2011. *Multifunctionality: Towards an Analytical Framework*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
- Sierra, I., 2002. *Evolución y cambio en el sector ovino-caprino en España durante la última década*. Madrid. MAPA.
- Strijker, D., 2005. "Marginal lands in Europe - causes of decline", *Basic and Applied Ecology*, 6(2), pp. 99-106.

³ The rest of organic livestock sectors make up lower percentages: 2.7% for cattle, 2.3% for dairy cows and 0.5% for pigs (European Commission, 2010).

The Modern Sheep Farmer, his Life and Times: A Qualitative Analysis of 20 European Case Studies

RAUL DE ARRIBA¹, MAJA BARAC¹, SIMON BELL²

¹University of Valencia, Spain

²Estonian University of Life Sciences

maja.barac@uv.es

Abstract

The life, business and economic conditions of shepherds and sheep farmers in Europe in the 21st century are under pressure from many factors. Twenty case studies of sheep farmers, their lives, types of enterprises and economic conditions as well as their motivations and future expectations were conducted in eight countries around Europe between the end of 2010 and 2011. Each farmer or shepherd was interviewed according to a common protocol. They were chosen to represent different types of enterprises, such as those pursuing a traditional model, those focusing on profitability and those developing new, often more "ecological" approaches. Although the sample is selective and not exhaustive in terms of the European coverage, it nevertheless permitted a qualitative analysis of this topic. The results showed that in many cases characteristics of sheep farming and the people involved are not specific to the country they are from, the size of the flock or the product they specialise in. There are many common issues across the cases such as how the farmers or shepherds identify with their activity and how they are willing to persist despite many risks and a relatively low income base. The importance of shepherding as a key element for the development of many rural areas emerged – not just in relation to the economic but also in the sociological, cultural and environmental aspects.

Keywords: Sheep grazing, modern sheep farmers, European sheep farming, case studies, qualitative analysis.

1. Introduction

The sheep farming sector has been experiencing a progressive reduction in its activity in the last decades. One key explanation of this tendency is the depopulation and the abandonment of agriculture in rural areas (MacDonald et al. 2000; Strijker 2005). In general, sheep farming was always associated with some particular characteristics: high demand on dedication time and work that is not always compensated by the profits obtained. However, nowadays the market is becoming more and more competitive and the ovine sector is undergoing a process of radical restructuring and concentration with fewer and bigger farms (Eurostat, 2013). Because of that, the life, business and economic conditions of shepherds and sheep farmers in Europe in the 21st century are under pressure.

Our goal is to explore the challenges and features of the modern shepherds focusing in common issues across the 20 study cases analysed. The main result shows the importance of shepherding as a key element for the development of many rural areas emerged, not just in relation to the economic but also in the sociological, cultural and environmental aspects.

The paper is organised in four sections: Introduction; Methodology, explaining the characteristics of farms and farmers; Results, classified in sociological, economic and environmental features and finally the last section of Discussion and conclusions.

2. Methodology

We have conducted 20 face to face interviews in eight different European countries. Concretely, we have 3 interviews from Bulgaria, England, Estonia and Spain and 2 from France, Greece, Hungary and Poland. To see the dispersion and approximate location of farms included in the sample see Figure 1. They were chosen to represent different types of enterprises, such as those pursuing a traditional

model, those focusing on profitability and those developing new, often more "ecological" approaches. Although the sample is selective and not exhaustive in terms of the European coverage, it nevertheless permitted a qualitative analysis of this topic¹.

The interviewed people are farmers managing a sheep farm. In some cases the farms' dedication is sheep-oriented exclusively and sometimes they also cultivate some crop or grow other animals like cows, goats or horses. However, in any case sheep breeding is a key activity in any farm included in the sample.

Interviewers were provided with a basic questionnaire which they followed during the conversation with farmers. The interviews were conducted between the end of 2010 and middle 2011. The study cases elaboration was performed in their sheep farms and in a relaxed context to allow farmers explain themselves and feel comfortable and confident. Additionally, all the interviews were conducted in a native language and afterwards translated to English to avoid any communication problems.

Figure 1 Farms' location around Europe

2.1 Farmers' characteristics

Initially to picture the cases and give a first glance on them we present some descriptive data. The main characteristics of the interviewees are summarised in the following Table 1:

Table 1 General Overview on Farmers' Characteristics

Farmers' classification:		
Sex	Men	17
	Women	2
Ages	30 - 39	4
	40 - 49	5
	50 - 60	10
Studies	Apprenticeship	4
	Technical college	2
	Primary education	5
	Secondary education	3
	Higher education	5
Married	Specifically related with agronomy or animals	6
	Yes	17
	No	2

¹ For a quantitative overview on sheep farming see de Arriba 2013.

Family	4 children	1
	3 children	4
	2 children	11
	No children	2
	n. a.	1
Is this profession a family tradition or inherited?	Yes	18
	No	1

First of all we need to make a general comment about the data from Table 1. As can be noticed there are only 19 observation included. The reason is that one of the farms is actually a cooperative with many owners, so we did not include this farm in the particular shepherds' profile, as we do not have information of all the sheep breeders from the cooperative.

The traditional gender division that can be seen in the professions related with agriculture and livestock still can be found nowadays in sheep farming. Only two farmers were women responsible for the grazing and the care of the flock. As many farmers are married, in the other farms there were some women working or helping. However, in that cases they role was also relegate to the type of tasks which are considered more feminine. For example, they assumed works related with bureaucracy, administrative work, marketing or sale of products instead of the activities directly related with the flock.

The range of ages observed in the sample covers the scope of ages from 30 years old man who is the youngest sheep farmer to the oldest two ones who are 60. So despite that this occupation can be classified as hard work and physically demanding the ages of the working people are middle-age. This can be also reflecting the economic trends. Before the crisis the attractiveness of shepherding was decreasing sharply. Nevertheless, the economic crisis and the high unemployment of countries as Spain and Greece can be slightly reversing this trend.

Less than one thirds of the shepherd had learnt a trade and two of them had studied in a technical college. Five people have only primary studies, the same number as the one who studied in the university. Only three of them finished secondary education. Our selection presents a quite heterogeneous picture and we can see that apparently this profession does not offer a specific profile of the educational level of the farmer. Only six people studied something related with their occupation such as secondary professional school for butchers, basic studies with especial agricultural training, agricultural education in high school, foundation degree in agriculture from a local agricultural college and university studies in zoology or veterinary.

Regarding the marital status, except 2 people, all farmers are married. One of the single farmers co-owns the farm with his brother and sister and both are single two. All the married owners have children excluding one who had not answered to this question. One of the couples has 4 children and other four have 3 children, all the rest have two descendants.

Family features seem to be very important in the shepherd's life, from the economic and sociological points of view, so we will come back into this topic in depth in the results part. Almost the totality of the owners inherited the profession or some lands and, moreover, most of them represent at least the third generation of sheep breeders. In one of the cases the owner started his activity with only 10 sheep inherited after his mothers' death and currently owns the biggest sheep farm in Estonia. In another case the owner took over the farm from his wife's parents. In the only case that the shepherds' activity initially was not related with sheep, she came to his husband's parents' farm. As the place needed grazing, they started with a few sheep. Additionally, their aim was to restore an ancient local breed that last century had become almost extinct.

2.2 Farms' characteristics

Concerning the typology of the farms themselves we present the following features in the Table 2:

Table 2 General Overview on Farmers' Characteristics

Farmers' classification:		
Property	Individual	19
	Cooperative	1
Heads of sheep	0 - 100	3
	200 - 500	9
	600 - 900	2
	+ 1000	6
Hectares of land	0 - 50	7
	51 - 100	1
	101 - 300	4
	301 - 500	3
	+ 500	2
Production	Meat-oriented	5
	Milk-oriented	2
	Livestock	2
Production	Milk and cheese	5
	Milk and meat	2
	Milk and livestock	2
	Livestock and meat	1
	Wool (handicraft yarn)	1
Organic certification?	Farm	2
	Production	1
	Farm and production	2
Is this profession a family tradition or inherited?	Yes	18
	No	1
	n.a	1
Profitable thanks to public aids?	Yes	12
	No	2
	n.a	4

Starting with the farms' property, as we already mentioned above, there is one of the farms that is actually a cooperative with 150 sheep owners and 1700 heads of sheep that belong to private owners. In this case farmers are only partially involved in sheep farming. They expressed that this type of organisation is very useful as it allows them to build a common strategic agenda, to receive advice on grants applications, for food distribution, for veterinary services, etc. All the rest of the sample are individual sheep farms.

Looking at the size of farms we have considered two dimensions: heads of sheep and hectares of land. According to the first one, there are three farms of less than a hundred sheep that can be

considered very small; nine farms with 200 to 500 heads of sheep, which are small farms; 2 medium farms of 600 to 900 heads of sheep and six big farms with 1000 or more sheep. In relation to the land extension the analysis from the data is more complicated. For instance the grazing can be more extensive or intensive having different requirements of land. In other cases part of the land is rented from neighbours or the municipality or dedicated to crops and not exclusively to sheep. To simplify we have considered the total land used in the sheep farming independently of the ownership or concrete uses. Under this assumption we can classify more than a third of farms as very small with less than 50 Ha, one of them as small from 50 to 100 Ha, four farms as medium from 101 to 500 Ha and finally two farms are very big with more than 500 Ha.

An important question is the product orientations of the farm. From that point of view we have quite a wide range of possibilities. Five farms are exclusively meat-oriented and two of them sell alive animals, another two combine both types: livestock and meat. Another two farms are milk-oriented and in some cases milk production is combined with meat production (2 farms), cheese fabrication (5 farms) and livestock (2 farms). Only one farm is dedicated to wool producing handicraft yarns. This is curious taking into account that the majority of farmers usually sell wool because sheep have to be shaved but they remark that this product is totally loss-making. Anecdotally, one of the owners tasted that in 2011 they got 120 euro for 1,200 kilos of wool.

One interesting farm orientation is organic farms. Nowadays, people are very concerned about health and physical appearance. For some part of population the organic food and environmentally safe production is becoming a way of live, so this farms could beneficiate from this specific demand. In our sample we can find that only one quarter of farms have some type of organic certification. In two cases only the farm is organic. In one of the cases although the owner raises ecological lambs, the wholesaler that purchases them, afterwards carries lambs to industrial farms to fat them intensively. On account of that, the organic certification is lost. In another case the production is certified as organic and the "Establishment of a Dairy Producing Organic Milk Products in Old Technology" was developed and implemented with funding. In other two cases both farm and production are certified as organic. Finally, we would like to remark two things. First of all, some owners expressed that they do not know the meaning or requirements of an organic farm. And secondly, in at least 3 other cases they explain that farm is officially non-organic because of the certifications' bureaucracy, but that actually their management meets most of the demands of an organic farm.

3. Results

In this section we are going to focus on the main findings from our research. Given the heterogeneity of the different cases we find very difficult to classify the farms or farmers according to a unique criteria to make comparisons among them. Instead of that we have opted to present three big thematic groups where we collected the most interesting features showed in the interviews related, above all, with shepherds and sheep farming particularities and challenges. Sociological, economic and environmental features represent the three big groups stated below.

3.1 Sociological features

The first general question we are trying to answer in this study is "who and why decide to be sheep farmer?" Broadly, as we stated in the previous section, one of the most important reasons why people choose this profession is to "follow a familiar tradition" acquired from their parents, grandparents or even longer. In some cases they inherited some land, sheep or a farm that they do not want to abandon or sell. This can be seen as a mixture of economic and personal motivations. However, apart from these somehow exogenously given reasons, many sheep breeders expressed their love for nature, the sheep and the freedom they feel in the mountains as powerful motivations for loving being shepherds. And in few occasions these feelings were contradictory as the time and effort that the tasks and animals require is huge and constant. When the farmers were asked about what they like the most, for instance, some answers were:

"The sheep and training dogs, but not machines."

"Everything."

"In my work, I like everything. After 30 years, I am still moved when I see a sheep birth."

Most of them state to be 90% to 100% satisfied with his life and that they had never considered changing their occupation:

"This is an obsession. I would never give up."

"This occupation is a true passion for me: I go through a lot of hard work but I am crazy about the sheep."

One of them described his occupation as "sickness", meaning that he is so taken by what he does that he cannot live without it, although he cannot explain why. Especially he referred to Astraka (Epirus, Greece), the summer place for the farm which is not accessible by car and he and his brother use mules to reach. He takes a great pleasure being in the very remote but apparently splendid and awesome environment of this magnificent mountain.

Another interviewee explained how his family is very proud of what they have achieved breeding sheep together. In their opinion, farming organically and preserving two traditional breeds gives an enormous sense of self satisfaction that cannot be matched with high levels of income. "It is through growing up in their company that the passion for the mountain and animals was passed on to me." Finally, she is concerned on transmitting her passion for the mountain to her children and has never been afraid of taking them up the mountain, alone, even when they were only a few weeks old. "I do not do a job, but I live out my passion, the strength of which can be measured by the sacrifices made every day, week in week out." "One does not count the hours spent, otherwise we would earn less than the minimum wage" she says without complaining about her "special" lifestyle chosen.

Similarly, a different person expressed that farming sheep and being part of breed societies felt more fulfilling to family's lives when they started out, and as the children were born the lifestyle fitted with their family beliefs. "Farming and managing the sheep flock, regardless of money is what brings happiness to the family."

The main impression perceived by the interviewers about the personality and behaviour of shepherds who do the transhumance or graze their flock extensively, was their special connection with nature and their capability to overcome and get pleasure from long periods of solitude that confers them an unusual serenity.

Furthermore, familiar ties are shown to be very important, not only in the enthusiasm transmitted relative to sheep farming but also with farm subsistence and continuity. On one hand, the work in the farm is complemented (help with specific tasks or part-time work) or exclusively conducted by family members: the spouse, their parents, siblings or children. Concretely, in all farms from the sample there are workers from family. In seven cases all workers are family members and in other 5 cases all employees are relatives except some seasonal workers hired for milking, shaving the sheep, etc. On the other hand, one of the main challenges they face is the business succession, which is not guaranteed in many cases. Some of them expect their children to undertake the farm in the future.

Traditionally, this profession has been losing any prestige towards other jobs. The rural exodus to the big cities was a general tendency some years ago. However, this trend has slightly changed or smoothens due to the economic situation after 2007. Some of the shepherds stated that they have observed a change in people's attitudes towards them since the crisis begun, usually more related to the peripheral countries like Spain or Greece where economic recession was worsen by the high unemployment rates. "Shepherds are now much more accepted in their local communities as entrepreneurs, and the value of animal farming has been recognised. Animal farming appears to offer steady employment and income to people."

This profession seems to be a good example of shearing resources and the use of barter rather than money among the neighbours. The sense of community and strong relationships with the other region's

inhabitants appears to be a general issue. This approach is part of their commitment to integration, and rural development by adding value to everyone's products. For example, some comments were:

"I try to develop good neighbourly relations with producers and breeders around me."

"I am seeking to develop good relationships with the producers and farmers who are around me."

This attitude is even more evident in the case of the cooperative where the "production is not checked individually as in the old days, because it is obvious whose sheep give less milk" – as a rule the tendency is that larger farmers compensate for the small ones, those with two to five sheep.

Nevertheless, sometimes they face also integration difficulties. That is the case of one of them who explains how he must make his work understandable to agricultural stakeholders who do not see his presence as natural. "It's like performing a recognition process to enhance my business." Otherwise, in the mountains, he is also seen as a stranger, but this time it is not his activity that does not fit in, it is his own person. He's regarded by some as the man from the plains hogging the resources of the mountains.

In conclusion, being shepherd is still as hard and demanding work as it used to be many years ago, despite the fast technological changes. Yet it gives a lot of personal satisfaction to shepherds compensating somehow all the efforts they made.

3.2 Economic features

The exploration on economic features is more challenging than the previous one as the heterogeneity is larger. It is obvious that farms' profitability and their economic characteristics are influenced by many aspects. First of all, the type of production they are oriented to is crucial as their facilities needs will be different if the farm is for example milk oriented with cheese production in which case having a dairy is essential than if they breed livestock extensively, where quality pasture's land is crucial. Secondly, the type of grazing: extensive or intensive will condition the land needs or the necessity to acquire supplementary fodder. Thirdly, the sort of sheep breeds determine the production (independently if the farm is milk or meat oriented), the wool colour and quality, the existence of special subsidies which can be more probable if the specie is endangered, etc. Fourthly, in the case of organic certified farms they have to fulfil special requirements that are, as the proper farmers pointed out, more and more demanding. These requests can concern the fodder, the soil fertilisers or veterinary care among others. Accordingly, we are not interested in looking at the particularities of each farm instead we are searching for common problems or patterns².

Public support and subsidies are one constant and controvert issue in agriculture and stockbreeding. Funding is received by 18 farms from the sample, so apparently sheep farming is an activity mainly preserved by local and European authorities. Moreover, from these 18 cases 12 confess that subsidies are crucial for their farm or business survival, in only 2 cases they say that farm will be profitable without them and there are four cases where their answers are unclear about it. At the first glance the activity seems to be maintained by the authorities' aids and that farmers receive a lot of financial support. The first idea can be true as some shepherd pointed out that goat population is sharply decreasing as goat breeding is not subsidised. About the second idea, shepherds had many objections to do. They complain about the bureaucracy needed because nowadays it is very considerable and frustrating and a big waste of time. In some cases the farmers need help or hire accountants for fulfilling the grants requirements. In the only case that the farmer did not apply for any subsidy, he had ruled out this idea because he was unable to manage the application and the consultants' services demanded half the subsidy as a fee. Thereafter, he decided that he does not need the subsidy. Other breeders claimed for more information and promotion on local breeds to the general public to encourage people buying breeding stock and meat.

Focusing on the cases where farms receive many subsidies from different levels of institutions and those are essential for having profits, we see that the reality is more complicated than it appears and is not free from uncertainty. Commonly, first of all, this means that their activity is highly diversified. So they have additional activities like growing graze and crop for example that are also receiving part of the funding. Secondly, the total benefits received are still modest, but it adds a lot of extra work to their already exhausted journeys. At the end, these farms earn money because the owner and his family work hard a lot of hours.

Obviously, not all are complains and other sheep breeders are happy with the grant provided as fodder for their flock because it guarantees its proper use. Many subsidies are aimed to maintain indigenous breeds and prevent their extinction. In these cases they provide social benefits too.

In general we can observe that this activity faces the same challenges as in any other with demand changes, modifications in laws and institutions' requirements, etc. One added problem is the difficulty in finding workers. We observed that in many cases the seasonal workers are immigrants from poorer neighbour countries.

Our impression is that more diversified farms tend to be more profitable and depend less on specific financial support. They are also the one how have plans to build new facilities or some business expansion. For instance, one of the farms which is located in a beautiful neighbourhood surrounded by forests and meadows, the breeder is planning to take advantage of these qualities for future agro-touristic activity. To build a guesthouse, make traditional cheese and other culinary products as additional farm's attraction.

Overall, the following sentence from one of the interviewee summarises quite well the huge uncertainty that involves sheep farming activity: "Someday the authorities will have to reintroduce a couple of farmers as protected species".

3.3 Environmental features

On the side of environmental features organic farms seem to be more important than the rest. However, a large part of the sample represents traditional farms where sheep are bred extensively with a significant connection with local nature, environment and landscape. In those cases, sheep are kept freely grazing outside sometimes into an enclosure and sometimes in the surroundings without fences. One of the shepherds declared that from time to time, he does not see their sheep during weeks. Relying on the land and facilities they dispose sheep are enclosed for the night, in winter months, when climate condition require it or in periods of pregnancy when sheep need additional fodder. Anecdotally, one of these farmers stated: "the farm cannot be more ecological, everything is clean and comes from the mountain."

Moreover, in three farms they are still doing the transhumance. The route to the mountains takes place in summers and in spite of difficult accesses, they still have been going there due to the quality and abundance of the grass which grows there. Usually, they either never regret the time spent alone in nature. One of them does the transhumance keeping the familiar tradition. This shepherd comes from a Sarakatsan nomad family, with a long tradition in sheep farming. The files of the local community, which is the historical basis of the family, keep records of Spyros's grand-grandfather's family and their flock, which numbered thousands of animals at the time.

Almost every sheep breeder expressed that they collect sheep manure and sheep droppings are used or sell to other farmers for their crop as organic soil fertilisers. On the whole, as this activity when is done extensively has special characteristics that make it really connected with nature, we do not observe big difference among the management of this farms and the organic ones except for the fulfilment of special requirement to achieve the certification. Probably there are more restrictions to the type of fertilisers they can use, but they can be also difference introduced by dissimilar countries regulations, which is out of the scope of the purposes of this analysis.

One of the organic farms belongs to a person who is very capable of profiting a lot of what he has.

² For an overview on macroeconomic figures of sheep farming in Europe see (de Arriba and Barac 2012).

For instance, he uses large brick cattle barn from soviet period and grows herbs on second floor where the roof has been replaced with transparent material. It works as a greenhouse as the heat produced by sheep is leaded up there. The sheep breeder of this organic farm is constantly trying to figure out all possible ways to optimise management. Besides herbs growing on the second floor in winter, pumpkins are also grown on composted droppings.

One of the cases represents a farm situated in a National Park, an area where species of trees, plants and landscape are under strict protection. So therefore he is obliged to cultivate the agricultural pasture, which means keeping the traditions regarding the sheep pasture, the manufacturing of dairy products, the managing of herds and also wearing a traditional outfit and speaking an old local dialect.

The conservation of special autochthon breeds is another big contribution to the environmental maintenance. Some breeds were included in the program for development of indigenous breeds or restoring ancient local breed that had become extinct. Even when activity is not profitable, people who have been able to recover flocks of endangered breeds feel satisfied and know that it is worth contributing on conservation regardless income.

An finally, there is a mixture of economic and environmental reasons to preserve these activity in some disadvantaged regions where bad soil quality limits the scope of agricultural production to a few products. In some mountainous regions raising used to be the only occupation for the people in this region and still rest as one of the main activities. For these regions if the basic pillar of their economy would disappear, the territory will become depopulated with very harmful consequences for these areas.

To sum up, sheep farming environmental impact seem to have more benefits than inconveniences, as long as it is extensive and/or organic.

4. Discussion and Conclusions

In this paper we have presented an interesting contribution to the debate about the actual real problems and features of sheep farming and sheep breeders around Europe. We have stated the importance of this activity regardless of its small macroeconomic impact.

Within our study we had found out that the main goal of sheep farmers is more connected with ensuring sustainable development and preserving the good traditions in sheep-farming than earning huge profits. Familiar ties in sociological features, subsidies and hardworking in economic features and breed maintenance in environmental features are crucial.

Additionally, in view of our analysis we would like to offer some general policy recommendations related with subsidies and activity development. Financial support given as fodder is appreciated and it can be used more frequently. Furthermore, in those cases probably it will be possible to reduce the bureaucracy requirement for shepherds. It is clear that subsidies need to be controlled and well invested however an increase in official procedures can introduce undesirable discrimination between big holdings and small traditional farms. In any case we consider that sheep farming has to be supported and encouraged in depopulated and deprived locations. Nevertheless, diversification of activity seems to be more in line with the nowadays competitive world. Try to combine sheep farming with agro-tourism, traditional high quality and organic products.

References

- de Arriba, R., 2013. *Rural economy based on sheep farming*, Spain, Reproexpres.
- de Arriba, R. and Barac, M., 2012. "Economic aspects of sheep farming", in *The European heritage of sheep farming and pastoral life*, Paris, AFMA, 50-54.
- Eurostat, 2013. *Agriculture Statistics*, <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/agriculture/introduction>> [Accessed on 15 July 2013].
- MacDonald, D., et al., 2000. "Agricultural abandonment in mountain areas of Europe: environmental consequences and policy response", *Journal of Environmental Management*, 59(1), pp. 47-69.
- Strijker, D., 2005. "Marginal lands in Europe – causes of decline", *Basic and Applied Ecology*, 6(2), pp. 99-106.

Sheep and Goat Herding and Secondary Products in Mycenaean Greece (14th-13th cent. BC.)

Dr IOANNIS FAPPAS

Archaeological Museum of Thebes, Threpsiadou 1, 322 00 Thebes, Greece
johnfappas@hotmail.com

Abstract

An important chapter in the history of pastoral life in Greece is written by the inscribed clay documents in Linear B script, which have been unearthed in the Mycenaean palaces of the 14th and 13th centuries BC. As soon as Linear B script was deciphered in the early 60's, it became clear that livestock was one of the major concerns of the Mycenaean palatial administration, since it supplied the palaces with all the material necessary for culinary purposes and the manufacture of various precious products in the palatial industries. Goats and sheep owned by the palaces were kept in large flocks in various locations of the periphery, and Linear B scribes kept detailed information of the number of animals, their expected produce as well as of any shortfall in the final produce delivered to the palaces. Linear B tablets list various places as contributing goats, sheep, goat hair, wool, hides, and horns to the palaces. Milk would also be available and most of it would be made into cheese whereas goat hair and wool supplied the palatial textile industry. Moreover, horns may have been destined for the manufacture of bows and hides for a large range of artifacts, including shoes, shields, halters and other harness-gear for chariots.

Key-words: Pastoral life, livestock, prehistory, Mycenaean Greece, Linear B tablets

Extensive summary

The last two centuries of the Bronze Age in Greece (14th-13th cent. B.C.) are generally referred to as the Mycenaean palatial period. It was actually the period of the greatest development and expansion of the Mycenaean civilisation, when the great palaces and fortifications were founded, the first written form of the Greek language was used and the Mycenaean presence in the Eastern Mediterranean became more and more intense. In mainland Greece and Crete great palaces existed in Thebes and Orchomenos in central Greece, Iolkos in Thessaly, Mycenae, Tiryns, Pylos, and Agios Vasileios in the Peloponnese, as well as in Cnossos and Cydonia, modern Chania, in Crete. All these centres were the capitals of small kingdoms, which were possibly organised in a wider political entity covering the area of Aegean, which in the Hittite texts is known as Ahhiyawa.

From around the middle of the 14th century BC to the end of the 13th century BC, the Mycenaean palaces used a writing system known as Linear B. It is actually the oldest known written form of the Greek language to the present day. Linear B consists of a system of signs representing syllabograms, ideograms, dry and liquid measures, weight units and numeric symbols. This form of writing was used exclusively by the palace administration and was the means by which palace scribes recorded details of the collection, movement and distribution of produce and material. It is because of this fact that the surviving texts are somewhat brief and mostly connected with accounting, including only the most essential information on transactions in which the palaces participated. However, the study of Linear B texts reveals a great deal of information about Mycenaean society, cult, palace administration, products of workshops, the people who worked there, the topography of the Mycenaean states, their international relations, the livestock and agricultural production.

On these Mycenaean inscribed clay documents an important chapter of the history of pastoral life in Greece is also written. As soon as Linear B script was deciphered in the early 60's, it became clear that livestock was one of the major concerns of the Mycenaean palatial administration, since

it supplied the palaces with all the material necessary for culinary purposes and the manufacture of various precious products in the palatial industries. Goats and sheep owned by the palaces were kept in large flocks at various locations of the periphery, and Linear B scribes kept detailed information on the number of animals, their expected produce as well as any shortfall in the final produce delivered to the palaces. Linear B tablets list the names of various towns contributing goats, sheep, goat hair, wool, hides, and horns to the palaces, all of which are denoted with their own special ideogram. Goats' and sheep's meat was often used in everyday life but especially in ceremonial banquets, whereas goat hair and wool supplied the palatial textile industry. Milk was also available and part of it was made into cheese. Moreover, horns may have been destined for the manufacture of bows and hides for a large range of artifacts, including shoes, shields, halters and other harness-gear for chariots, whereas others were destined for use as rugs, bedspreads and ceremonial skirts.

Numerous flocks of sheep and goats belonging to the palaces or personally to the king were entrusted to shepherds, and the tablets record that the animals are pasturing on the lands of the territory of the palaces or in neighbouring towns. A small group of overseers was responsible for these shepherds and flocks. They were palace officials based on various towns outside of the palatial centres and their duty was to collect the produce and deliver it to the palaces.

Concerning the practices of the Mycenaean sheep breeding and the way in which the Mycenaean palaces organised and managed their livestock, important information is acquired by a specific category of Linear B tablets from the palace of Knossos. These tablets, classified as Knossos D series, record various shepherds who controlled flocks of sheep in a number of places located in Central and East Crete. A very interesting fact observed on these tablets is that in each flock there is a much larger proportion of rams as compared to that of ewes, since there are sometimes ten male sheep for every female. Contextual analysis of the records, together with ethnographic parallels, argues that these figures are most probably showing that the rams belonging to these flocks may have been castrated rams and were mainly kept in order to supply the palace with wool, as other documents, known as "shearing records", of the same Knossos series reveal.

The importance of wool production for the Mycenaean palaces is confirmed in various ways. The palaces had a flourishing textile industry and all consignments of wool brought into the palace were thoroughly recorded and delivered to specialised female spinners, weavers and other women dealing with the final adornment of textiles, who produced the various types of elaborate textiles and clothes which are recorded in the tablets. Stone and clay spindle-whorls are the survivals of the old practice of spinning which turned the wool into thread, while clay loom-weights and holes for wooden posts reveal the use of the vertical loom for the production of Mycenaean textiles.

The case study of the Knossos Linear B tablets shows that, at least in this palace, all these textiles were possibly made of wool obtained mainly from rams, which the palace was breeding on a large scale especially for this purpose, and it is possible that this practice was followed to some extent in other palaces too. Without doubt, how significant male sheep are for their wool is clearly reflected in myths and traditions which are believed to have their routes back in Mycenaean times. The most widespread myth is that of Phrixos and Helle, sons of the king of Boeotian Orchomenos Athamas, who left for Colchis in the Black Sea riding a ram with golden fleece. In order to take this ram's fleece back was later organised the first panhellenic military campaign, the "Campaign of the Argonauts", in which many of the most prominent and famous heroes of the time participated.

Suggested bibliography

Aravantinos, V. L., Alberti, M.-E., Del Frego, M., Fappas, I., Papadaki, A. and Rougemont, Fr., 2012. "Textile Production in Mycenaean Thebes. A First Overview", in *KOSMOS. Proceedings of the 13th International Aegean Conference*, University of Copenhagen, 19-23 April 2010, Leuven-Liege (Aegaeum 33), ed. R. Laffineur and M.-L. Nosch, pp. 87-105.

Chadwick, J. 1977. *The Mycenaean World*, Cambridge.

Hooker, J.T. 1980. *Linear B. An Introduction*, Bristol.

Killen, J.T., 1964. "The wool industry of Crete in the Late Bronze Age," BSA 59, pp. 1-15.

Killen, J.T. 1984. "The textile industries at Pylos and Knossos," in *Pylos Comes Alive. Industry and Administration in a Mycenaean Palace*, ed. T. G. Palaima and C. W. Shelmerdine, New York, 49-63, pp. 49-63.

Killen, J.T. 1994. "Thebes Sealings, Knossos Tablets, and Mycenaean State Banquets," BICS 39. pp. 67-84.

Killen, J.T. 2008. "Mycenaean economy," in *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, vol. I, ed. Y. Duhoux and A. Morpurgo Davies, Louvain-la-Neuve – Dudley, pp. 159-200.

Ventris, M., and Chadwick, J., 1956. *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge.

Transition from Tradition to Modern and Mountainous Cultures in Greece

SOTIRIS CHTOURIS

Professor, University of the Aegean, Greece

Abstract

In the recent past, pastoral communities managed to remain sustainable due to a successful combination of primary production and product processing. Sheep wool was processed to be used as yarn, textile, garment, bed cover or carpet. Domesticated animals provided the necessary skins, furs, milk and meat. The life cycle of the community was inextricably linked with the production cycle of animal products. Part of the production was destined for trade in order to buy wheat and other staple goods. Several mountain communities were exclusively pastoral, agriculture being only at self-sufficient level. In the plains, rural communities combined livestock rearing and agriculture production. Nowadays, this production and trade cycle has become obsolete as it has been substituted by large scale milk companies, at an industrial scale, that buy milk from local farmers and control retail commerce to the final consumer.

Μετάβαση από την Παράδοση στις Σύγχρονες και Ορεινές

1. Βιωσιμότητα και Κοινότητα

Οι κοινότητες του αγροτικού κόσμου στο πρόσφατο ιστορικό παρελθόν εξασφάλιζαν την βιωσιμότητά τους συνδυάζοντας την παραγωγή πρώτων υλών με την επεξεργασία τους. Το μαλλί των προβάτων γινόταν, νήμα, υφαντό, ρούχο, σκέπασμα, χαλί. Τα οικόσιπα ζώα εξασφάλιζαν τα αναγκαία δέρματα, το γάλα και το κρέας. Ο κύκλος της ζωής της κοινότητας ήταν και ο κύκλος της παραγωγής των αναγκαίων αγαθών. Ένα μέρος της παραγωγής ανταλλάσσονταν ή πωλούντο στην αγορά για την αγορά σιτηρών και άλλων αναγκαίων αγαθών. Ορισμένες ορεινές κοινότητες ήταν αποκλειστικά κτηνοτροφικές με μόνο μικρή παραγωγή άλλων αγροτικών προϊόντων για την αυτοκατανάλωση. Στις πεδινές κοινότητες συνδυάζεται η αγροτική με τη κτηνοτροφική παραγωγή. Αυτός ο κύκλος παραγωγής και ανταλλαγής έχει χαθεί σήμερα και έχει αντικατασταθεί από τη συγκέντρωση των προϊόντων των κτηνοτρόφων από τους μεγάλους παραγωγούς γαλακτοκομικών προϊόντων και την αντίστροφη ροή των καταναλωτικών προϊόντων από τις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες στις αλυσίδες εμπορίας μέχρι τον τελικό καταναλωτή. Οι αγροτικές κτηνοτροφικές κοινότητες όπως και όλη η ελληνική κοινωνία βρίσκονται σε μία φάση μετάβασης. Στην σύγχρονη κοινωνική ιστορία της Ελλάδας εντοπίζουμε τη διαδοχή αλλά και τη διαχρονική συνύπαρξη τριών κοινωνικών καθεστώτων στην οποία εντάσσονται η διάφορες ορεινές κοινότητες

2.1 Η μετάβαση των ορεινών κοινοτήτων ανάμεσα στα διαφορετικά κοινωνικά καθεστώτα

A) Το παραδοσιακό κοινοτικό κοινωνικό καθεστώς στο οποίο κυριαρχεί η οικογένεια και τα δίκτυα συγγένειας ή τοπικότητα και παραδοσιακές αξίες (Campbell 1964). Το καθεστώς συσσώρευσης χαρακτηρίζεται από την παραδοσιακή εντατική εκμετάλλευση μικρών γεωργικών επιχειρήσεων. Το κεφαλαιουχικό απόθεμα αποτελείται κυρίως από την γη, το εκτεταμένο κοινωνικό κεφάλαιο, και το συμβολικό κεφάλαιο της τοπικής κοινότητας και τις ανάλογες πολιτισμικές πρακτικές. Στο παραδοσιακό κοινωνικό καθεστώς απουσιάζει το κράτος ως εγγυητής για την εξασφάλιση της ευημερίας αλλά η ρύθμιση των κοινωνικών προβλημάτων καθορίζεται από την τοπική αμοιβαιότητα, την εμπορευματοποίηση της κοινωνικής προστασίας αλλά και από τις αντιθέσεις για την κυριαρχία στο έδαφος και τις οικονομικές και πολιτισμικές ανταλλαγές (Chtouris 1990). Ο βιωματικός κόσμος είναι ταυτόχρονα και το πεδίο παραγωγής

γής και ανάπτυξης των επαγγελματικών ικανοτήτων των μελών της κοινότητας.

B) Το ημι-νεωτερικό¹ (semi-modern) στο οποίο στο οποίο κυριαρχεί το κράτος και οι πολιτικές πελατειακές σχέσεις ως σύστημα κοινωνικής και πολιτικής νομιμοποίησης. Το καθεστώς συσσώρευσης καθορίζεται από μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις με κυρίαρχο οικονομικό κλάδο την στέγαση και τις κατασκευές, ενώ διατηρούνται οι μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Για την επιβίωση τους συνδέονται με δίκτυα επεξεργασίας και διανομής των προϊόντων τους. Το κύριο κεφαλαιουχικό απόθεμα αποτελείται κυρίως από την αγροτική γη, συσσώρευση ακινήτων σε αστικές και ημιαστικές περιοχές κάθε μορφής, αλλά και του ισχυρού δεσμούς της οικογένειας (Chtouris et al., 1993). Το κράτος ευημερίας αναπτύσσεται αποσπασματικά και παρέχει χαμηλή προστασία με βασική υπηρεσία την εκπαίδευση, και την αποσπασματική προστασία για τους ανέργους και τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας (Pohl & Walther 2008:546). Η αγορά εργασίας είναι τμηματοποιημένη και η συναρτώμενη κοινωνική δομή επηρεάζεται άμεσα από την δομή και τη λειτουργία του κράτους, το πελατειακό σύστημα αλλά και από την εκτεταμένη παρουσία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Οι πολιτικές για την απασχόληση και την ανεργία είναι περιορισμένες ενώ η αγορά εργασίας παρουσιάζει τις αναγκαίες ρυθμίσεις κυρίως ως τυπικό πλαίσιο και όχι ως ουσιαστική παρέμβαση διαμόρφωσης της μισθωτής εργασίας.

Μεγάλα τμήματα του ημι-νεωτερικού καθεστώτος έχουν υποστεί σήμερα καθίζηση και ερμηνοποίηση με τη έννοια ότι έχει εξαφανιστεί το παραγωγικό υπόστρωμα (κεφάλαιο, υποδομές, ανθρώπινο δυναμικό)² ή βρίσκονται σε καθεστώς μετάβασης και εκσυγχρονισμού. Οι σημερινές εξελίξεις δεν μπορούν να γίνουν για αυτό τον λόγο κατανοητές μέσω της απλής αναφοράς στην έννοια της κρίσης αλλά στην έννοια της αποσυναρμολόγησης του κοινωνικού καθεστώτος και του παραγωγικού του συστήματος κάτι που συνδέεται συχνά με την πλήρη απαξίωση ενός σημαντικού τμήματος του παραγωγικού του υποστρώματος στον βίοκοσμο και στους κοινωνικούς θεσμούς, χωρίς ταυτόχρονα να διαγράφονται συγκεκριμένες προοπτικές για την επανάκαμψή του με άλλη μορφή οργάνωσης και άλλο καθεστώς συσσώρευσης.

Γ) Το αναδυόμενο καθεστώς της ύστερης νεωτερικότητας στο οποίο κυριαρχεί το οικονομικό περιβάλλον των μεγάλων υπερεθνικών επιχειρήσεων, η αγορά χρήματος και καθορίζεται επίσης από το κανονιστικό πλαίσιο για την ένταξη της Ελλάδας στο Ευρώ. Στο καθεστώς συσσώρευσης (Aglietta 1997) κυριαρχούν τα διεθνοποιημένα δίκτυα υπηρεσιών, χρηματοοικονομικού κεφαλαίου και της παγκοσμιοποιημένης παραγωγής. Το συνολικό κεφαλαιουχικό απόθεμα καθορίζεται κυρίως από την κυριαρχία του χρηματοοικονομικού κεφαλαίου, ενώ το κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο είναι περιθωριοποιημένα. Η κοινωνική δομή καθορίζεται από τις ελίτ των πολυεθνικών επιχειρήσεων και των χρηματοοικονομικών υπηρεσιών, ενώ οι κρατικές λειτουργίες και το κράτος ευημερίας έχουν σε μεγάλο βαθμό υποκατασταθεί από εμπορευματοποιημένες υπηρεσίες αλλά η πυρηνική οικογένεια παραμένει ο βασικός πυλώνας της κοινωνικής αναπαραγωγής³. Η εργασία και η παραγωγή για τις αγροτικές και κτηνοτροφικές κοινότητες εντάσσεται στα δίκτυα των μεγάλων επιχειρήσεων και η αξία του προϊόντος του εκτιμάται μέσα από την συμμετοχή τους

1 Η αναφορά στη νεωτερικότητα και την ύστερη νεωτερικότητα στηρίζεται κυρίως στην ανάλυση της έννοιας από τον Νίκο Μουζέλη (2010) στο βιβλίο του 'Έφυρες μεταξύ Νεωτερικής και ύστερο / μετανεωτερικής κοινωνικής θεωρίας: σελίδα 215 κ.μ. μεταξύ άλλων ο Μουζέλης παρουσιάζει τη νεωτερική εποχή ως εξής: 'το κράτος-έθνος κατάφερε να κινητοποιήσει ανθρώπινους και υλικούς πόρους σε τέτοιο βαθμό, ώστε να εξασθενήσει δραστικά το μη διαφοροποιημένο, οικονομικό, κοινωνικό πολιτισμικό «κατατμηματικό τοπικισμό» (segmented localisms) καθώς τα υποκείμενα έγιναν πολίτες, καθώς ο λαός σταδιακά έστρεψε την αφοσίωση του και τους προσανατολισμούς του από τις τοπικές παραδοσιακές κοινότητες στην φαντασιακή κοινότητα του κράτους-έθνους (Anderson 1991).

2 Χρησιμοποιούμε εδώ την έννοια της ερμηνοποίησης που έρχεται από την οικολογία για να δείξουμε την δυσκολία που υπάρχει για να αναστραφεί η κατάσταση και η οποία αναστροφή δεν μπορεί να είναι μία νέα θετική οικονομική συγκυρία μεγέθυνσης.

3 Η ύστερη νεωτερική κοινωνία ταυτίζεται σε πολλά σημεία με έννοια της Μεταβιομηχανικής κοινωνίας στην οποία το εθνικό κράτος και η επικράτεια του παύει να είναι το γεωγραφικό οικονομικό όριο και στην θέση του επιβάλλονται σταδιακά υπερεθνικά και παγκοσμιοποιημένα δίκτυα παραγωγής και χρηματοοικονομικών ροών, ενώ η εργατική τάξη χάνει τα όρια της εντός των εθνικών κρατών και τη θέση του παίρνουν ομάδες με εναλλασσόμενες - ρευστές ιδιότητες και αντιφατικές ταξικές θέσεις. Η αντίθεση κεφάλαιο και εργασία (όχι οπωσδήποτε μισθωτή) διατηρεί το νόημα της μόνο σε παγκόσμια κλίμακα. Η μεταβιομηχανική κοινωνία καθορίζεται από μία μορφή δικτυακού καπιταλισμού στον οποίο τα δίκτυα της πληροφορίας και της επικοινωνίας είναι συστατικά και αναπόσπαστα τμήματα του καθεστώτος συσσώρευσης (Χτούρης 1997).

στη δημιουργία άλλων τελικών προϊόντων (παστεριωμένο γάλα, γιαούρτη τυποποιημένο και εξαγόμενο).

Η συγχώνευση των τριών καθεστώτων⁴ στην ίδια ιστορική περίοδο του σήμερα είναι το αποτέλεσμα ενός αργού και ημιτελούς έργου ολοκλήρωσης και μετασχηματισμού της κοινωνίας από την παραδοσιακή αγροτική κοινότητα στην σύγχρονη ημι-νεωτερική κατάσταση και ταυτόχρονα στο ύστερο μετανεωτερικό καθεστώς, χωρίς η ελληνική κοινωνία να έχει ολοκληρώσει τη διαδικασία εκμοντερνισμού και εκσυγχρονισμού της. Μια διαδικασία που εκτείνεται σε όλη την νεώτερη περίοδο της ιστορίας της χώρας. Το σημαντικότερο στοιχείο σε αυτή τον μετασχηματισμό είναι η ασαφής θέση και το μικρό μέγεθος της συνολικής μισθωτής εργασίας στο καθεστώς συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η κατανόηση των κοινωνικών καθεστώτων στηρίζεται ειδικότερα στη θεωρία της ρύθμισης την κατανόηση της οποίας θα προσπαθήσουμε να προβάλουμε στην σύγχρονη ιστορική περίοδο.

Στην ανάλυση που ακολουθεί θα επικεντρωθούμε σε ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία της μετάβασης από την παράδοση στο ενδιάμεσο κοινωνικό καθεστώς στο οποίο εντάσσονται σήμερα οι σύγχρονες αγροτικές και κυρίως κτηνοτροφικές κοινότητες.

2.2 Η ορεινή αγροτική Κοινότητα ανάμεσα στο παραδοσιακό και ημι-νεωτερικό καθεστώς

Η ορεινή κτηνοτροφική κοινότητα οργανώνεται γύρω από την ζωή τη φροντίδα και την επεξεργασία των αγαθών που προσφέρουν τα πρόβατα και τα γίδια. Όλα τα μέλη της κοινότητας έχουν άμεση ή έμμεση πρόσβαση σε αυτό τον κόσμο και αναλαμβάνουν συγκεκριμένες δραστηριότητες ανάλογα με την ηλικία τους, το φύλο και την οικογένεια στην οποία ανήκουν. Τα νέα αγόρια είναι βοσκοί, τα νέα κορίτσια μαθαίνουν τις τέχνες της ύφανσης και του κεντήματος. Μεγαλύτεροι άνδρες αναλαμβάνουν την επεξεργασία του γάλακτος και την προετοιμασία του κρέατος. Μεγαλύτερες γυναίκες υφαίνουν, κεντούν, πλέκουν για την προίκα τους. Ένα πλούσιος κόσμος από δραστηριότητες που οι περισσότεροι δεν τις ξεχωρίζουν ως εργασία αλλά ως αυτονόητο καθήκον στην οικογένεια και την κοινότητα. Τα αντικείμενα που παράγουν αποτελούν στοιχεία της ανταλλακτικής εμπορικής δραστηριότητας των κοινοτήτων, όπως οι περίφημες Κάπες και μάλλινα χαλιά και ενδύματα. Με αυτή την έννοια η ορεινή κτηνοτροφική κοινότητα δεν είναι αποκομμένη από την αγορά.

Οι ορεινές κοινότητες μεταφέρονται το χειμώνα σε πεδινά χωριά, όπου εντάσσονται εποχικά, διατηρώντας όμως την δικιά τους κοινωνική και πολιτισμική συνοχή (Psychogiou Eleni 2002). Εκεί οι κτηνοτρόφοι βρίσκονται σε μία χαμηλότερη κοινωνική και οικονομική θέση και σε αυτό έπαιζε ρόλο και η ημινομαδική τους ζωή.

Μόνο μέρος αυτής της παράδοσης έχει διατηρηθεί σε ορισμένες κοινότητες σήμερα και εν μέρη τα μικρά λαογραφικά μουσεία που είναι διάσπαρτα στην Ευρώπη αναπαριστούν ορισμένα στοιχεία της. Ο σημερινός κτηνοτρόφος επιχειρηματίας είναι περισσότερο το τμήμα μίας αλυσίδας παραγωγής στην οποία προσφέρει την πρώτη ύλη στις μεγάλες μονάδες επεξεργασίας γάλακτος και κρέατος. Το μεγαλύτερο τμήμα των άλλων προϊόντων, μαλλί και δέρμα που προέρχονται από το πρόβατο και τα γίδια έχουν αντικατασταθεί από άλλες βιομηχανικές πρώτες ύλες και πλαστικά νήματα. Οι περισσότερες οικογένειες έχουν πλέον εγκατασταθεί σε μεγαλύτερα χωριά οι πόλεις της περιοχής και ορισμένες έχουν μεταφερθεί στη περιοχή εκπαίδευσης και εργασίας των απογόνων που έχουν μετακινηθεί κυρίως για να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής. Οι μεγάλοι σύλλογοι εθνοποικιακού χαρακτήρα όπως αυτοί των Σαρακατσάνων και των Κοπατσαρικών είναι για τους κατοίκους των πόλεων τον ενωτικό πολιτισμικό στοιχείο της παράδοσης χωρίς όμως να είναι δυνατό να ενταχθούν σε αυτούς τα ιδιαίτερα στοιχεία των επί μέρους γεωγραφικών περιοχών με κύριο καθήκον την διατήρηση των παράδοσης της κοινότητας⁵

και την ετήσια πανελλήνια ή περιφερειακή συνάντηση των εθνοτοπικών ομάδων⁶ σε ένα σταθερό ή εναλλασσόμενο μέρος στην Ελλάδα. Επίσης οι μη νομαδικές ορεινές κοινότητες δημιουργούν στις πρωτεύουσες των νομών και συχνά και στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη πολιτιστικούς συλλόγους.

Ορισμένα χαρακτηριστικά του κοινωνικού μετασχηματισμού της ορεινής κοινότητας

	Παραδοσιακή Κοινότητα	Ημι-νεωτερική κοινότητα
Κατοικία	<ul style="list-style-type: none"> • Ορεινή Κοινότητα • Νομαδική Μετακίνηση 	<ul style="list-style-type: none"> • Κεφαλοχώρια - μικρές πόλεις • Μεγαλύτερες πόλεις της περιφέρειας • Αθήνα και Θεσσαλονίκη (οικογένειες)
Κεφάλαιο	<ul style="list-style-type: none"> • Το Κοπάδι, • Φυσικό Κεφάλαιο 	<ul style="list-style-type: none"> • Το κοπάδι • Σταθερές εγκαταστάσεις • Μηχανικά Μεταφορικά μέσα • Κατοικία
Εκπαίδευση	<ul style="list-style-type: none"> • Πρακτικά εντός της κοινότητας 	<ul style="list-style-type: none"> • Δημοτικό • Συχνά μέχρι και το ΑΕΙ
Εργασία, καταμερισμός	<ul style="list-style-type: none"> • Φύλο και Ηλικία 	<ul style="list-style-type: none"> • Παραγωγική θέση και εκπαίδευση

Το κεφάλαιο της ορεινής Κοινότητας. Το κοπάδι και το φυσικό κεφάλαιο που προέρχεται από τη φύση

Σημαντικό κεφάλαιο της κτηνοτροφικής κοινότητας είναι τα κοπάδια. Τα τραγούδια τους μιλάνε για αυτά και τους βοσκούς που τα φροντίζουν (Απογιανakis 1976). Μαζί με τα κοπάδια, το κεφάλαιο τους είναι και το φυσικό περιβάλλον που δίνει τροφή και καταφύγιο στα ζώα, αλλά και τα άλλα απαραίτητα για την επιβίωση των κατοίκων. Το νερό, τα δάση και τα λίγα σπρωφόρα δέντρα δημιουργούν όλες εκείνες τις προϋποθέσεις για να μπορούν να επιβιώσουν οι κάτοικοι όταν τα διαχειρίζονται με σύνεση και φροντίδα. Η κατανάλωση του κρέατος δεν είναι κάτι συνηθισμένο, γίνεται μόνο σε γιορτές και όταν τα γερασμένα ζώα αποσύρονται από την παραγωγή. Είναι τμήμα μίας φυσικής ροής των πραγμάτων. Η σημερινή υπερκατανάλωση πρόβειου και κατσικίσιου κρέατος έχει οδηγήσει στην υπερβόσκηση των βουνών και στην ερημοποίηση ολοκλήρων περιοχών. Η βιομηχανική κτηνοτροφία, παρέσυρε και τους κτηνοτρόφους των παραδοσιακών κοινοτήτων να αυξήσουν την παραγωγή και να μειώσουν το κόστος σε βάρος του φυσικού κεφαλαίου και του περιβάλλοντος.

Εικόνα 1 Κάπα βοσκού από κατσικότριχα. Ήπειρος, Ελλάδα, αρχές 20ού αιώνα. Πολιτιστικός Σύλλογος «Αδελφότης των Εν Αθήναις Σαρακατσαναίων». (Φωτογραφία: Ελένη Λίβα, 2011)

⁴ Στην ανάλυση μας απουσιάζει ένα κοινωνικό καθεστώς που αντιστοιχεί στην εγκατάσταση της νεωτερικότητας ή της τρίτης φάσης του Polanyi της ρυθμισμένης κοινωνίας της αγοράς και αυτό διότι η διαδικασία αυτού του μετασχηματισμού παραμένει ημιτελής και παλινδρομική, ενώ τα στοιχεία της τμηματοποιημένης παραδοσιακής κοινωνίας ακολουθούν και επιβιώνουν στην κοινωνική μεταβολή μέσα στο ημι-νεωτερικό κοινωνικό καθεστώς στο οποίο περιέχονται άλλοι ως οργανωμένα και άλλοι ως κατακερματισμένα τα νεωτερικά στοιχεία.

⁵ <http://www.sarakatsanoi-thess.gr/> Οι περισσότεροι σύλλογοι διαθέτουν ιστοσελίδες ή μπλογκς για την επικοινωνία των μελών τους όπως ο Σύλλογος Σαρακατσάνων Θεσσαλονίκης

⁶ Ο Σύλλογος Σαρακατσάνων Νομού Θεσσαλονίκης "Η ΕΝΩΣΗ" θα ήθελε να ευχαριστήσει όλους όσους τίμησαν με την παρουσία τους το 34ο Πανελλήνιο Αντάμωμα Σαρακατσάνων. Ευχαριστούμε ιδιαίτερα τα μέλη των χορευτικών τμημάτων του Συλλόγου μας που συμμετείχαν και τους γονείς των παιδιών.

2.3 Οι πεδινές και ημιορεινές κοινότητες ανάμεσα στο παραδοσιακό και ημι-νεωτερικό καθεστώς στις οποίες συμμετέχουν οι νομαδικές κοινότητες των κτηνοτρόφων

Οι πεδινές και οι περισσότερες ημιορεινές κοινότητες συνδυάζουν τη γεωργία με τα κοπάδια των προβάτων και την τυροκόμηση. Συνήθως τα κοπάδια είναι μικρά και δεν μετακινούνται ενώ πολλοί είναι ταυτόχρονα γεωργοί και μικρο-κτηνοτρόφοι. Στην κεντρική και Βόρεια Ευρώπη οι κτηνοτρόφοι είναι ένα μικρό μέρος της κοινότητας και πολλές φορές αποτελούν τις μοναδικές οικογένειες μιας κοινότητας όπως στην Εσθονία. Στη Γαλλία η ανάγκη μετακίνησης των βοσκών εξαρτάται από το μέγεθος της κοινοτικής γης που διαθέτει η κοινότητα, ενώ σε πολλές περιπτώσεις πολλοί από τους τσοπάνηδες είναι έμμισθοι εργαζόμενοι των μεγαλοϊδιοκτητών γης και βοσκοτόπων. Στις κοινότητες που υποδέχονται τους κτηνοτρόφους και τα κοπάδια τους από ορεινές κοινότητες από την αρχή του χειμώνα μέχρι την άνοιξη υπάρχει συχνά ένταση για τις βοσκές. Οι βοσκοί συναντούν το φόβο των γεωργών που θέλουν να προστατέψουν τις καλλιέργειες τους. Στα χωριά συναντώνται δύο κουλτούρες που συχνά βρίσκονται σε δύσκολη ισορροπία, ιδιαίτερα μάλιστα όταν οι κτηνοτρόφοι ανήκουν σε μια διακριτή εθνοπολιτισμική κοινότητα, όπως οι Σαρακατσάνοι και οι Βλάχοι.

3. Οι δεσμοί της οικογένειας και της κοινότητας

Οι δεσμοί της οικογένειας και η αναπαραγωγή της ξετυλίγεται γύρω από τον κύκλο της κτηνοτροφικής παραγωγής και από της αναγκαιότητας που αυτή υπαγορεύει. Ο γάμος εξασφαλίζει το κοπάδι και τα βοσκοτόπια της οικογένειας, τις σχέσεις συμπαράστασης και αμοιβαιότητας στην κοινότητα. Διαμορφώνει τις μεγαλύτερες μονάδες παραγωγής και αναπαράγει τις δομές ιεραρχίας και εξουσίας στις κοινότητες. Τα πανηγύρια και οι τοπικές οργανώνονται με αναφορά στις εορτές των Αγίων, αλλά οι Άγιοι –όχι τυχαία– γιορτάζουν τις ημέρες του χρόνου που οι υπαγορεύουν ανάγκες της παραγωγής και αναπαραγωγής της Κοινότητας και συνδέονται επίσης με την ετήσια μετακίνηση στα ορεινά βοσκοτόπια και την επιστροφή στα πεδινά. Η επικοινωνία με τα άλλα χωριά γίνεται μέσα από τις διαδρομές των κοπαδιών που εξασφαλίζουν την διατοπική επικοινωνία. Παράλληλα η μετακίνηση νέων γυναικών και ανδρών σε άλλες γειτονικές ή και μακρινές κοινότητες μειώνει την πληθυσμιακή πίεση και αντιμετωπίζει το πρόβλημα της ενδογαμίας. Σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδος οι κτηνοτροφικές κοινότητες συγκροτούνται μέσα από την συνεργασία περισσότερων οικογενειών στο Τσελιγκάτο που αποτελεί ένα είδος ευρύτερου και διατοπικού συνεταρισμού στο οποίο μεγάλα και μικρά κοπάδια συντηρούνται μέσα από την συνεργασία, αμοιβαία υποστήριξη και προστασία των τσομπάνων.

Οι γυναίκες στην αγροτική κτηνοτροφική κοινότητα

Τα τσελιγκάτα είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη ζωή στις κτηνοτροφικές νομαδικές κοινότητες (Kavadias1999). Στην ιεραρχία του Τσελιγκάτου οι γυναίκες, ως μέλη της πατριαρχικής οικογένειας, είναι σε υποδεέστερη θέση, παρά τη σκληρή δουλειά και την ουσιαστική τους προσφορά στην κοινότητα. Πράγματι, οι Σαρακατσάνες ήταν επιφορτισμένες με το να εξασφαλίζουν τα ξύλα όχι μόνο για την εστία, αλλά και για το χτίσιμο της καλύβας, την οποία έχτιζαν με τα χέρια τους. Οι γυναίκες ήταν αυτές που θα αναλάμβαναν το πήξιμο του τυριού και την επεξεργασία του μαλλιού, καθώς ύφαιναν όλον τον απαραίτητο ρουχισμό, αλλά και τα χαλιά και τα σκεπάσματα για την οικογένεια. Ακόμα και η γυναίκα του αρχηγού του Τσελιγκάτου, μητέρα των παιδιών του, ήταν σε υποδεέστερη θέση, παρά την παραγωγική της συνεισφορά. Οι νέες κοπέλες αναλάμβαναν νωρίς τις γυναικείες δουλειές, υπακούοντας στις μεγαλύτερες. Τα μικρά κορίτσια μέχρι τα επτά τους χρόνια δεν είχαν καμιά υποχρέωση. Ωστόσο, μέσα από την καθημερινή συμβίωση με τις γυναίκες της οικογένειας, η κοινωνική τους εκπαίδευση άρχιζε, μαθαίνοντας τις παραδόσεις και τα έθιμα της κοινότητας, καθώς και τις μελλοντικές υποχρεώσεις τους, έτσι ώστε να ενταχθούν ομαλά στην κοινωνική και οικογενειακή ζωή. Η αυστηρή πειθαρχία και η σωστή κοινωνική συμπεριφορά ήταν απαραίτητα στοιχεία για την επιβίωση της κοινότητας. Ωστόσο, η Σαρακατσάνικη κοινότητα, όπως και άλλες παραδοσιακές κοινότητες, δημιούργησε διεξόδους σε αυτό το αυστηρό σύστημα: τα μέλη της κοινότητας έχαιραν κοινωνικής εκτίμησης και σεβασμού, εφόσον εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους, και αποκτούσαν θεμιτές προσδοκίες για ανταμοιβή των προσπαθειών τους. Σε αυτό το πλαίσιο, η πυρηνική οικογένεια αναλαμβάνει τα καθήκοντα της αναπαραγωγής και διαδοχής, ενώ η διευρυμένη οικογένεια προσφέρει ευκαιρίες κοινωνικής καταξίωσης και οικονομικής ευημερίας. Σε αυτήν την κοινωνική πυραμίδα, ο κοινός πρόγονος είναι ο

αρχηγός της διευρυμένης οικογένειας των αρσενικών παιδιών.(Xadjimichali, Angeliki 1957).

4. Ο συνεργατικός κόσμος του αρμέγματος και των τεχνουργημάτων και ο βιομηχανικός και μετα-βιομηχανικός κόσμος της τυροκόμησης και των διεθνών δικτύων.

Η συλλογή του γάλακτος, το άρμεγμα προϋποθέτει η συνεργασία των ανδρών και σε ορισμένες περιπτώσεις και των γυναικών σε μία κοινότητα. Τα κοπάδια πρέπει να οδηγηθούν στα μαντριά την κατάλληλη ώρα για να γίνει η συλλογή του γάλακτος. Το ορεινό και δυσπρόσιτο έδαφος κάνει την διαδικασία επίπονη και απαιτητική. Την ευχαρίστηση όμως των βοσκών μετά την ολοκλήρωση της συλλογής του γάλακτος, μπορούμε ίσως να την διακρίνουμε στις φωτογραφίες που μας έχουν αφήσει. Η σημερινή σταβλισμένη κτηνοτροφία και οι αρμέχτρικες μηχανές έχουν αφήσει αυτό τον κόσμο στην άκρη. Ο κτηνοτρόφος επιχειρηματίας είναι μόνος στην εργασία του αλλά και απέναντι σε μία απρόσωπη «Μέγα μηχανή» που κάνει το προϊόν του μικρά κουτάκια και πλαστικά μπουκάλια στα ράφια των σούπερ-μάρκετ. Η βοήθεια που παίρνει για να επιβιώσει έρχεται μέσα από τις εισοδηματικές ενισχύσεις που δεν τις επηρεάζει ο ίδιος πόσο μάλλον δεν τις αποφασίζει. Η σημερινή δύσκολη ζωή των κτηνοτροφικών κοινοτήτων και το αβέβαιο οικονομικό τους μέλλον θέτει το ερώτημα τι είναι προτιμότερο, η σκληρή συνεργατική εργασία στις κοινότητες του παρελθόντος, ή η ατομική επισφαλής αγροτική επιδοτούμενη κτηνοτροφία του παρόντος.

4.1 Η παραγωγή του τυριού και γάλακτος, που διατηρείται μέχρι σήμερα.

Σε όλες τις περιοχές, από τη γιορτή του αγίου Γεωργίου έως τη γιορτή του αγίου Δημητρίου, από την άνοιξη μέχρι το φθινόπωρο, νωρίς το χάραμα, ο βοσκός άρπαζε το πρόβατο από το μαλλί, το τραβούσε κοντά του και κρατώντας το μαστό με το αριστερό χέρι χρησιμοποιούσε το δεξί για να τον ζουλήξει με τρόπο ώστε να κατευθύνει το γάλα σε ένα ξύλινο κάδο.

Στα βουνά της Ηπείρου και στα πεδινά βοσκοτόπια, τόσο οι Σαρακατσάνοι όσο και οι Βλάχοι, συνήθιζαν να συντηρούν το τυρί και το βούτυρό τους σε ασκούς από δέρμα κατσίκιου.

(Πηγή: iliochori@gmail.com)

Τυροκόμηση

Ένα στοιχείο που διαφοροποιεί την Ελλάδα από τις υπόλοιπες Ευρωπαϊκές χώρες είναι το γεγονός ότι στην Ελλάδα η αιγοπροβατοκτηνοτροφία αποβλέπει περισσότερο στην γαλακτοπαραγωγή παρά στην παραγωγή κρέατος, δέρματος ή μαλλιού. Από τη συνολική γαλακτοπαραγωγή, το 90% του πρόβειου και το 80% του κατσικίσιου γάλακτος χρησιμοποιείται στην παραγωγή τυριών, καθώς επίσης και γιαουρτιού. Η αιτία αυτής της διαφοροποίησης είναι το ανάγλυφο του εδάφους, η διασπορά των μικρών κτηνοτροφικών μονάδων σε ορεινές περιοχές και η ύπαρξη αυτοχθόνων φυλών προβάτων οι οποίες είναι πολύ καλά προσαρμοσμένες στο τοπικό κλίμα και παράγουν γάλα πλούσιο σε πρωτεΐνες και λίπος, που δίνει υψηλές αποδόσεις σε τυρί.

Οι Έλληνες καταναλώνουν μεγάλες ποσότητες αιγοπρόβειων γαλακτοκομικών προϊόντων. Σήμερα, στην Ελλάδα παράγονται πολλά παραδοσιακά τυριά, είκοσι εκ των οποίων έχουν αναγνωρισθεί ως Π.Ο.Π. Πρόσφατα, η Ευρωπαϊκή Ένωση άρχισε να υποστηρίζει τοπικά προϊόντα και παραδοσιακές τεχνολογίες. Όταν ένα προϊόν αναγνωριστεί ως Π.Ο.Π. τότε κανείς δεν μπορεί να δώσει σε ένα άλλο προϊόν όνομα έστω και παρόμοιο με το όνομα του παραδοσιακού προϊόντος που προστατεύεται.

Πράγματι, η Ευρώπη λειτουργεί ως μηχανισμός διασφάλισης της ποιότητας των τοπικών προϊόντων. Μοιάζει σαν κάθε μία από αυτές τις χώρες να φιλοδοξεί να ξεπεράσει τα εθνικά της

Εικόνα 2 Ασκόι για τουλουμοτύρι, Μυτιλήνη. (Φωτογραφία: Εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ψηφιακής Τεκμηρίωσης, Παν. Αιγαίου)

σύνορα και μέσα από τις παραδοσιακές τεχνικές επεξεργασίας των προϊόντων της να εξασφαλίσει μεγαλύτερης κλίμακας πλεονεκτήματα.

5. Τα τεχνουργήματα τα αντικείμενα και η μουσική της κτηνοτροφικής κοινότητας ως αναπαραστάσεις της παράδοσης και ως σύμβολα στην ημι-νεωτερική εποχή

Οι πρώτες αναπαραστάσεις που ζωγραφίστηκαν από ανθρώπινο χέρι, είναι τα ζώα που τον περιβάλλουν, τα ζώα τα οποία κυνηγάει και με τα οποία αργότερα ζει. Η σχέση δεν είναι μόνο μία σχέση της τροφικής αλυσίδας, αλλά δεσμοί συμβολικοί, συναισθηματικοί που πλαισιώνουν τις πρώτες κοινότητες των ανθρώπων και ως τέτοιες έχουν μείνει ζωντανές μέχρι σήμερα. Οι αναπαραστάσεις του πρόβατου και της κατσίκας γίνονται συχνά με το υλικό από πού προέρχονται από αυτά. Το κέρατο το κόκαλο, το δέρμα αποτελούν μέρος της λαβής των μαχαιριών ή άλλων διακοσμητικών στοιχείων του σπιτιού. Τα κεραμικά περιέχουν αναπαραστάσεις των ζώων και των κοπαδιών και πολλές φορές αναπαριστούν τα ίδια τα πρόβατα. Η δύναμη της αναπαράστασης υπογραμμίζει τον δεσμό ανθρώπου και κοπαδιού και την σχέση μεταξύ τους που υπερβαίνει την χρηστική τους αξία.

Τα τεχνουργήματα (handicrafts) που συνδέονται με τα πρόβατα κατασκευάζονται κυρίως από το μαλλί των προβάτων και αποτελούν βασικά αγαθά για την επιβίωση και την αναπαραγωγή της κοινότητας. Ο εξοπλισμός και η προστασία της κατοικίας και η ενδυμασία εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την επεξεργασία του μαλλιού και την κατασκευή, υφαντών, φλοκάτης, των ρούχων των γυναικών και των ανδρών αλλά και τη κάπας των ίδιων των βοσκών. Το κοπάδι δίνει ταυτόχρονα τη τροφή αλλά και την προστασία του σώματος και της κατοικίας των μελών της κοινότητας. Αυτή η έντονη και καθημερινή σωματική σύνδεση ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας και τα κοπάδια, συντηρείται και αναπαράγεται από την συμβολική και τελετουργική χρήση των τεχνουργημάτων που προέρχονται από το πρόβατο ή συνδέονται με αυτό, όπως τα κουδούνια, οι στολές, τα μουσικά όργανα και η μουσική

- α) Η τσαμπούνα
- β) Το τουμπελέκι
- γ) Η ενδυμασία

Η Πορεία του μετασχηματισμού

Τα αντικείμενα τεχνουργήματα και οι παραδοσιακές πρακτικές έχουν μετατραπεί πλέον σε αναπαραστάσεις και πολιτισμικά σύμβολα της παραδοσιακής ορεινής κτηνοτροφικής κοινότητας, το ίδιο συμβαίνει σε μεγάλο βαθμό με την επιτέλεση και της παραδοσιακής μουσικής και την ένταξη της στον ημι-νεωτερικό πολιτισμό της κοινότητας. Σε μία συνέντευξη με νέους μουσικούς από την Ήπειρο⁷ καταλαβαίνουμε τη πορεία αυτών των μετασχηματισμών από τον οικογενειακό τοπικό χαρακτήρα της τοπικής μουσικής σε μία μακρο-ομοιογενοποίηση:

(Γιώργος): Μια μικρή παρένθεση, εδώ, ο Σπύρος προέρχεται από την Κόνιτσα, η οποία Κόνιτσα, αν μιλάμε για την Ήπειρο, είναι μία περιοχή, επειδή είναι λίγο απομονωμένη, ήταν η τελευταία, που κράτησε λίγο τον οικογενειακό χαρακτήρα, όπως και το Μέτσοβο. Δηλαδή, πάντα σε κάποιες περιοχές υπάρχουν μικρο-περιοχές, οι οποίες λόγω του ότι έχουν μία απόσταση από ένα μεγάλο κέντρο, όπως είναι τα Γιάννενα, συντηρούν αυτή τη συνθήκη ακόμα, δηλαδή ο Σπύρος πρόλαβε τέτοιες οικογένειες. Είχαν και άδειες, έτσι, οι Πανουσάκηδες και όλοι αυτοί, γιατί αυτοί δεν δέχτηκαν πιέσεις ανταγωνιστικές απ' έξω. Αλλά δύσκολα μπορούσε να πάει κανείς εκεί, γιατί αυτοί είχαν μια ιδιότροπη μουσική, θετικά το λέω όχι αρνητικά, που σημαίνει, ότι αν ο Φώτης πει να πάει να παίξει με το Σπύρο στην Κόνιτσα ή σε κάποια χωριά, πρέπει να κάτσει να μελετήσει λίγο. Δεν είναι εύκολο το να παίξεις. Είναι ο κόσμος, επίσης, που έχει συνηθίσει μια μουσική νοοτροπία, που ζητά ένα πράγμα απόφιο, όπως το άκουγε από πριν.

Στην νεώτερη περίοδο ο μουσικός που θέλει να επιβιώσει επαγγελματικά πρέπει να ενταχθεί σε ένα δίκτυο που υπερβαίνει τα όρια της περιοχής και αναγκαστικά να υιοθετεί μουσικές πρακτικές και ρεπερτόριο από διαφορετικές περιοχές δημιουργούνται μία πολιτισμική σύνθεση που είναι ανάλογη της οργάνωσης και των πολιτισμικών θεσμών της σύγχρονης εποχής

(Γιώργος): Αυτό, που λέμε εκδηλώσεις των πολιτιστικών συλλόγων, είναι ένα μεγάλο πλέον κομμάτι της δουλειάς για τους μουσικούς. Δηλαδή, ενώ παραδοσιακά παλιά έπρεπε να πάει σε ένα πανηγύρι, κυρίως το καλοκαίρι και σε γάμους, το χειμώνα και τη χειμερινή περίοδο τα παιδιά πλέον έχουν βρει μία μεγάλη διέξοδο σε τέτοιες εκδηλώσεις. Δηλαδή, μπορεί να υπάρχει μία παράσταση. Αυτό πολλές φορές μπορεί να οδηγήσει μόνιμη συνεργασία. Δηλαδή, μπορεί κάποιος, ας πούμε, για παράδειγμα ο Φώτης, να έχει μόνιμη συνεργασία με έναν σύλλογο, πού σημαίνει, τι; Ότι πρέπει να παίξει σε όλες τις εκδηλώσεις του συλλόγου και καμιά φορά και στις περιοδείες, που μπορεί να κάνει αυτός ο σύλλογος στο εξωτερικό. Και συντηρούνται μουσικοί από αυτό το δίκτυο πλέον.

Σε αυτή την εξέλιξη παίζει σημαντικό ρόλο η μετακίνηση των νέων από τις ορεινές κοινότητες για λόγους εκπαίδευσης και εργασίας. Η κινητικότητα αυτή μεταβάλλει και τις πρακτικές γαμηλιότητας δημιουργώντας συνθέσεις πολιτισμικές στα νοικοκυριά.

(Σπύρος): Αυτό θα έλεγα, ότι παλιότερα δύσκολα θα παντρευόταν κάποιος από πολύ μακριά. Μπορεί να κατέβαινε από την Κόνιτσα μέχρι τα Γιάννενα ή τα Γιάννενα μέχρι το Μέτσοβο. Τώρα, πλέον πηγαίνει φοιτητής, φοιτήτρια, κάποιος, σπουδάζει, φτιάχνει τον δεσμό του εκεί, οπότε αυτό είναι μια κληρονομιά.

(Φώτης): Ίσως αυτό ξεκίνησε από την αστυφιλία, την εσωτερική μετανάστευση, ας πούμε, της δεκαετίας του '50, '60, '70. Αυτό έφερε πολλά, πολλούς γάμους, ας πούμε, σε εισαγωγικά πάντα «μεικτούς».

Το τέλος της κοινότητας είναι η αρχή της φαντασικής κοινότητας (Anderson 1991) διότι εκεί αρχίζει η κατασκευή νέων μορφών συλλογικότητας που δεν έχει ακριβή σταθερά σημεία αναφοράς στον χώρο ούτε είναι το πεδίο της καθημερινότητας των νέων. Αποτελεί όμως συχνά και το πλαίσιο για τη δημιουργία νέων δεσμών και πολιτισμικών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.

(Γιώργος): Όταν η κοινότητα αυτή έχει πραγματικά ενεργούς πολίτες, γιατί εδώ ξέρεις, υπάρχει το εξής πράμα, που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας. Υπάρχουν πάρα πολλές κοινότητες, οι οποίες λειτουργούν λίγο κατά φαντασία. Όχι, όπως φαντασικής κοινότητας, με την έννοια, ότι στο Ζαγόρι για παράδειγμα, έτσι; Στο Ζαγόρι, αν πάει κανείς το χειμώνα, βλέπει πολύ λίγους ανθρώπους. Οι Ζαγορίσιοι είναι είτε στα Γιάννενα είτε στην Αθήνα. Αυτοί έρχονται και λειτουργούν, συλλειτουργούν εκεί το καλοκαίρι, ένα κοινό ραντεβού, όπου θυμούνται λίγο τον τόπο τους, γι' αυτούς είναι και λίγο ταυτοτικό το ζήτημα. Αυτοί δεν ξέρω, αν μπορούν να εξελιχθούν και γι' αυτό και δεν εξελίσσονται και πάρα πολύ και έτσι και πηγαίνουν στα ηλεκτρικά όργανα.

Η διατήρηση ενός ρεπερτορίου που θα συνδέεται με μία ταυτότητα της περιοχής είναι κάτι ιδιαίτερα εξαιρετικά δύσκολο

Τώρα, σε ό,τι αφορά το ζήτημα του λαϊκού μουσικού και μιας και είμαστε στην Ήπειρο να το συζητήσουμε με όρους μοντέρνους, παραδοσιακού μουσικού, όχι δημοτικού μουσικού, όχι αυτός, που παίζει αστικό λαϊκό τραγούδι, αλλά αυτός, που παίζει με αναφορά την Ήπειρο. Προφανώς, οι μουσικοί αυτή τη στιγμή θα πρέπει να συνειδητοποιήσουν ακριβώς, τι κάνουν, γιατί, κατά τη γνώμη τώρα σαν ερευνητής μιλάω, παίζει πολύ μεγάλο ρόλο για τους ίδιους το ρεπερτόριο, που πρέπει να συντηρήσουν, γιατί είναι αυτό, που τους συντηρεί κιόλας έτσι; Δηλαδή, εγώ πιστεύω, ότι αυτοί, οι οποίοι θα επενδύσουν σε ένα ρεπερτόριο και θα επενδύσουν και, αν θες, σε μια συντήρηση μιας συγκεκριμένης δουλειάς, μπορούν να έχουν και δουλειά. Αυτοί, που θα είναι κερδοσκόποι και θα πηγαίνουν από εδώ και από εκεί, από όπου πηγαίνει αυτή τη στιγμή η δουλειά, πιθανά κάποια στιγμή να εκτεθούν κιόλας.

Η Ήπειρος είναι πλέον γεμάτη από βιοτεχνίες για παραδοσιακά προϊόντα, αγροτουριστικές επιχειρήσεις και ξενοδοχεία που η πολιτισμική τους αναφορά είναι η παράδοση και οι παραδοσιακές ορεινές κοινότητες. Τα νέα συνήθως άτομα που διατηρούν αυτές τις επιχειρήσεις συχνά μένουν μόνο εποχιακά στην περιοχή δηλαδή τις περιόδους υψηλής επισκεψιμότητας των τουριστών.

7 Στοιχεία από τη έρευνα IN4YOUTH_FG24_NEOI_MOUSIKOI_25_03_14
Αριθμός Συμμετεχόντων 5 άτομα
Περιοχή Ιωάννινα
Ημερομηνία IN25/3/2014
Χαρακτηριστικό Ομάδας: Focus Group επαγγελματίες ή εν δυνάμει νέοι επαγγελματίες μουσικοί στην Ήπειρο.

6. Συμπέρασμα

Είναι φανερό ότι αυτό που ονομάζουμε παραδοσιακό καθεστώς έχει πλέον τελειώσει όσο αφορά τη φυσική παρουσία ανθρώπων και κοινοτήτων. Τα ορεινά χωριά μόνο ως τοπία αναπαράστασης του παρελθόντος υπάρχουν χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα να επανατοποθετηθούν στον παραγωγικό χώρο της οικονομίας. Η παράδοση ανασυντάσσεται όμως ως φαντασική κοινότητα αλλά και ως μετα – παράδοση μέσα από τη δημιουργική της χρήση στους ίδιους τόπους της ορεινής κοινότητας μέσα από τις πρωτοβουλίες των νέων για τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων για την αναψυχή και τον ελεύθερο χρόνο ή την ανάπτυξη του αγροτουρισμού και της βιολογικής γεωργίας.

Βιβλιογραφία

- Aglietta, M., 1997. *Regulation et crises du capitalism*, Odile Jacob, Paris.
- Alexakis, Eleftherios, 2002. "Ο kyklos anaptiksis tis oikiakis omadas stin orini kinotita Kastanianis Konitsas", in *O orinos xoros tis Balkanikis: Sigrotisi ke metaschimatismi* (eds. V. Nitsiakos and X. Kasimis) Athens: Plethron and Municipality of Konitsa, pp. 119-147.
- Anderson, B., 1991. *Imagined Communities*, Verso, London.
- Anoyianakis, Fivos., 1976. *Ellinika Mousika Organa*, Athens: Ethniki Trapeza tis Ellados (National Bank of Greece).
- Arapoglou, Michalis, 2002. "I egatastasis ston orino xoro tis borias Pindou (19os-20os aionas)", in *O orinos xoros tis Balkanikis: Sigrotisi ke metaschimatismi* (eds. V. Nitsiakos and X. Kasimis) Athens: Plethron and Municipality of Konitsa, pp. 185-199.
- Campbell, J. K., 1964. *Honour, Family and Patronage: A study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford: Calerendon University Press.
- Chtouris, S., 1990. *Die andere Gegenart, Kreta: Tradition und Moderne in der europaeischen Peripherie*, Kassel, GhK Kassel.
- Chtouris, S., Heidenreich, E., Ipspen, D., 1993. *Von der Wildnis zum Urbanen Raum. Zur Logik der Peripheren Verstaedterung am Beispiel Athen*, Campus, Frankfurt am Main, NY.
- Deltsou, Eleftheria, 2002. "I ikotouristiki anaptiksi ke o prosdiorismos tis fisis kai tis paradosis: paradigmata apo ti boria Ellada", in *O orinos xoros tis Balkanikis: Sigrotisi ke metaschimatismi* (eds. V. Nitsiakos and X. Kasimis) Athens: Plethron and Municipality of Konitsa, pp. 231-247.
- Karavidas, K. D., 1931. *Ta Agrotika*, Athens: Papazisi (photographic reproduction, 1977).
- Kaser, Karl, 2002. "Ktinotrofia, sigenia, oikogenia ke ecologia ston orino xoro tis ditikis Balkanikis (14os - arxes 20ou aiona)", in *O orinos xoros tis Balkanikis: Sigrotisi ke metaschimatismi* (eds. V. Nitsiakos and X. Kasimis) Athens: Plethron and Municipality of Konitsa, pp. 97-117.
- Kavadias, G. B., 1999. *Sarakatsanoi: Mia Elliniki pimeniki kinonia*, Athens: Lucy Bartzioti.
- Kovani, Eleni, 2002. "I oikonomia stis akrories tou fisikou tis topiou", in *O orinos xoros tis Balkanikis: Sigrotisi ke metaschimatismi* (eds. V. Nitsiakos and X. Kasimis) Athens: Plethron and Municipality of Konitsa, pp. 217-229.
- Nitsiakos, Vassilis, 1997. *Laografika Eteroklita*, Athens: Odysseas.
- Nitsiakos, Vassilis, 2002. "I istorikotita tou topou. Xrisis ke metamorphosis tou fisikou xorou se dio orines kinotites tis Balkanikis: sigritiki prosegisi", in *O orinos xoros tis Balkanikis: Sigrotisi ke metaschimatismi* (eds. V. Nitsiakos and X. Kasimis) Athens: Plethron and Municipality of Konitsa, pp. 201-216.
- Philippopoulos, Charalabos and Papadakis, Marios, 2001. "Current trends in whey processing and utilisation in Greece", στο *Society of Dairy Technology*, Athens.
- Moatsou, Golfo, Govaris, Alexandros, 2011. "White-brined Cheese: a diachronic exploitation of small ruminants milk in Greece", *Small Ruminant Research*, άρθρο υπό έκδοση.

- Pohl, A., Walther, A., 2007. "Activating the disadvantaged. Variation in addressing youth transitions across Europe", *International Journal of Lifelong Education*, 26, 5.
- Psychoyos, Dimitris and Papapetrou, Georgia, 1984. "I metakinisis ton nomadon ktinotrofon", in *Epitheorisi Kinonikon Erevnon* 53, pp. 93-112.
- Psychogiou, Eleni, 2002. "I dromi ton neron ke ton kopadion: I teleftei nomads sti vorioditiki Peloponniso", in *O orinos xoros tis Balkanikis: Sigrotisi ke metaschimatismi* (eds. V. Nitsiakos and X. Kasimis) Athens: Plethron and Municipality of Konitsa, pp. 163-183.
- Rokkou, Vasso, 1985. "I orini poli tis ktinotrofias, poli tis ipethrou. Tria Ipirotika paradigmata: Moschopoli, Metsovo, Sirrako", in *Praktika Diethnous Symposiou Istorias NEOELLINIKI POLI* (Proceedings of International Symposium on History GREEK MODERN CITY), pp. 75-82.
- Xadjimichali, Angeliki, 1957. *Sarakatsani*, Vol. A' and B', Athens.

Transhumance in Spain: Past, Present and Future

JESÚS GARZÓN

President of the Trashumancia Y Naturaleza Association, Spain
sugar@pastos.es

Abstract

Spain is the only country worldwide with an extensive network of drover roads –more than 125,000 km long and 420,000 Ha wide– protected since 1273. This network allows livestock to walk about 1,000 km in spring and autumn (2 months), profiting from complementary grazing areas: in the South during the winter (6 months) and in the North during the summer (4 months). Until the 19th Century, 3 to 5 million sheep crossed the Iberian Peninsula twice a year with their herders. But the Spanish monopoly on wool trade declined definitely in the 19th century, after the looting to which they were subjected by French and British troops during the Napoleonic war (1808-1814).

The first shipment of merino herds from Spain was sent as Royal Gifts to other European countries: in 1715 to Sweden, where a special school for shepherds was founded in 1739; another 92 rams and 200 select sheep in 1765 to Saxony, and 300 sheep more were exported to Hungary in 1775, also accompanied by Spanish shepherds for training local herders in the management of the Imperial Herds. The first 300 merino sheep arrived to France in 1776, followed by 334 sheep and 42 rams in 1786, origin of the famous Rambouillet flock. A secret clause in the Treaty of Basel (1795) allowed the French Republic to take away from Spain 1,000 sheep and 100 rams annually for five consecutive years. In 1782 a flock of 400 sheep from Extremadura were shipped to South Africa, from where they were exported to Australia in 1797. From 1802 to 1827 more than 7,000 merinos were shipped in Lisbon to Australia. Today, 70% of the wool in the world is from merino origin, profiting from the genetic selection and improvement work carried out over thousands of years by many generations of Spanish shepherds.

However, the progressive abandonment of transhumance in the 20th Century due to rail and truck transport, has led to serious ecological problems, in the lowlands due to overgrazing, destruction of tree renewal, loss of biodiversity and soil erosion, and in the mountain areas due to the abandonment and degradation of pastures, shrub invasion and forest fires. To reverse this process we re-founded in 1992 the Council of the Mesta, an old medieval guild set up to defend transhumant herders, thus fulfilling Article 8.j. of the United Nations Convention on Biological Diversity. Since then we have cooperated with more than 300 herders to recover the ancient transhumant culture, walking on more than 65,000 km of drovers' roads with 240,000 sheep, goats and cows throughout Spain. The long-distance transport of seeds (57,000 million) and fertility (35,000 T of manure), by moving these transhumant herds on the trails, also favours climate change adaptation and mitigation, increasing resilience and the potential of pastures to act as important carbon sinks.

The ultimate aim of this project is to stimulate long-term, conservation-focused management of ecosystems in Spain, preserving their exceptional biodiversity through transhumance, while promoting a sustainable production of quality food and the incorporation of youth to pastoralism. Transhumance is currently becoming more and more appealing for young people in social terms, due to rising fuel and feed prices, improved technologies and the possibility for herders to work in teams of 4-5 families, enhancing the attractive aspects of this way of life by encouraging economically and ecologically-friendly practices. Complementary, the network of drover roads offers wide possibilities for ecotourism development, contributing to marketing the local products and services of the pastoral culture.

Figure 1 Network of drover roads in Spain

Sheep and Goat Farming and Rural Development in Greece

IOANNIS HADJIGEORGIOU

Assistant Professor, Faculty of Animal Sciences and Aquaculture, Agricultural University of Athens, Greece
ihadjig@aua.gr

Abstract

Pastoral farming of sheep and goats has been a feature of the Greek landscape since antiquity. This farming activity despite major changes, particularly in the recent decades, sustained many generations of Greeks and contributed to the current biodiversity and the development of rural areas. Data are presented on numbers of animals, animal farming holdings, volume and value of production, and farm economics. It becomes clear that the sector is suffering being subjected to pressures for 'modernisation' and intensification, like the rest of the agricultural sector in Greece, and being influenced by the social demands and constraints imposed on individuals in the farming community by these same modernising processes. This trend needs to be reversed, since the important economic role it can play in the national economy is clear, and is recognised its social role in keeping alive the steadily decaying mountainous and disadvantaged regions, which constitute a considerable proportion of the rural areas of Greece. Nonetheless, the environmental dimension of the sheep and goat direct activity on the Greek landscape needs not to be neglected in order to preserve the rich Greek biodiversity.

Keywords: sheep, goats, rural development, landscapes, Greece

1. Outlook of the sector

Greece has a long history of holding large numbers of sheep and goats, significantly outnumbering cattle (Figure 1). Pastoral farming of these animals was a feature of the Greek landscape since antiquity (Hadjigeorgiou 2011). This activity remained strong in the period between 1920 and 1960, despite the large damages the sector suffered during WWII and the followed civil war (Figure 1). Even after 1960, sheep and goat farming remained an important rural activity involving several hundred thousand holdings (Figure 2), where the largest share of the live-stock was grazing the extensive grazing lands of the country (mountain and semi-mountain areas). At the accession of Greece to the E.U., in 1981, there were 8,316,000 sheep and 4,623,000 goats, which were farmed in 217,810 and 323,630

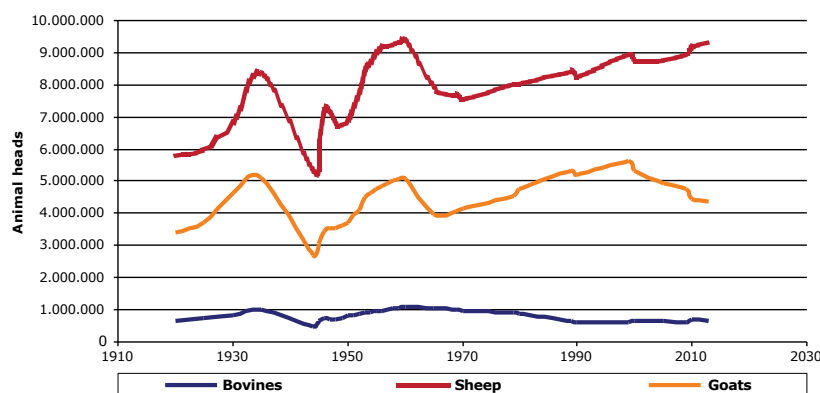

Figure 1 Evolution in ruminant animal numbers in Greece since 1920 (source: HSA <http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/PAGE-sitemap>)

farms respectively. In the following thirty years these figures changed considerably (see Figure 2) since milking sheep populations increased slightly (about 10%), but the respective goats decreased (about 17%). Moreover, the respective farms were reduced sharply (about 59% for sheep and 73% for

goats, see Figure 2), due to an intense evolution towards specialisation and reorganisation of this sector (Hadjigeorgiou 2011).

In fact units with less than 10 animals (sheep and/or goats) were holding the majority of farmed animals and still represent a significant part of the sheep and goat farms, where still today units with less than 10 sheep are about 20% of total sheep farms and those with less than 10 goats comprise 50% of the total goat farms (see Figures 3 and 4). These small units have been sharply reduced during the last 30 years, whereas the medium and large sized units became larger and more specialised based on production intensification. The decline in farm numbers was accompanied by a respective increase to the average number of sheep and goat heads per farm, but this trend is not uniform on all the regions. Some of them experience a net decline to the number of sheep and goats farmed, some others remain stable, while a third group experience a significant increase to the farmed animals. Moreover, there is a movement from higher altitudes (mountain and semi-mountain areas) to the lowlands and closer to the civil centres (Dover et al. 2011). These changes have tremendous effects on the status of rural societies and on the environment as well (Poux et al. 2006).

As with most farming sectors, sheep and goats can have both negative and positive environmental effects. However, sheep and goats stand out particularly for their beneficial effects over these large areas of territory, on land that is mostly environmentally fragile. The study by Poux et al (2006) identified the following benefits: A) maintenance of valued open and diverse landscapes, B) maintenance of valued grazed habitats,

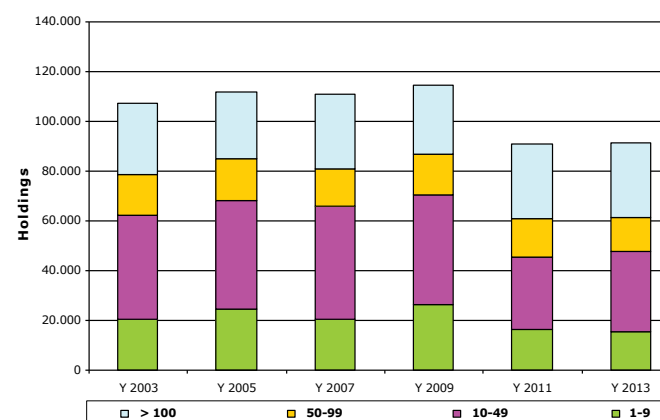

Figure 3 Evolution of size in holdings with sheep (size classes) during the last 10 years (source HSA: <http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/PAGE-sitemap>)

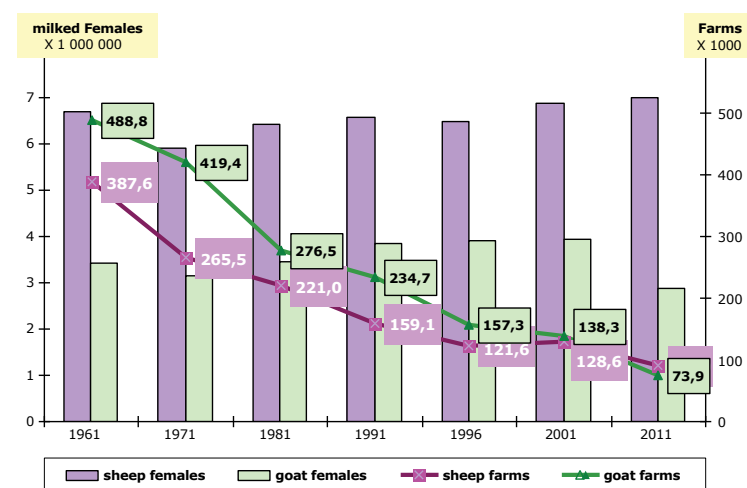

Figure 2 Evolution of sheep and goat farm numbers in the period 1961-2011 and of the respective milked animal heads (source: HSA <http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/PAGE-sitemap>)

thus leading to the maintenance of biodiversity and the preservation of many rare flora and fauna species, C) fire prevention, especially in Mediterranean regions, and thus prevention of a cycle of fire and soil degradation that can lead to severe land degradation, D) environmentally positive integration with extensive dry land arable systems (dunging, stubble grazing).

The sheep and goat sector of the Greek Agriculture presents two peculiarities on the European level (Hadjigeorgiou et al. 2005):

1. All sheep and goats are dairy animals, where on average, milk contributes 62% and 55% towards the total value of the sheep and goat production respectively.
2. The national production of cow milk is lower (40 %) than the small ruminants milk (60 %), which brings Greece in a unique position in the developed world (a fortiori in the EU). Moreover, the small ruminants contribute 65 % towards the red meat produced.

The distribution of sheep and goats populations on the country's regions is in good association with the distribution of the rangeland areas utilised by these animals. Although a substantial reduction to the number of the nomadic and home fed animals is observed in recent years and the flocks tend to be kept sedentary, the nutrition of the animals is still based on the use of the available rough grazing lands which represent a large proportion (about 40 %) of the total country land area. Most of this rough grazing area (around 83%) is located in mountainous and semi-mountainous regions and more than half of these (57%) are "communal pastures", this meaning state owned pastures, which are grazed primarily by the flocks registered in each Municipality and managed through Municipal councils (Zervas, 1998).

The populations of sheep and particularly these of the goats are mainly located on the Less Favoured Areas of Greece (mountainous and "disadvantaged") as Figure 5 demonstrates. This distribution compares stronger to the distribution of the average Greek farm, since this activity is better adapted to the marginal lands of the country and very often represents the only viable employment solution for the rural population of the LFA regions.

Although sheep and goats in Greece are mainly of dairy type these animals are highly variable in their morphological and productive characteristics (colour, conformation, body size, milking capacity, prolificacy, carcass composition, growth rate etc). In fact in an effort to record and conserve the existing breeds of sheep and goats, some 27 sheep and 3 goat breeds were identified (Georgoudis et al., 2001). They can be categorised in two major segments the "Zackel" and the "Tzigai" and further divided as "coarse" or "thin" wool breeds with "fat" or "thin" tail. Nevertheless, all of these animals have a strong constitution and a notable adaptability to the harsh environmental conditions, therefore composing a valuable genetic substrate for the sustainability of the sector. The amount of milk

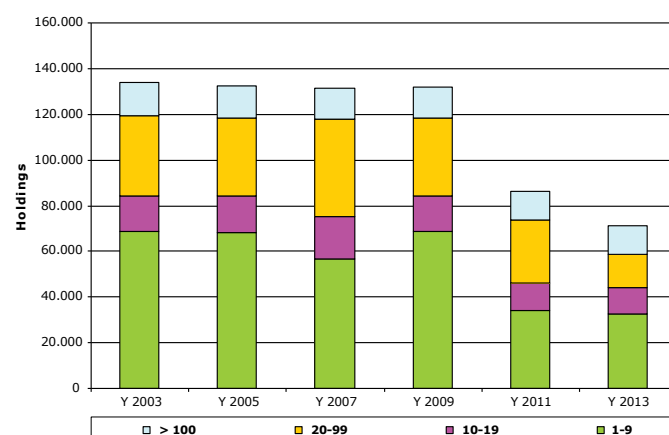

Figure 4 Evolution of size in holdings with goats (size classes) during the last 10 years (source HSA: <http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/PAGE-sitemap>)

produced per animal and year differs between breeds, showing a considerable variation, therefore ranging between 50 to 250 kg for sheep and 100 to 370 kg for goats. The amount of milk produced is actually a function of the daily produced milk and the lactation length, both of which vary between breeds. The more productive dairy breeds have a longer lactation period, which ranges between 200 - 230 days, while the average lactation length is between 150 and 180 days.

2. Characterisation of production systems

A standard sheep and goat typology proved not to be satisfactory enough in describing the variety of systems found in Greece. Therefore it is suggested that such a typology should consider invested capital in farm, which is strongly associated positively with the intensity of farming and in turn it is linked with environmental problems. Some characteristic elements of the different systems appear below.

Milk-sheep

As already mentioned, sheep in Greece are kept mainly for milk production which is transformed into quality cheese products. Sheep milk has an attractive price (Figure 6) all over the country and is transformed into cheese by a range of dairies (varying greatly in size). Moreover, the price of sheep-milk is relatively uniform all over the country and within the year, irrespectively of production system, milk quality and milk availability.

Most farmers aim that the dairy sheep are lambing early in the season (November-December) so that a longer milking period is achieved, since when ambient temperatures are rising (summer) milk production is rapidly fading. For the same purpose lambs are weaned early and slaughtered when lamb-meat prices are attractive.

Milk-goats

Most of the goats in Greece are bred in pastoral systems feeding on the indigenous ligneous vegetation. Goats are bred either alone or in mixture with sheep and their milk is mainly mixed with that of sheep for cheese production. Since goat milk is not a hot commodity (about half the price of sheep-milk) there are very few intensive goat farms using intensive forage systems or harvested feeds only. Recently there has been a marketing effort, by leading dairies, towards goat-dairy products (milk, cheese, yogurt etc).

The milking of sheep and goats, once or twice daily, and the hygienic regulations for milk, make necessary that the flocks do not roam long distances and always return at the end of the day to the same site where the milking parlour is.

Meat sheep and goats

Both sheep and goat farms in Greece are basing their income on meat selling too. Best prices are paid for small carcasses of milk-fed lambs and kids averaging 12 kg, but heavier carcasses of locally produced animals can have an attractive pricing in Greek market. Since the production of meat is highly seasonal, so it is the consumption, therefore market demands and market prices vary greatly within a year the highest coinciding with religious festive periods (Christmas and Easter). Consequently, farmers aim to sell sheep and goat meat when prices are the highest, irrespectively of optimum carcass weight and conformation.

A small proportion of farmers are breeding sheep and/or goats only for meat production. These are extensive farmers who make use of the available natural resources and the policies in force, in order to earn a profit. For this reason they need to have large flocks and subsequently they need to secure large areas for grazing their animals.

Categorisation into intensive or extensive systems, is mainly considering intensity of forage system (i.e. ha of main fodder area per animal). This classification is not necessarily associated with increased animal productivity, since it is well known that intensive systems can also make ample use of grasslands (for grazing, hay, silage etc).

It is estimated that 10% of the sheep and goats in Greece, rely almost exclusively on grazing,

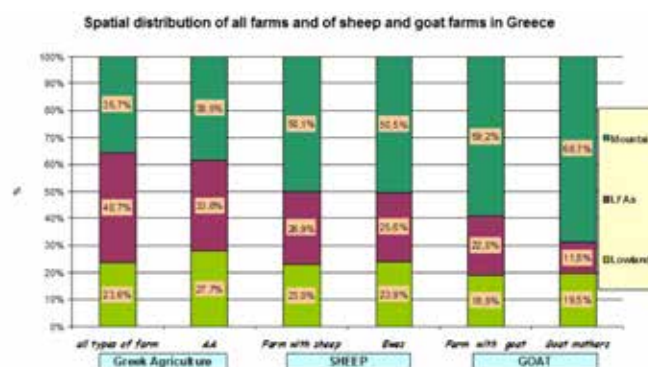

Figure 5 Distribution of all Greek farms, sheep and goat farms and the respective Agricultural area (AA) or heads, on the Less Favoured Areas (mountain and disadvantaged) and the non-handicapped areas of the country (source HSA: <http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/PAGE-sitemap>)

70% are fed a varying proportion of harvested feeds and a 20% are kept almost exclusively indoors (Zervas 1998). Another typology classifies sheep and goats according to the system applied in farming: Nomadic (5%), semi-extensive (50%), semi-intensive (30%) and home fed (15%). However it appears that a typology based on the farm invested capital or the invested labour per animal is a more pragmatic approach in categorising the huge variety of sheep and goats farming cases (Tsioukas 1987).

Utilisation of the local forage resources (grazing land use) is variable within the country being associated with the geographical regions (for example in the Northern parts of the country some 65% of the milk producing animal's nutritional requirements are covered through grazing, on a year period basis, but this proportion falls to 45% in Central Greece and below 30% in many of the islands) and the production system (extensive, semi-extensive, semi-intensive and intensive). However, the grazing of sheep and goats follows a declining trend in recent years since more farmers indulge into the convenience of housing their animals in facilities near their home towns and villages, offering harvested feeds and grazing in fenced fields and in the common land nearby, rather than herding their animals away from their houses and over the rough terrain of Greek mountains (Tsioukas 1987).

In Greece the principal economic indicator in the agricultural sector is the "Family income" which is derived from Land, Labour and Capital invested. Sheep and goat farming in Greece is a labour intensive agricultural production, since these animal farmers are often landless and their farms comprise low invested capital (Hadjigeorgiou et al. 2002). They rely mostly on family work (which is provided in long daily hours) and in the low cost external resources (like the communal grazing lands). Labour constraints are very important in determining the size of the farm and they are by far seconded by the available land (Vallerand et al. 2001). Since sheep milk has an attractive market price (Figure 6), sheep production is oriented to this direction, where there is an opportunity for the farmer to transform personal labour into a very modest income. Goat farming is a different case, where although goat milk has a noticeably lower price than sheep milk, goats are much more adapted in utilising the low cost indigenous vegetation (therefore using a higher proportion

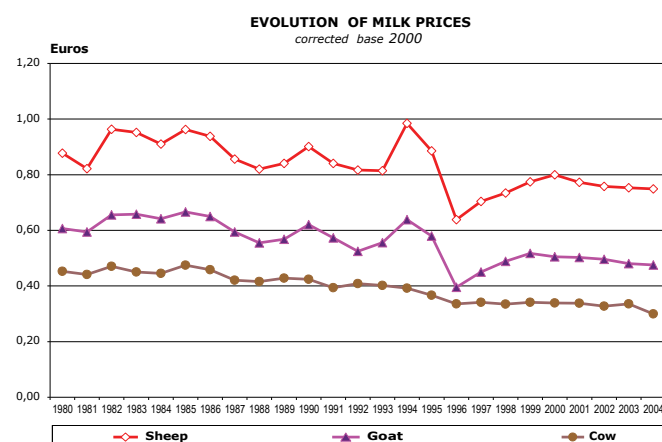

Figure 6 Milk prices of sheep, goat and cows in Greece, being deflated on basis of the year 2000 values. (source: H.M.A. 2011)

in their diet than sheep) and the goat-kid meat has a better value in market than lamb meat. In these differences stands the viability of goat farms.

3. Economic and Policy analysis of the sheep and goat sector

Although in the decades after the 50's, sheep and goat population and production increased gradually there appears no clear effect (on this sector) of either Greece entering the then EEC in 1981 or at the subsequent CAP reforms. This trend is interpreted as resulting from the need of an appreciable number of people to find employment within the agricultural sector, which could operate on small investments and it is often the last option of production (Volanis et al. 2007). In this view, the prevailing system of sheep and goats farming is traditional in principle and the know-how of sheep and goats breeding is transferred either within the family or the local community who are well aware of the local resources. This approach also reflects the low impact, which the CAP financial support had on sheep and

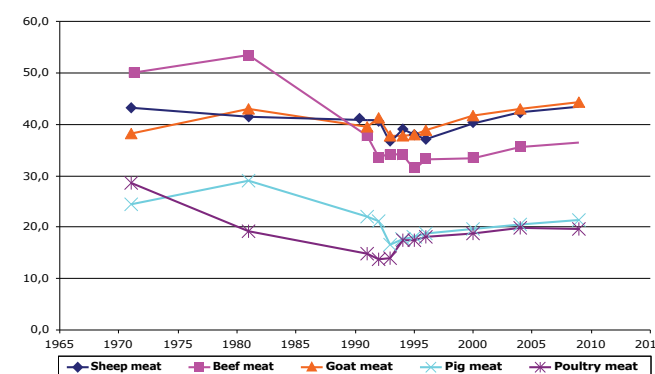

Figure 7 Evolution of different meat prices (in drachmas deflated since 1971) (source H.M.A. 2011)

goat numbers remained relatively stable, but the number of farms and farm sizes changed dramatically. Few years after Greece joined EEC, the National policies for the support and development of the animal production sector ceased. Of those policies the most important for sheep and goat sector was the subsidisation of cereals, which ended at the end of the eighties. Headage payment and Compensatory premium for breeding in the LFA's had basically been implemented in this period. However, milk and meat actual prices increased gradually as a result of the increasing demand.

1981-1992

As mentioned before the sheep and goat sector in Greece appears to follow an independent evolution (at least the animal numbers), mostly unaffected by EU CMO's. Therefore after Greece entering the then EEC in 1981, both sheep and goat numbers remained relatively stable, but the number of farms and farm sizes changed dramatically. Few years after Greece joined EEC, the National policies for the support and development of the animal production sector ceased. Of those policies the most important for sheep and goat sector was the subsidisation of cereals, which ended at the end of the eighties. Headage payment and Compensatory premium for breeding in the LFA's had basically been implemented in this period. However, milk and meat actual prices increased gradually as a result of the increasing demand.

1992-2001

The stabilisation of rights, both at national and individual levels brought instability in the sector since farmers kept more animals in order to press for higher quotas. Crops subsidies further affected most sheep and goat farming systems, since cereal prices decreased as it happened also for concentrate feeds, thus leading farmers to utilise them more in feeding their flocks. At the beginning of this period "milk war" broke out, which was the result of large dairy enterprises offering high prices for milk with the aim to increase their share in the sector. Nevertheless, overproduction and increased final product prices resulted in cheese being overstocked, therefore milk prices fell sharply, to gradually return at the former levels in the following years.

2001-2006

The same trends of stability in production and product prices continued during this period.

2006-Today

The application of Reg. 1782/2003 brought a new era in the sector. Full decoupling has been decided for the sheep and goat sector, which is expected to lead to positive impacts since it will favour the replacement of specialised crops systems by mixed systems with extensive grassland in the regions where cereals/crops are not profitable per se. Sheep and goat farmers who used grazing land in the historic records, had to maintain them in good condition by grazing at a maximum density of 1.4 heads per hectare, while the landless ones had to maintain at least 50% of their animals.

Since the subsidies received by sheep and goat farmers comprise a small fraction of their Farm Family Income, the sector was not affected seriously by this policy (Hadjigeorgiou et al. 2002). Nevertheless, a different threat appeared for this sector, which resulted from the sudden increase in feed prices (concentrates and forages). Since, the majority of farmers have been accustomed into using harvested feeds, for supplementing their animals, the cost of feeding have been considerably increased, but a respective change in animal product prices never occurred.

4. Weaknesses and difficulties in the sector

Current sheep and goat farming systems in Greece can be characterised as traditional since farmers have never being formally trained for this profession. The present farmers have evolved by

starting with traditional practises and adopting some new elements whenever other fellows in the area were successful in these (Stefanakis et al. 2007; Volanis et al. 2007). Extension services in Greece failed to upgrade the sheep and goat sector because it was treated as a low potential one in comparison to other crops (Vallerand et al. 2001). Individuals failing to reach a higher social profile are involved into the farming of sheep and goat and the State supported the sector basically with the aim to maintain some population in the remote LFA's, but through often contradicting policies. Moreover, the reliance of sheep and goat farmers to purchased feeds, which increased sharply in price during the recent years without a respective increase in milk prices, brought many farmers to the limits. The high fragmentation of the land and the strong seasonality of production make also difficult the rationalisation of the use of related resources. Sheep and goat farmers are often using informal networks for selling their products within their area or region in order to obtain a more decent income.

The future of the sector appears relatively secure since it is associated with products of deep cultural roots for Greeks and with products of quality character for the visitors of Greece. However, the new rules of the CAP need to be thoroughly studied by the farmers (or their advisors) in order to avoid income loss. A good balance between traditional characteristics and new social demands should be obtained for the sector succeeding to exist.

5. The sheep and goat raw products transformation industry

In Greece the production of sheep and goat milk, in contrast to the cow's milk, is mainly oriented for transformation into cheeses and secondarily into yogurts and other milk-based products. In fact sheep and goats cheeses occupy the main volume of the cheeses produced in Greece (Figure 8)

Sheep and goats milk is processed in the 500 mainly private dairy factories and the 500 artisanal workshops scattered all over the country. This is mainly due to the difficult terrain of the country (mountainous and fragmented land) and since a large number of dairy factories operate in the sector their average capacity is less than 1000 tons of milk/year. Moreover, although the producer groups and cooperatives are of very limited importance in the business of milk transformation, the on-farm production of sheep and goat cheeses and other milk-based products is estimated at 1/5 of total production.

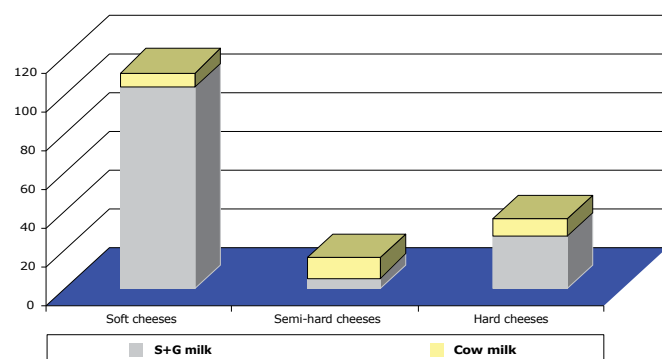

Figure 8 Categories of cheese produced in Greece (x000 tons) and in relation to milk source (source H.M.A. 2011)

houses, operating throughout the country, and sold mainly as carcasses and cuts by a large number of actors. Locally produced sheep and goats meat is reaching absolute self-sufficiency (about 88%) and this type of meat is contributing a substantial part (about 15%) to the total meat consumed in Greece, thus reflecting the strong roots of this product into the preferences of Greeks (Table 1).

Table 1. Total production and consumption of different meats in Greece and the respective per capita figures (source H.M.A. 2011).

Year 2006	Production 1000 t	Consumption 1000 t	Self sufficiency %
S+G Meat	114400	129460	88.3 %
Beef Meat	60690	190350	31.9 %
Pork Meat	122800	327000	37.5 %
Poultry Meat	153650	192950	79.6 %
Total Meat	451540	840000	53.7 %
	kg per person	kg per person	
S+G Meat	10.4	11.8	
Beef Meat	5.5	17.3	
Pork Meat	11.2	29.7	
Poultry Meat	13.9	17.5	
Total Meat	41.1	76.4	

6. Recommendations for securing the future of the sheep and goat sector

Sheep and goat sector has many ties with the stability of rural populations throughout Greece by supporting the livelihood of thousands of farmers and supply products of exceptional quality with specific characteristics (Hadjigeorgiou et al 2002). Moreover it is also playing a key environmental role that includes the natural upkeeping of less fertile areas and the preservation of biodiversity, the traditional landscapes and the sensitive ecosystems (Dover et al. 2011). However, this sector is witnessing a critical decline in production and an exodus of producers, as well as a total failure to attract young sheep and goat farmers (de Rancourt et al. 2006). This trend is not only characterising Greece but extends all over Europe. For this purpose the European Parliament ordered a relevant study (Ernst and Young France, 2008) and subsequently produced a resolution of 19 June 2008 on the future of the sheep and goat sector in Europe. Recommendations were made on the upstream for supporting infrastructures in rural areas and the greater use of local resources in this production sector. Moreover, the supply of systematic technical guidance to the farmers was seen as a powerful tool, as well as the support of sanitary measures and of the sanitary status of the flocks. On the downstream direction recommendations were made for the revision of rules and regulations on milk transformation, the support for quality food products and for research on food processing technologies. Finally on the retailing level actions for support on premium lines certification were called, as well as on market research, product innovation and securing the markets.

7. Conclusions

Sheep and goat farming is a traditional and predominant land use over very large areas of Greece. This activity is a multi-faceted one since it brings economic, social and environmental effects. Its great territorial significance has also a relevant economic importance if all the aspects and environmental effects would be considered in economic terms. However, the sector is transforming rapidly towards intensification and modernisation, which leads to the loss of the desired social and environmental effects. Action is urgently needed to support and properly guide this farming activity to the desired direction.

References

- de Rancour, M., Fois, M., Lavin, M.P., Tchakerian, E. and Vallerand, F., 2006. "Mediterranean sheep and goats production: An uncertain future". *Small Ruminant Research*, 62, 167–179.
- Dover, J.W., Spencer, S., Collins, S., Hadjigeorgiou, I. and Rescia, A., 2011. "Grassland butterflies and low intensity farming in Europe", *Journal of Insect Conservation* 15: 129–137.
- Ernst and Young France, 2008. *French Livestock Institute and National Experts. The future of the sheep-meat and goat-meat sectors in Europe*. Study commissioned by the European Parliament (IP/B/AGRI/IC/2007_043). Available online: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2008/397253/IPOL-AGRI_ET\(2008\)397253_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2008/397253/IPOL-AGRI_ET(2008)397253_EN.pdf)
- Georgoudis A., Baltas, A., Tsafaras, C., Ligda, C., Danou, E., and Fragos, K., 2001. "Developing biodiversity indicators for the livestock in Greece", *Proceedings of an OECD Expert Meeting on Agri-biodiversity Indicators*, 5-8 November 2001, Zurich, Switzerland. Available online: <http://www.oecd.org/dataoecd/9/59/40351142.pdf>
- Hadjigeorgiou, I., Vallerand, F., Tsimpoukas, K., and Zervas, G., 2002. "The socio-economics of sheep and goat farming in Greece and the implications for future rural development", *Options Mediterraneennes Series B* 39: 83–93.
- Hadjigeorgiou, I., Osoro, K., Fragoso de Almeida, J.R., and Molle, G., 2005. "Southern European grazing lands: Production, environmental and landscape management aspects", *Livestock Production Science*, 96, 51–59.
- Hadjigeorgiou, I., 2011. *Past, present and future of pastoralism in Greece*. Available online: <http://www.pastoralismjournal.com/content/1/1/24>.
- H.M.A., 2011. *Hellenic Ministry of Agriculture. Agricultural Statistical Data*. Available online: http://www.minagric.gr/en/agro_pol/3_en.htm
- H.S.A. 2004. *Hellenic Statistical Authority: Results of agricultural – livestock census 1999 Athens* (in Greek and English). Available online: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0902_00034.pdf
- Poux, X., Beaufoy, G., Bignal, E., Hadjigeorgiou, I., Romain, B. and Susmel, P., 2006. *Study on environmental consequences of sheep and goat farming and of the sheep and goat premium system*. Available online: http://ec.europa.eu/agriculture/eval/reports/sheep2007/full_text_en.pdf
- Stefanakis, A., Volanis, M., Zoiopoulos, P., and Hadjigeorgiou I., 2007. "Assessing the potential benefits of technical intervention in evolving the semi-intensive dairy-sheep farms in Crete", *Small Ruminant Research*. 72(1): 66–72.
- Tsiboukas, K., 1987. "The forms of pastoral use of the Greek mountains: The example of Thessalie" [Les formes d'utilisation pastorale de la montagne grecque: l'exemple de la Thessalie]. *Bulletin - Societe Languedocienne de Geographie*. 21(3-4): 247–261.
- Vallerand, F., Tsiboukas, K., and Kazakopoulos, L., 2001. "A Greek paradox: Omnipresent sheep and goat farming but neglected because of development structures; how to improve it?", *Options Mediterraneennes Series A* 46: 189–194.
- Volanis, M., Stefanakis, A., Hadjigeorgiou, I. and Zoiopoulos, P.E., 2007. "Supporting the extensive dairy sheep smallholders of the semi-arid region of Crete through technical intervention", *Tropical Animal Health and Production*, 39, 325–334.
- Zervas, G. 1998. "Quantifying and optimising grazing regimes in Greek mountain systems", *Journal of Applied Ecology*, 35: 983–986.

Rural Sustainability and Management of Natural Resources in Tian Shan Region, Central Asia

POLINA LEMENKOVA

Charles University, Faculty of Science, Department of Ecology, Czech Republic
pauline.lemenkova@gmail.com

Abstract

The research examines aspects of natural and cultural heritage and environmental management in Tian Shan region, Central Asia. This region is outstanding for the richness of natural resources, landscapes and ecosystems. Natural resources of Tian Shan are exceptional: the ecosystems include numerous protected and rare species, endemics, unique coniferous forests, rich biodiversity. However, nowadays the ecosystems experience environmental and anthropogenic impacts. After the disintegration of the Soviet Union (1990s), there is a clear shift of the Central Asian society back to the subsistence agriculture with recovered traditional style of life: private land use and cattle grazing on mountain pastures. Therefore, the anthropogenic impacts are presented by the livestock husbandry and nomadic pastures, since the majority of the local population now maintain traditional style of life. The livestock is increased, and strong grazing pressure become transform to overgrazing. This leads to unsustainable agriculture and overgrazing caused by cattle herds, and affects sustainability in mountainous landscapes. Given the unique ecology of the region, special measures should be taken to maintain ecosystems' sustainability. The sustainable management of natural resources in this unique region needs stimulating balanced co-existence of man and nature, and requires quality insights and acquaintanceship. Nevertheless, the information about Tian Shan environment is the least available comparing to other Eurasian mountains, and there is lack of regular environmental monitoring programmes cooperated at the cross-country level. This research contributes to regional monitoring of Tian Shan, providing analysis of its environmental situation and examining ways for the sustainable use of natural resources

Keywords: Tian Shan, natural resources, rural sustainability, environment, monitoring

Introduction

Tian Shan, or the 'Celestial Mountains', is one of the largest world high mountain systems, covering 800 000 km². Region of Tian Shan has unique geopolitical location in Central Asia (**Fig.1**): it crosses five densely populated countries: China, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Tajikistan.

Figure 1 Tian Shan mountain range

In the past decades the environment of the Tian Shan faced environmental challenges and potential threats of natural and anthropogenic origin, which cause changes in the landscape structure of mountainous environment. The climate change mainly impacts glacier areas in the Tian Shan region triggering ice sheet melting, retreat of glaciers and decrease of snow coverage in high mountains. According to the numerous reports (e.g., Bolch, 2007; Giese and Mossig, 2004; Narama et al., 2006; Niederer et al., 2008; Solomina et al., 2004), in the last decades the Tian Shan glaciers are affected by the overall increase of the temperatures, which is caused by global climate warming.

As a consequence, the glaciers reduce in their size drastically. As reported by Aizen et al. (1997), the decrease in snow resources occurred almost everywhere in the Tian Shan, and detected since past 60 years. The maximum snow thickness and snow duration have decreased on average 10 cm and 9 days, respectively.

Another existing problem has man-made character. Unsustainable agriculture, and rising land use pressure since past 1990s lead to the over-use of natural resources. The fall of the USSR triggered changes in life style of local population. Nowadays people tend to maintain traditional style of life which implies intense agrarian and agricultural activities. Example of this is increasing overgrazing and expansion of pastures into the adjacent walnut-fruit forests on the slopes of Tian Shan. The landscapes change also due to the natural ecological reasons, which includes wildfires and plant succession and encroaching. For instance, meadows in Aksu-Jabagly Nature Reserve, South Kazakhstan are being replaced by juniper woodlands (Wagner, 2009). Examples of other negative environmental consequences include, for example, flood hazards from montane rivers and glaciers (Jansky et al., 2010).

1. Natural resources

1.1 Mountainous landscapes

Natural landscapes of Tian Shan include various reserves of both mineral and non-mineral resources, as well as reserves of oil and natural gas. Deposits of Tian Shan include tin, tungsten, polymetallic ores, copper, cobalt, etc. Geologically, Tian Shan mountains form a part of the Ural-Mongolian geosynclinal folded belts, formed in Paleozoic Era and composed of crystalline and sedimentary rocks (Shultz, 1948). Traditionally, Tian Shan is divided into Northern, Central and Southern regions due to the regional differences of geologic origin and development during the mountain-building period. The Northern Tian Shan is the oldest region, formed during Caledonian folding, and Southern Tian Shan is the youngest, formed in Hercynian folding.

The geologic development in Mesozoic and Cenozoic Era at Northern and Central Tian Shan differs from that of the Southern Tian Shan. Accordingly, there are differences in geologic structure of Northern and Southern parts of Tian Shan. Thus, Northern and Central regions underwent intense folding during the early Paleozoic Era. Uplift and erosion formed a platform with a thin cover layer of continental clastic sediments. In western Tian Shan there are gold and quartz deposits. Natural gas and oil are discovered in Ferghana and Tajik valleys. Finally, there are numerous deposits of non-metallic mineral resources: marble, limestone, gypsum, etc. Southern Tian Shan, on the contrary, mainly consists of sedimentary marine, continental and lagoonal deposits, fluvial, lacustrine and moraine sediments in the intermontane basins, but also intrusive, volcanic and metamorphosed rocks. The regional differences are also noticeable in orography of the Tian Shan. Hence, folded structures in the north generally extend in sub-latitudinal and north-western direction, while the southern faults are mostly sub-latitudinal narrowing eastwards.

On the south the folds of southern Tian Shan are constrained by the Afghan-Tajik and Tarim Precambrian massifs (Fig. 2). In brief description of the geomorphological settings of Tian Shan mountains, a review of the regional characteristics and most important geomorphic structures of Tian Shan is performed, according to the regional orographic structure: Western, Northern, Central and Eastern Tian Shan. The geomorphology of Tian Shan is represented by a complex system of mountain ranges,

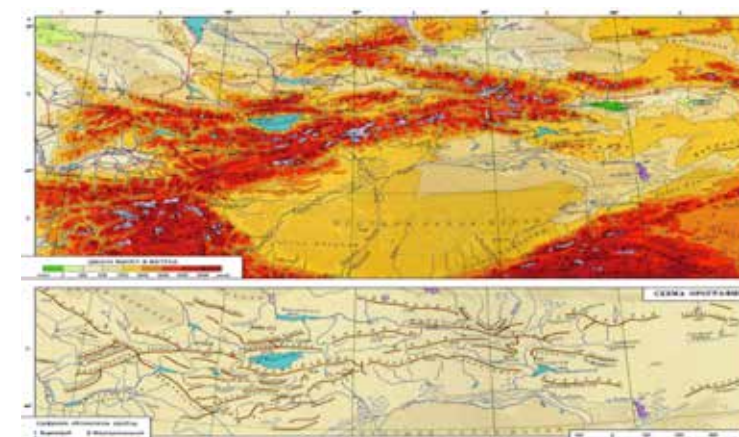

Figure 2 Orographic structure of Tian Shan. Source: Great Soviet Encyclopedia

steep slopes, river valleys and basins (Ferghana, Naryn, Issyk-Kul, Turfan). The majority of Tian Shan ranges extends in west-east direction with the exception of Fergana Kyrka Mountains (Fig.2) which extends from southeast to northwest direction, splitting Central Tian Shan from the Western and Southern regions. The geomorphic structure of Tian Shan varies in western and eastern parts, as well as in external and internal parts of the Tien-Shan, according to the orographic structure.

In the inner regions, the typical are high plateaux with smooth relief and the largest glaciers. Northern and western Tien-Shan ranges have alpine relief with well-formed valleys (Bondarev et al., 1997).

1.2 Regional patterns

The favourable conditions for extensive pasture in Tian Shan region are created by the specific mountainous topography (Fig.4). Western Tian Shan is geographically located in Kyrgyzstan. In general, the terrain relief of the Western Tian Shan is very rugged which causes local climatic differences, depending on the altitude and topographic exposition. The altitudinal zonation in western Tian Shan is clearly expressed (Gvozdetsky and Mikhailov, 1978). The main mountain range of Western Tian Shan is Talas Alatau (Fig.2), a narrow clifly ridge which spreads in westward direction in the western part of Kyrgyzstan dividing watersheds of Talas and Chirchik rivers. The Talas Alatau is connected to the smaller ranges: Chatkal Range framing Ferghana valley on the north; Sandalysh; Maidan-Tal; Pskem Mountain Range, which serves as a natural border between Kyrgyzstan and Uzbekistan; Ugam and Karjantau Mountain Range (Chupakhin, 1964). These ranges are sub-divided into several ridges.

Many small rivers originate in the glaciers and snowfields on the plateaux and ranges in this region, flow down the slopes and feed two major flows of the western Tien Shan-Chatkal and Pskem rivers. In the south-eastern slopes of the ridge Chatkal many rivers flow to the Ferghana Valley into Syr Darya river. However, their waters are mostly taken for irrigation. There are only few mountain lakes in the western Tian Shan with the most known lake Sary-Chelek. Small-sized lakes of landslide or moraine origin are located in the valleys of the small rivers. Ranges of Eastern Tian Shan are almost entirely located in western China, Xinjiang Uygur Autonomous Region. The city of Urumqi is situated between the ranges Bogda and Uken. The Borokhoro Range, the westernmost extremity in the Kazakhstan, the Avral-Ula and the Narat Range form three 'fork tines' which gradually merge in eastward direction from 80°E (Fig.2). The Barkol Tagh Range is the easternmost part of Tian Shan bordering on Dzhungar Gobi desert zone (Gvozdetsky and Mikhailov, 1978). The Eastern region of Tian Shan has the most extreme topography in Tian Shan system. Since both the highest and the lowest points of Tian Shan are located on the east, the differences in altitude elevations exceed 7,000 m. The tallest peak in Tian Shan is Victory Peak located on the Chinese-Kyrgyz border, reaching 7,439 m. This region is notable for inaccessible gorges, typical alpine steep slopes with glaciers. Another notable mountain peak is Khan Tangri Peak, the highest point in Kazakhstan, with 6,995 m. The lowest altitude of Tian Shan and the lowest point in the Central Asia, is Turfan Depression (China), with depth of -154 m from the sea level. Northern Tian Shan occupies relatively small part in Kazakhstan from the total area of Tian Shan system. The Issyk Kul Lake naturally divides Northern Tian Shan from the Central and Southern regions. Main orographic mountain ridges of the Northern Tian Shan are Kungey

Figure 3 Landscapes of Altyn-Emel National Natural Park (Kazakhstan). Source: altyn-emel.kz

Alatau and Zailysky Alatau. They form the geomorphic basis of the northern region. Outer important chains of the northern Tien Shan, isolated apart from the main massif, are Ketmen Range and a Kyrgys Range (Svarichevskaya, 1965). Central (or Inner) Tian Shan includes Terskey Alatau Range with heights raising up to 5300 m, which forms a natural arch surrounding Issyk Kul lake (Fig.2). To the south of Issyk Kul Lake, the geomorphic structure is presented by the wide river valleys, plateaus, and peripheral mountain ranges (Zlotin, 1978). This region is formed by complex of alternating short mountain ranges and valleys extending westwards. The most important ranges of the Central Tian Shan are Borkoldoy, Dzhetyym, At-Bashy, and the Kakshaal Ranges; the highest point is Dankova Peak reaching 5,982 m.

The mountain heights increases from southern to the north-eastern direction, with highest peaks of Khan Tangri Peak and Victory Peak in the east. The southernmost ranges of Tian Shan include Alay and Zeravshan, adjoining the Pamir Mountains.

2. Environmental settings

2.1 Vegetation coverage

The region of Tian Shan mountains has unique biota structure, generally divided into two large groups: humid, typical for forest, and arid, i.e. located in deserts (Zlotin, 1978). The arid ecosystems are dominating in steppe areas and deserts of Tian Shan.

They include many endemic species, typical for desert arid areas. For humid regions of Tian Shan typical are arctic and boreal species that area characteristic for humid ecosystems (meadows) and tundras.

Figure 4 Sheep herds in Kyrgyzstan mountains. Source: boorsok.ru

Such unique, complex and mixed ecosystem structure is formed by complex migration and colonisation processes of vegetation and animal elements in Pleistocene epoch of Quaternary. As a result, the ecosystems of Tian Shan region have unique biodiversity phytogeographic composition which includes many endemics and rare species introduced from several phytogeographical groups: Middle Asian, Irano-Turanian and Pontic-Siberian, as well as northern (Siberian) and Eurasian species (Wagner, 2009). About 70% of species (both animal and plants) have specific south Asian distribution, mostly typical for steppe and desert

ecosystems (Zlotin, 1978). To support and preserve such unique natural ecosystems, several Natural Research Parks were created in Tian Shan area, of which five the most important are acknowledged by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), developed to protect unique environment: 1) Issyk-Kul Biosphere Reserve (Kyrgyzstan), UNESCO 'Man and the Biosphere' programme; 2) State Kazakhstan National Natural Park 'Altyn-Emel', a UNESCO World Heritage object (Fig.3); 3) Aksu-Zhabagly National Park (Kazakhstan); 4) Sary-Chelek Nature Reserve (Kyrgyzstan), a World Biosphere reserve designated by UNESCO; 5) Ugam-Chatkal National Park (Uzbekistan), a UNESCO World Biosphere reserve. These National reserves maintain thousands of hectares of precious forests, meadows, and other natural reservoirs (for example, unique ancient rock carvings dated 1-2 millennia B.C. are found in Chatkal Biosphere Reserve, Uzbekistan).

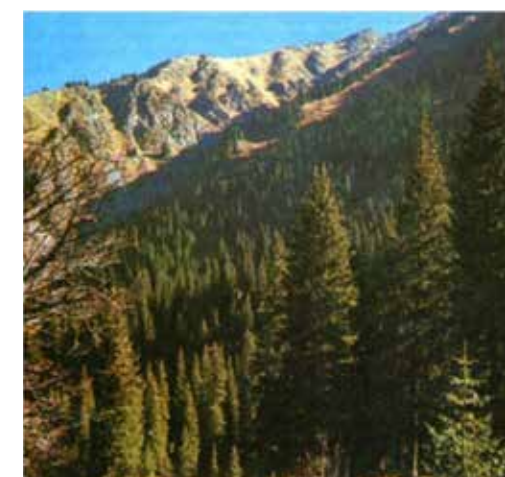
Table 1 Land Use Statistics in Central Asia. Source: FAO, 2006.

Country	Total Land Area (million ha)	Rainfed	Irrigated	Pastures and Rangelands
Kazakhstan	269,970	18,994	2,312	185,098
Kyrgyzstan	19,180	0,238	1,072	9,365
Uzbekistan	42,540	0,419	4,281	22,219
Tajikistan	13,996	0,208	0,722	3,198
Turkmenistan	46,993	0,400	1,800	30,700
Total	392,679	20,259	10,187	250,580

The endemic flora of National Parks in Tian Shan region counts to thousands of rare and unique species typical to this region and not found elsewhere. The climatic settings of Tian Shan in general are typical continental. However, there are local climatic differences formed in various geographic conditions: the most extremely cold and dry climate is in inner parts of mountains on the high plateaux, while northern and western slopes of Tien-Shan are characterised by more temperate climate. Thus, the mean summer temperature is 3.7°C at the altitude of the Equilibrium Line Altitude (ELA) in the western regions and -8.1°C in the east; the annual precipitation is 1500-2000 mm in the west and 200-400 mm in the east, respectively (Bondarev et al., 1997). The northern slopes of Tian Shan, such as Kyrgyz Alatau and Zailinsky Alatau, have major influence of cyclonic activity. Precipitation in Tian

Figure 5 Schrenk forests in Tian Shan. Source: Forest library

Shan reaches its maximal level in spring and summer seasons, which coincides with the ice and snow melt. In winter the Siberian anticyclone prevents much precipitation in this area (Aizen et al., 1996). In general, the precipitation also increases with altitude. According to the moisture conditions, i.e. precipitation and evaporation, the alpine zone in Tian Shan ranges is similar to the zonal ecosystems of other mountain vegetation alpine zones in boreal and subboreal paleartic regions (Zlotin, 1978).

2.2 Landscape Types

The landscape structure and vegetation coverage in Tian-Shan vary significantly on different altitudes and in external and internal regions (Bondarev et al., 1997). The inner parts of Tian Shan ranges have scarce and poor vegetation coverage comparing to the valleys of the northern and western slopes. Similar to other mountain ranges, Tian Shan ecosystems can be divided into vegetation belts. The highest altitudinal belts include nival which starts at 4400 m AMSL, and sub-nival at heights 4000 to 4400m. The largest area, occupying area of 30%-40% from the total, is represented by the alpine vegetational belt, located above the tree line at heights 3000 to 4000m. The alpine belt has complex structure and is separated into several sub-divisions. These include tundra plant community, moist meadows, steppe meadows, cold steppes, dry steppes, semi-deserts and deserts (Zlotin, 1978). The slopes of the mountains at altitudes 2000 to 3000m are mostly covered by precious coniferous forests of Schrenk's Spruce (*Picea schrenkiana*), recorded in the International Union for Conservation of Nature (IUCN) Red List of Threatened Species.

The unique coniferous pine Shrenk forests play important role in the ecosystems of the Tian Shan, being hot spots of biodiversity, rich in species and resources (Fig.5). Besides, they serve as a buffer belt against flooding and low-water runoff. The lower slopes are covered by mixed forests of wild Persian walnut (*Juglans regia*), wild fruits and apple (*Malus domestica*). Other examples of species presented in Tian Shan wood and shrubland include, e.g., maple (*Acer turkestanicum*), Turkestan juniper (*Juniperus*), Oriental plane (*Platanus orientalis*), pomegranate (*Punica granatum*), Caucasian persimmon, or date-plum, (*Diospyros lotus*), rowan (*Sorbus*) (Wagner, 2009). Montane grass-forb (mixed grasses) meadows are typical for the steppe alpine belt. The south-western region of Tian Shan is an exceptional area with respect to the biodiversity and species richness, e.g., growing walnut and fruit forests, grasslands rich in endemics and unique Euro-siberian species.

3. Overgrazing Effects on Mountainous Slopes

The anthropogenic influence in Tian Shan mountains is mainly presented by the livestock husbandry and nomadic pastures, since the majority of the local population maintain traditional style of life (Fig.6). Grazing of herds on mountain pastures is a typical activity practiced by the local population (**Tab.1**). For example, in Kyrgyzstan livestock husbandry occupies in total 85% of the total agricultural area, which also includes arable land: legume feed, lucerne, barley, and crop by-products such as hay and straw (Wilson, 1997). The livestock grazing activity has been kept by local population for centuries until middle of XX century, when the economic and land use structure was forced to state farms and sedentary lifestyle.

However, after the disintegration of the Soviet Union, since 1990s, there is a clear shift of the Central Asian society back to the subsistence agriculture with recovered traditional style of life: private land use and cattle grazing on mountain pastures. Consequently, the livestock numbers are increased, and corresponding strong grazing pressure become more intense up to overgrazing (Borchardt et al., 2011). This causes detrimental effect on Tian Shan landscapes, affecting species composition and structure of plant communities, e.g. decreasing relic and endemic species.

As a result, rare Euro-Siberian and Middle Asian species, which include several endemic plants, are now became endangered, due to the increased overgrazing (Borchardt et al., 2010). Furthermore, cattle trampling cause soil erosion and degradation of shrubland and vulnerable habitats. Another characteristics of unsustainable grazing is geographic unbalance in grazing areas. The nomadism has seasonal character, with intensive grazing in the summer months in high altitudes and migration downwards in winter.

The grazing routes are determined by the geographic location of the pastures: those near the settlements are over-utilised, whereas remotely located pastures are frequently abandoned (Ludi, 2003). These factors of high anthropogenic pressure and non-sustainable grazing pose major threats to the local environment and may have severe negative impacts on sensitive mountain ecosystems.

Currently, about 50 million hectares of pastures in Kazakhstan are declined and gradually degrading. This was announced in 2012 by the deputies of the Kazakh Parliament. To deal with problem, a draft law "On pastures" was discussed and reported by the Tengrinews.kz. The main aim of the current environmental issue is to analyse current state of the prevailing practice of pasture resources in Kazakhstan and to maintain environmental stability. Thus, according to the World Resources Institute, grazing land in the country is covered 188 million hectares, or 70 percent of the entire area. Of these, the degraded land covers more than 48 million hectares, or 26 percent of the total area, which is more than one fourth, i.e. a significant part of the territory. In view of this, it is intended at the governmental level of Kazakhstan to create sustainable, modern and effective ways of the rational land use of pastures in Tian Shan. The main current aim of the environmental policy in Kazakhstan is to improve the infrastructure of pastures, to prevent further degradation of pasture lands, as well as to maintain and increase the conservation of the ecological integrity of the ecosystems in the environment. The improvement will address issues of pasture management, the conditions governing the legal status of the pastures, and the maintain further sustainable way of use of pastures, as a basis for the development of livestock in Kazakhstan.

4. Conclusion

The effective solving of the existing environmental problems in mountainous regions of Tian Shan has a common basis in all its sub-regions. For example, the use of pastures in the border areas and grazing leading to land degradation is the same for Tajikistan, Kyrgyzstan and Uzbekistan. Not sustainable way of land use and inadequate agriculture management in the fields of Tian Shan valleys are another example of a common environmental problem for all Central Asian republics. The problem of deforestation in Tajikistan and Kyrgyzstan is one of the major causes of soil erosion on the mountain slopes, which not only leads to desertification of mountain areas, but also causes silting of debris from the rivers and lakes. Other anthropogenic effects include, for instance, mining Industry. The mining industrial sector of the republics of Tajikistan, Kyrgyzstan and Uzbekistan worked in close collaboration during the Soviet era. Therefore, many ecological problems became deeply interconnected and triggered related problems. In addition, many mining and processing enterprises are located in famous Fergana Valley, which is a part of all the three Central Asian republics of Tian Shan basin. Regardless of the exact location, the business activities in Fergana valley are causing water and air pollution, as well as

Figure 6 Kyrgyzstan. Son-Kuul Pasture. Source: quad-offroad.com

soil degradation which affect neighbouring countries as well. Construction and exploitation of roads in mountainous areas of Tian Shan is not only a difficult engineering task, but also a significant factor in changing the landscape and the natural ecosystem boundaries, leading to habitat change and environmental degradation. Single mountain system of the Central Asian republics, determines the identity of the origin and occurrence of natural disasters (earthquakes, landslides, etc). The overgrazing, degradation of pasture and lack of effective management in agriculture are the most important factors that affect the sustainable

conditions of the mountainous ecosystems of Tian Shan, together with other factors (e.g., such as construction of roads, natural cataclysms, Illegal logging, mining industry).

Dealing with environmental problems of this unique region is only possible in close cooperation of all neighbouring countries and with support of intensive monitoring of the region. The history of Tian Shan monitoring is relatively young. The exploration, regular observations and descriptions of Tian Shan mountains began since the middle of the XIX century, organised as hydro-meteorological network, by Russian Main Geophysical Observatory. By 1991, in total about 2000 Russian scientific hydro-meteorological stations were organised in locations at 700-3500 m altitude (Aizen et al., 2006). However, Tian Shan mountains and surrounding region are the least known to the European researchers, comparing to other highland areas in Eurasia (Himalayas, Alps, Caucasus, Pyrenees). It is mostly explained by the hardly possible access to this region. The hydro-meteorological data from these stations provide key information about hydrological regime and meteorological conditions of this region. Using these data, changes in climatic conditions in Tian Shan have been detected (e.g., Aizen et al., 2006; Kutuzov and Shahgedanova, 2009; Bazhev et al., 1975). Nowadays, the region of Tian Shan still remains hardly accessible for regular research fieldwork. There is still limited availability of knowledge in very specific areas of Tian Shan studies. Thus, for example, it is noticed (Borchardt et al., 2011) that there is no information on plant communities in mountain pastures in Tian Shan, and their relationships with the environment. Also it is difficult to obtain reliable information on the exact amount of current cattle livestock grazing in the mountain pastures. Since direct environmental analysis and observations are very limited in this region, the advantages of the usage of modern monitoring methods, such as remotely sensed data and GPS tools become evident. Therefore, the perspectives of monitoring of Tian Shan pastures are deeply connected to the application of remotely sensed data (e.g. satellite multi-spectral and hyper-spectral imagery, aerial imagery from the Google Earth), usage of cutting-edge GIS technologies and close collaboration of governmental and scientific research communities.

References

- Aizen, V. B., Aizen E. M., & Melack, J. M., 1996. "Precipitation, melt and runoff in the northern Tien Shan." *Journal of Hydrology*, 186, 229-251.
- Aizen, V. B., Aizen, E. M., Melack, J. M. and Dozier, J., 1997. "Climate and hydrologic changes in the Tien Shan, central Asia". *Journal of Climate*, 10, 1393-1404.
- Aizen, V. B., Kuzmichenok, V. A., Surazakov, A. B. and Aizen E. M., 2006. "Glacier changes in the central and northern Tien Shan during the last 140 years based on surface and remote-sensing data". *Annals of Glaciology*, 43, 202-213.
- Bazhev, A. B., Kotlyakov, V. M., Rototayeva, O. V. and Varnakova, G. M., 1975. "The problems of present-day glaciation of the Pamir-Alai. Snow and Ice-Symposium-Neiges et Glaces". In: *Proceedings of the Moscow Symposium*, August 1971, IAHS-AISH, 104.
- Bolch, T., 2007. "Climate change and glacier retreat in northern Tien Shan (Kazakhstan/Kyrgyzstan) using remote sensing data". *Global and Planetary Change*, 56, 1-12.
- Bondarev, L. G., Gobedzhishvili, R. G. and Solomina, O. N., 1997. Fluctuations of local glaciers in the southern ranges of the former USSR: 18,000-8,000 BP. PII, 1040-6182(96)00023-7.
- Borchardt, P., Schmidt, M., Schickhoff, U., 2010. "Vegetation patterns in Kyrgyzstan's walnut-fruit forests under the impact of changing forest use in post-soviet transformation". *Die Erde*: 141: 255-275.
- Borchardt, P., Schickhoff, U., Scheitweiler, S. and Kulikov, M., 2011. "Mountain Pastures and Grasslands in the South-Western Tien Shan, Kyrgyzstan Floristic Patterns, Environmental Gradients, Phytogeography, and Grazing Impact". *Journal of Mountain Science*, 8, 363-373.
- Chupakhin, V. M., 1964. "Physical Geography of Tian Shan. Alma-Ata. [in Russian] FAO [Food and Agricultural Organisation] 2006". *Compendium of Food and Agriculture Indicators*.
- Giese, E., & Mossig, I., 2004. "Klimawandel in Zentralasien". *Schriftenreihe des Zentrums Internationale Entwicklungs- und Umweltforschung*, 17. Giessen.
- Gvozdetzky, N.A. and Mikhailov, N.I., 1978. *Physical Geography of the USSR*. Moscow: Mysl [in Russian].
- Jansky, B., Sobr, M. and Engel, Z., 2010. "Outburst flood hazard: Case studies from the Tien-Shan Mountains, Kyrgyzstan". *Limnologia*, 40, 358-364.
- Kutuzov, S. and Shahgedanova, M., 2009. "Glacier retreat and climatic variability in the eastern Terskey Alatau, inner Tien Shan between the middle of the 19th century and beginning of the 21st century". *Global and Planetary Change*, 69, 59-70.
- Ludi, E., 2003. "Sustainable pasture management in Kyrgyzstan and Tajikistan: Development needs and recommendations". *Mountain Research and Development*, 23, 119-123.
- Narama, C., Shimamura, Y., Nakayama, D. and Abdrakhmatov, K., 2006. "Recent changes of glacier coverage in the western Terskey-Alatau range, Kyrgyz Republic, using Corona and Landsat". *Annals of Glaciology*, 43, 223-229.
- Niederer, P., Bilenko, V., Ershova, N., Hurni, H., Yerokhin, S. and Maselli, D., 2008. "Tracing glacier wastage in the Northern Tien Shan (Kyrgyzstan/Central Asia) over the last 40 years". *Climatic Change*, 86, 227-234.
- Solomina, O., Barry, R. and Bodnya, M., 2004. "The retreat of Tien Shan glaciers (Kyrgyzstan) since the Little Ice Age estimated from aerial photographs, lichenometric and historical data". *Geografiska Annaler, Series A, Physical Geography*, 86A (2), 205-215.
- Shultz, S.S., 1948. *Analysis of Neotectonics and Relief of Tien Shan*. Moscow (in Russian).
- Svarichevskaya, Z.A., 1965. *Geomorphology of Kazakhstan and Central Asia*. Nauka, Leningrad [in Russian].
- Wagner, V., 2009. "Eurosiberian meadows at their southern edge: patterns and phytogeography in the North-Western Tien Shan". *Journal of Vegetation Science*, 20, 199-208.
- Wilson, R., 1997. "Livestock, pastures and the environment in the Kyrgyz Republic, Central Asia". *Mountain Research and Development* 17: 57-68.
- Zlotin, R.I., 1978. "Structure and productivity of high-altitude ecosystems in the Tien Shan, USSR. Arctic and Alpine Research", 10, 2. 425-427. *Mountain Geoeology and Land-Use Implications: Proceedings of the Symposium of the International Geographical Union Commission on High-Altitude Geoeology*.

Expression of Pastoral Music Tradition. From the Past to the Present

NATALIA RASHKOVA

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum at the Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria
natalia.rashkova@gmail.com

Abstract

The paper examines changes in musical culture of the shepherds on the way from the traditional past to modern life in Bulgaria. A matter of importance is which part of folk pastoral music has been preserved until nowadays and what forms of musical expression in the new conditions of the shepherd working and festive practices are used.

The main features of music in traditional pastoral and rural life, such as playing aerophonic instruments by shepherds, singing songs with subject of verbal texts associated with shepherds' life, present in a different way in contemporary culture. Created in traditional rural culture, pastoral music is a valuable heritage from the past.

Contemporary festive events represent pastoral culture in a combination of traditional activities transferred as cultural heritage. An example for demonstrating of shepherd traditions and music is the annual National Fair of Sheep-Breeders in Bulgaria accompanied by the folk music competition named "The lamb bleated". Music players, singers, folk singing and dancing groups from different generations participate in the competition and are stimulated to revive ancient pastoral songs, instrumental pieces, and dancing performances on the stage.

Keywords: pastoral music, cultural heritage, transformations, festive events

My work on the CANEPAL project gave me the opportunity to carry out research comparisons between pastoral musical cultures from different parts of Europe and to recognise the common musical elements, similarities and specific characteristics. The study of the traditional pastoral cultures in Europe leads us to the archaic layers of human existence in which the shepherd not only kept and took care of his flock, but was a mediator between the natural and cultural worlds, master of special knowledge and skills, charismatic figure, mythological hero. The pastoral culture and the figure of the shepherd are present in different genres of the verbal folk tradition – legends, tales, and song lyrics. One of its unusual features is the creation of aerophonic musical instruments, playing the magic flute near the flock and the creative power of the shepherd music (Rashkova 1997, pp. 84-88).

The shepherds' musical world is established in striking contrast between primitive sound patterns of vocal and instrumental expressions and complex improvisational instrumental forms. Calls, hoots, whistles, signal horns and plain flutes made from available simple natural materials are an echo of ancient sound practices. Simultaneously, the shepherds-musicians reach remarkable mastery in performing melodies developed with rich ornamentation and technical complexity. The folklore archives of the European research centres and museums contain rich sound palette of traditional shepherd music samples. Sound recordings make it possible the picture of rural musical tradition to be reconstructed and transferred through time, from the past to the present.

Observations on the means of expression and restoration of traditional pastoral music in Bulgaria show patterns characteristic of the folk heritage and its place in modern life. Social and economic transformations in the middle of the twentieth century led to significant changes in the contemporary life of our folklore. Folklore changed its cultural context, principles of operation and development as a distinct cultural system (Zhivkov 1981). Folklore gradually took new paths of existence as a cultural

heritage. Memory of the Bulgarians' folk music culture exists at different levels of modernity – both as echoes in the minds of people who had somewhat lived up to its legal requirements and inherited art that became the basis for a new interpretation and development. The processes of change are also obvious in the attitude to the pastoral musical culture, including the growth of the artistic function of folk music. Undoubtedly is the deposition of new layers and the achievement of unexpected, constantly updated artistic results.

My report shows examples of certain changes in the musical culture of the shepherds on the long road of transformation of cultural processes from playing near the flock to the music scene, from the traditional past to the contemporary life in Bulgaria. It is important to note how much of the shepherd folk music has survived until today, what forms of musical expression are used in the new conditions and practices of employment and festivity.

The characterisation of the pastoral music as a specific cultural tradition is closely linked with the maintenance over time of the specific mode of life and activities of the shepherds. The main features of the music in the traditional rural culture such as playing wind instruments by shepherds and singing songs with themes of verbal texts related to their pastoral life are differently present in contemporary culture. In the tradition of shepherd's life, the musical instruments like flutes, whistles or bagpipes were a constant attribute in their practice. There is even a proverb: "A shepherd without a flute is like a sheep without a fleece." With the change in the organisation of shepherd's everyday life and the modernisation of his lifestyle the musical instrument playing gradually dropped out of practice. In the second half of the twentieth century shepherds could be often met carrying a portable radio and listening to music instead of playing themselves while grazing the sheep. The musical instruments and pastoral folk melodies remained outside the pastoral life. The shepherds' sound world has changed and crossed the limits of the folk tradition.

One of the directions of change in the twentieth century can be traced in the biographies of prominent Bulgarian folk musicians. The musical talent and skills in playing folk instruments transformed some of them from ordinary shepherds playing near the sheep flock into performers on the professional music scene. Their performances have become a style standard of the pastoral instrumental music as a separate genre in folklore. Such performances have been stored on gramophone records since 1920s, as well as in the archives of the Bulgarian National Radio's Golden Fund. Later the shepherd traditional melodies developed in individual musical style, feature prominently in the repertoire of the instrumental folk music professional performers from different generations.

Besides the wind musical instruments the sheep bells have an obligatory sound presence in the traditional shepherding. Using bells for the freely grazing sheep had both practical and aesthetic functions – the whereabouts of the flock could be easily localised by the sound of the bells and their clinking and tinkling accompanied in harmony the melodies the shepherd played. The bells, which were previously part of the "score" of the shepherd's instrumental performance (Rashkova 1999), find various applications in the present day. Some of today's sheep breeders follow the tradition and continue to choose various bells for their animals. It is prestigious also to own sets of sheep bells of different sizes and sounding as decorative objects. There are people who buy sheep bells to furnish their homes and yards in a "traditional" style. Modern manufacturers of bells are adjusting their production to the altered function of the objects and making different combinations according to the customers' taste and needs (e.g., a set for an entrance door or for decoration). Especially popular and increasing are the orders for various types and sizes of bells that are attached to the costumes of the participants in the traditional winter masquerade games – today a cherished ritual tradition with more and more appearances across the country.

The celebration of St. George's Day (Gergyovden for the Bulgarians) – the traditional feast of the shepherds stands out among the stable elements of the inherited pastoral culture. In the past, the celebration was accompanied by a set of rituals, some of which were carried out by the shepherds to ensure the welfare of the flocks under the protection of the saint (Drazheva 1982). Despite the transformation and reduction of its ritual moments, the day has preserved its importance over time, and kept with rituals and festivities its nature of a shepherd's holiday till now. Many local and regional

gatherings continued over the years and exist to this day expanding their popularity with varied programmes, attracting numerous guests.

A striking example of massive modern festive event for versatile presentation of sheep farming and pastoral culture is the annual National Fair of Sheep-Breeders in Bulgaria, which takes place around St. George's Day in an area near Saints Peter and Paul Monastery near Veliko Tarnovo. The fair has been carried out for three consecutive years and increasingly widens its scope of presenting the sheep breeding in its economic and ethno-cultural aspects. The fair is organised by national professional associations for keeping different breeds of sheep, supported by the Ministry of Agriculture as well as by manufacturers of agricultural machinery, dairy and sheep meat production, and also by media and sponsors.

The three-day programme of the festival is filled with a variety of events attracting the attention of tens of thousands of visitors. Outside the business programme, even the brief enumeration of the cultural entertainment section suggests the ambition to demonstrate the wealth of shepherd traditions in their updated version:

- "Sheep-breeding through the Centuries" museum exhibition (with the participation of the National Museum of Ethnography and the regional museums);
- "In Search of Lost Taste" culinary show;
- Exhibition and auction of icons with St. George;
- Test of skills in shearing and milking sheep and goats;
- Sheep, goats, sheepdogs and horses expo;
- Pulling heavy loads by the largest horses;
- Demonstration of cheese production in a mini-dairy;
- Competition for the best cheese making;
- Public kneading, decorating and baking St. George's ritual bread;
- Masterful lamb boning contest;
- Cooking the St. George's kurban (sacrificial animal) and lamb kebab;
- Selling products of traditional crafts, some of which related to shepherding in a specially arranged alley.

(The team of the CANEPAL project also participated with a workshop connected with and representing the traditional pastoral culture.)

One of the central events in the cultural programme is "The lamb is bleating softly" National Folklore Festival. The competition presents various aspects of folklore heritage of the Bulgarian shepherds and bears the title of a largely well-known folk song favourite of the Bulgarian audience, a masterpiece of folk art of singing. The event is dedicated mostly to traditional music and is carried out in the sections of folk singing and playing folk instruments. Artists of all ages – children and adults, groups and individual performers are required to sing songs whose lyrics is related to pastoral life or to perform melodies on the characteristic shepherd instruments. The purpose of the established rules is to promote the study and restoration of folk-musical samples of the shepherd musical culture. The best performances are recorded for the Fund of the Bulgarian National Radio. Thus the competition promotes regional variants of singing and instrumental music, revived from the past in the repertoire of the new generations of musicians in the field of folklore.

In addition to trying to provide different aspects of shepherd folk culture, the competition also includes sections of folk dancing (binding the stage interpretation with moments from St. George's rite), oral folklore, making St. George's ritual bread, wood carving on crooks and distaffs, drawings interpreting the theme of pastoral life and St. George's day celebration. Children's artistic imagination most often creates pastoral pictures of shepherds playing the flute.

Modernisation processes change not only the technology of sheep-breeding – they stir the cultural layers, creating a new attitude to the shepherd musical tradition. In the modern man's reality, the pastoral culture is still surviving in images, music and lyrics as echoes of the past, but also as a value in the present day.

References

- Drazheva, R., *Gergyovden* [The St. George's Day]. Sofia: Septemvri.
- Rashkova, N., 1997. Predtsi i muzika vav folklornite tekstove [Ancestors and music in the folklore texts]. In: *Predtsi i predtechi. Mitove i utopii na Balkanite* [Ancestors and predecessors – myths and utopias in the Balkans]. Blagoevrad: The Southwestern University "Neofit Rilski", pp. 83-92.
- Rashkova, N., 1999. Zvantsite v "partitura" na ovcharskata instrumentalna folklorna muzika [The bells in the "score" of shepherd instrumental music]. In: *Yankov, A. and Kraev, G. (eds). Kambanata: bit, obred, mit* [The bell: mode, ritual, myth]. Plovdiv: Ethnographic Museum, pp. 59-64.
- Vakarelski, H., 1933. *Kavalat v nashiya bit I v narodnata ni pesen* [The kaval in our life and our folk song]. Zlatorog, 14(6), pp.278-286.
- Zhivkov, T. I., 1981. *Folklor i savremennost*. [Folklore and modern times]. Sofia: Nauka i izkustvo.

Pastoral Life in British Drama (1600-1900): The Case of Arcadia

Dr JOHN PLEMMENOS

Ethnomusicologist – Research Fellow, Academy of Athens

Abstract

This paper deals with the representations and transformations of pastoral life in British dramatic forms, mainly theatre and musical, since the 16th century. Pastoralism used to be a popular poetic form and fashion in the ancient (late-Greek and Roman) times, and was revived in the Renaissance. From the 16th century, it was mainly treated in the context of Arcadia, a utopian land and concept, where (wo)man still leads a natural life, in friendly terms with animals and plants, and where social equality reigns. The first such work is the Countess of Pembroke's Arcadia by Sir Philip Sidney, a long pastoral poem with epic elements (1590). Sidney's work was imitated and arranged by other notable British authors, such as James Shirley, Robert Green et al. In these works, pastoral life (by way of innocent shepherds and herdsmen) is contrasted with the urban lifestyle (mainly in the context of royal court). However, from the 17th century, Arcadia is represented as a remote place (geographically and historically) only to be approached spiritually. This trend was inaugurated by John Milton's poem Arcades (1634) which describes the journey of Arcadians shepherds from their native land to England and their settlement in their new Arcadia. In the 18th century, British authors were inspired by Nicolas Poussin's painting Et in Arcadia ego, to produce didactic works, such as George Keate's dramatic poem The Monument in Arcadia (1773). From the 19th century onwards, pastoral Arcadia became the setting of new theatrical forms (musical comedy, music hall) by popular writers, such as W. S. Gilbert's Happy Arcadia (1872). Finally Willa Cather's poem Arcadian Winter (1903) depicts Arcadia as an abandoned place, not friendly to modern (wo)man, and hidden in the dust of history.

Ο Ποιμενικός Βίος στην Αγγλόφωνη Δραματουργία (1600-1900): Η Περίπτωση της Αρκαδίας

Ο ποιμενικός βίος αποτέλεσε πηγή έμπνευσης μεγάλου αριθμού ευρωπαίων συγγραφέων από την Αναγέννηση μέχρι και τον 19ο αιώνα. Η (φαινομενική τουλάχιστον) απλότητα και φυσικότητα της ζωής του ποιμένα, σε αντίθεση με την επιτήδευση και τον καθωσπρεπισμό (αρχικά) του αυλικού και (αργότερα) του αστού, δεν άφησε αδιάφορους σημαντικούς καλλιτέχνες αλλά και το (πολυπληθές) κοινό τους. Οι συγγραφείς αυτοί αξιοποίησαν σε μεγάλο βαθμό το λογοτεχνικό είδος του ειδυλλίου, που ξεκινά από τον Θεόκριτο (3ος αι. π.Χ.) και φτάνει στην κορύφωσή του με τον Βιργίλιο (2ος αι. μ.Χ.). Το νέο λογοτεχνικό είδος που γεννήθηκε από το ειδύλλιο ήταν η ποιμενική μυθιστορία (pastoral), η οποία γνώρισε σύντομα αρκετές παραλλαγές, όπως το ποιμενικό δράμα, το ποιμενικό ειδύλλιο, το ποιμενικό ρομάντζο κ.ά. Σε όλες αυτές τις παραλλαγές η ποιμενική ζωή περιγράφεται ως μια ιδανική μορφή διαβίωσης, που κρατά τον άνθρωπο σε αρμονία με τη φύση, με τον εαυτό του, με τους άλλους και με τις ανώτερες δυνάμεις (θεότητες)¹.

Μια από τις βασικές παραμέτρους της ποιμενικής λογοτεχνίας είναι το σκηνικό της πλαισίου, το οποίο δεν λειτουργεί μόνο ως χώρος υποδοχής των αγαθών ποιμένων αλλά και ως αμείνων τόπος

(*locus amoenus*). Αυτό που προκύπτει από τη μελέτη των ποιμενικών έργων είναι ότι ο τόπος όπου στήνονται τα ειδύλλια των ποιμένων διαμορφώνει και προσδιορίζει τη συμπεριφορά τους σε μεγάλο βαθμό. Αντίθετα με τα ιπποτικά μυθιστορήματα, όπου η έμφαση πέφτει στην ποιότητα των ηρώων, στα ποιμενικά έργα οι πρωταγωνιστές (που δεν είναι συχνά ήρωες) βρίσκονται στην ίδια μοίρα με τον σκηνικό τους χώρο (τη φύση) και κάποτε υπερκεράζονται. Ο σκηνικός χώρος των ιπποτικών έργων είναι συνήθως ένα ζοφερό μέρος όπου λαμβάνουν χώρα ανελέητες συγκρούσεις, έστω και αν τέλος η αγάπη και η αφοσίωση θριαμβεύουν. Η ποιμενική δημιουργία, από την άλλη, στήνεται σε ένα ιδανικό φυσικό χώρο (ιστορικό ή φανταστικό) που «απορροφά» τους χαρακτήρες με το να τους εντάσσει οργανικά και λειτουργικά μέσα της².

Στην ευρωπαϊκή ποιμενική δραματουργία, ο περισσότερο προβεβλημένος σκηνικός χώρος είναι η Αρκαδία, μακράν ακολουθούμενη από τη Θεσσαλία (Τέμπη). Ο αραιός πληθυσμός της ιστορικής περιοχής και η ορεινή τοπογραφία της τη μετέτρεψαν συν τω χρόνω σε ένα ποιητικό σύμβολο ενός ειδυλλιακού οράματος. Το ουτοπικό όραμα της Αρκαδίας συνδέεται με τη γενναιοδωρή φυσική λαμπρότητα, την αρμονία, και τους ενδημούντες ποιμένες. Οι κάτοικοί της θεωρήθηκαν συχνά ότι συνέχισαν να ζουν μετά από τη Χρυσή εποχή του πολιτισμού, χωρίς την υπερηφάνεια και τη φιλαργυρία που αλλοίωσαν άλλες περιοχές. Τον 18ο αιώνα, οι Αρκάδες συνδέονται με την εικόνα του «ευγενούς αγρίου», καθώς θεωρούνται ότι ζουν κοντά στη φύση, αδιάφοροι από τον πολιτισμό, και ενάρετοι. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι το όνομα αυτό έχει δοθεί σε πολλές πόλεις των Ηνωμένων Πολιτειών, που ξεχωρίζουν για τη φυσική τους ομορφιά και τους αυτόχθονες κατοίκους³.

Στην ευρωπαϊκή δραματουργία, η Αρκαδία εμφανίζεται ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα στην Ιταλία, για να περάσει έναν αιώνα αργότερα στην Αγγλία όπου επηρέασε σημαντικούς συγγραφείς (μεταξύ των οποίων τον John Milton) μέχρι και τον 17ο αιώνα. Ακολούθησε με μικρή χρονική απόσταση η Ισπανία για να επανέλθει σε αγγλικά και ιταλικά χέρια, μέσα από διάφορες δραματικές μορφές (μουσικές και θεατρικές). Οι δημιουργίες που εμπνέονται από την Αρκαδία αραίωνουν από τον 19ο αιώνα και ελαχιστοποιούνται στον 20ο. Η παρούσα ανακοίνωση περιορίζεται στην αγγλόφωνη δραματική παραγωγή που είναι εφάμιλλη, αν όχι ανώτερη, της ιταλικής, τόσο από πλευράς ποιότητας όσο και ποσότητας. Επισημαίνει επίσης για πρώτη φορά τη σταδιακή μεταβολή της στοχοθεσίας των αγγλόφωνων δημιουργιών από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα: ενώ αρχικά η Αρκαδία κατοικείται από ποιμένες ή ψευδο-ποιμένες (μεταμφιεσμένους ευγενείς), στη συνέχεια εγκαταλείπεται από τους κατοίκους της που ανακαλύπτουν νέα ενδιαφέροντα και στο τέλος απομένει ένας έρημος τόπος όπου κυρίαρχη δύναμη είναι η φύση.

1. Η Ζωή στην Αρκαδία

Στην πρώτη περίοδο, που καλύπτει τον 16ο αιώνα και φτάνει μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα, η Αρκαδία είναι ένα ευνομούμενο βασίλειο, αν και απειλείται από εξωτερικούς εχθρούς. Η πρώτη αγγλική επεξεργασία της Αρκαδίας είναι το έργο του Sir Philip Sidney *The Countess of Pembroke's Arcadia* (1590) που συνδυάζει τα ελληνιστικά πρότυπα του Ηλιόδωρου με το ιταλικό προηγούμενο⁴. Στο έργο αυτό, μια ιδιαίτερα εξιδανικευμένη εκδοχή της ζωής του ποιμένα συνδυάζεται με ιστορίες κονταροχτυπημάτων, πολιτικής προδοσίας, απαγωγών, μαχών και βιασμών. Αυτή η εκδοχή της Αρκαδίας δεν κάνει λόγο για έναν αμέριμνο τόπο, αλλά για έναν τόπο όπου πλέκονται ιπποτικές ιστορίες και έρωτες. Το αφήγημα ακολουθεί το ελληνικό πρότυπο: οι ιστορίες τοποθετούνται η μια μέσα στην άλλη, με αποτέλεσμα η υπόθεση να θεωρείται πολύπλοκη

1 Βλ. Annabel M. Patterson, *Pastoral and Ideology: Virgil to Valéry*, University of California Press, 1987 & Paul Alpers, *What is Pastoral?*, University of Chicago Press, 1997.

2 Βλ. Ken Hiltner, *What Else is Pastoral?: Renaissance Literature and the Environment*, Cornell University Press, 2011.

3 Όπως π.χ. η πόλη Arcadia της California, 21 χλμ. ΒΑ του Los Angeles στα όρη San Gabriel, με πληθυσμό 56,364 κατοίκους (απογρ. 2010). Μέχρι την άφιξη των Ισπανών (1771) κατοικούσαν από αυτόχθονες. Το 2010 ψηφίστηκε ως ένα από τα καλύτερα μέρη για να μεγαλώνουν παιδιά.

4 Πρόκειται για το πρώτο ευρωπαϊκό ποιμενικό ειδύλλιο με θέμα την Αρκαδία (1504) που συνέγραψε ο ιταλός ανθρωπιστής Jacopo Sannazaro.

ακόμη και για την εποχή της⁵. Η Αρκαδία περιέχει επίσης αρκετά εμβόλιμα ποιήματα, που φέρεται ότι είναι μεταφράσεις από ιταλικά πρότυπα⁶, ενώ διαθέτει ενδιαφέρουσες πτυχές που άπτονται της λογοτεχνίας, της φιλοσοφίας και της πολιτικής⁷.

Ο Sidney πρέπει να είχε αρχίσει ένα πρώιμο σχέδιασμα προς το τέλος της δεκαετίας του 1570, με σκοπό να διασκεδάσει την αδελφή του, Mary Herbert, κόμισσα του Pembroke. Φαίνεται πιθανό ότι ο Sidney τελείωσε αυτή την έκδοση μένοντας στο κτήμα των Herbert κατά τη διάρκεια μιας προσωρινής απουσίας του από την αυλή μέσα στο 1580. Στη δεκαετία του 1580, ο Sidney πήρε το πλαίσιο της αρχικής ιστορίας, το αναδιάρθρωσε και πρόσθεσε νέα επεισόδια, διπλασιάζοντας την αρχική ιστορία. Το έργο απέκτησε μεγάλη δημοτικότητα για περισσότερο από έναν αιώνα μετά από την έκδοσή του. Ο William Shakespeare δανείστηκε από το έργο για την υπόθεση του *Βασιλιά Lear*, ενώ ίχνη της επιρροής του έργου μπορούν επίσης να βρεθούν και στον *Άμλετ*. Λέγεται επίσης ότι ο Κάρολος Α' ανακάλεσε ένα απόσπασμα από το βιβλίο (την «προσευχή της Pamela»), καθώς ανέβαινε στο ικρίωμα όπου θα εκτελείτο. Στους *Εικονοκλάστες*, ο John Milton εγκωμιάζει το βιβλίο ως ένα από τα καλύτερα του είδους του⁸.

Σύμφωνα με την υπόθεση, ο βασιλιάς της Αρκαδίας Βασίλειος (Basilius) παίρνει από το μαντείο των Δελφών ένα δυσόιωνο χρησμό: οι κόρες του θα κλαπούν από ανεπιθύμητους μνηστήρες, αυτός θα απατηθεί από τη σύζυγό του, και ο θρόνος του θα καταλυθεί από ξένο κράτος. Ελπίζοντας να προλάβει τη μοίρα αυτή, ο Βασίλειος αναθέτει τη διακυβέρνηση της Αρκαδίας στον πιστό του Φιλάνακτα (Philanax) και αποσύρεται σε μια ποιμενική κατοικία στο δάσος μαζί με τη σύζυγό του Gynecia και τις όμορφες κόρες τους, Pamela και Philoclea. Άλλοι κύριοι χαρακτήρες είναι οι πρίγκιπες Pyrocles και Musidorus, εξαδέλφια και καλοί φίλοι, που έχουν έρθει για να κερδίσουν τις κόρες του βασιλιά. Για να το καταφέρουν, μεταμφιέζονται σε αμαζόνια και βοσκό αντίστοιχα, και μετά από αλλεπάλληλες παρεξηγήσεις (που περιλαμβάνουν την ερωτική τους προσέγγιση από το βασιλικό ζεύγος) καταφέρνουν να κερδίσουν τις πριγκίπισσες⁹.

Η *Αρκαδία* του Sidney δραματοποιήθηκε από αρκετούς μεταγενέστερους συγγραφείς, με τον πρώτο τον άγγλο ποιητή και ιστορικό Samuel Daniel (1562-1619) στο έργο του *The Queenes Arcadia*. Ο Daniel γεννήθηκε κοντά στο Taunton του Somerset, και ήταν γιος μουσικοδιδασκάλου. Η αδελφή του Rosa απέβη το πρότυπο της Rosalind στο γνωστό ποιμενικό έργο του Edmund Spenser *A Shepherdess Calendar* (1579). Το 1579, ο Daniel εισήχθη στο Magdalen Hall (γνωστό σήμερα ως Hertford College) της Οξφόρδης και αφιερώθηκε στη μελέτη της ποίησης και της φιλοσοφίας. Σύμφωνα με τον ίδιο, το έναυσμα για να ασχοληθεί με την ποίηση έλαβε από τη διάσημη κόμισσα του Pembroke (για την οποία γράφτηκε η *Αρκαδία* του Sidney), την οποία πάντοτε τιμούσε, αφού εργαζόταν στην οικογένειά της ως οικοδιδάσκαλος του γιου της, Λόρδου Herbert¹⁰.

Μια καταγεγραμμένη παράσταση του έργου έλαβε χώρα το καλοκαίρι του 1605 στο Κολέγιο του St. John της Οξφόρδης, το οποίο σε συνεργασία με το Christ Church οργάνωσαν μια σειρά εκδηλώσεων για να τιμήσουν την πρώτη επίσκεψη του βασιλιά James στην Οξφόρδη¹¹. Ο βασιλιάς, συνοδευόμενος

από τον πρίγκιπα της Ουαλίας, έφτασε στις 27 Αυγούστου και την επομένη παρακολούθησε το έργο του Daniel, που θεωρείται το πρώτο αγγλικό ποιμενικό δράμα που γράφτηκε για ακαδημαϊκή σκηνή. Λίγο νωρίτερα είχε ανεβεί το έργο του Guarini *Il Pastor Fido*¹² στο King's college του Cambridge, σε λατινική εκδοχή (*Pastor Fidis*). Ο Daniel ακολούθησε τις γενικές γραμμές του ιταλικού έργου, σε σημείο που ένας κάτοικος του Cambridge που επισκεπτόταν τότε την Οξφόρδη να γράψει ότι «προέρχεται από το *Pastor Fidis*». Στην πραγματικότητα το έργο του Daniel οφείλει περισσότερο στο έργο του Tasso *Aminta*¹³ παρά σε αυτό του Guarini, ενώ η σύλληψη της υπόθεσης και οι σκηνές πρέπει να πιστωθούν στον ίδιο τον άγγλο συγγραφέα.

Το έργο εξετάζει τις εμπλοκές που δημιουργούνται στην Αρκαδία από τις μηχανορραφίες των προηγμένων εκπροσώπων του έξω κόσμου. Προεξάρχοντες είναι ο Κόλαξ (Colax), «ένας διεφθαρμένος ταξιδιώτης» (a corrupted traveller) και η Τέχνη (Techne), «μια κομψή κοπέλα από την Κόρινθο» (a subtle wench of Corinth) οι οποίοι, με τα φαύλα σχέδιά τους, πείθουν τον ποιμένα Αμύντα (Amyntas) ότι η Χλωρίς (Cloris), την οποία πολιορκεί μάταια, είναι μια φαύλη. Απελπισμένος, προσπαθεί να πάρει τη ζωή του, αλλά σώζεται από τη Χλωρίδα, της οποίας την καρδιά έχει αγγίξει ο έρωτας. Οι αρχέκακοι, αφού μηχανοραφούν, όχι μόνο ενάντια στον ήρωα και την ηρωίδα, αλλά και ενάντια σε άλλους Αρκάδες εραστές, εξαφανίζονται για πάντα. Η βασική αρετή του έργου του Daniel βρίσκεται όχι στις επίκαιρες αναφορές ή στην πλοκή και τους χαρακτήρες, αλλά στη λυρική γλυκύτητα του στίχου και τη διαυγή χάρη της έκφρασης και των εικόνων.

Στη δεύτερη δεκαετία του 17ου αιώνα, εμφανίζεται το έργο του άγγλου συγγραφέα Robert Green (1558-1592) με τίτλο *Arcadia or Menaphon* (1616). Ο Green ήταν ένας από τους δημοφιλέστερους άγγλους συγγραφείς του ύστερου 16ου αιώνα και ο πιο σπουδαίος πρόδρομος του Σαίξπηρ. Σπούδασε στο Cambridge και την Οξφόρδη και στη συνέχεια μετέβη στο Λονδίνο. Έγραψε περισσότερα από 35 ποιμενικά έργα στο ύφος της *Αρκαδίας* του Sidney, που διανθίζονται από χαριτωμένα στιχουργήματα, και τα οποία απέβησαν πηγή έμπνευσης του Σαίξπηρ. Η *Αρκαδία* του Green ακολουθεί τη μέθοδο ανάπτυξης του Sidney. Η σκηνή του έργου στήνεται στο βασίλειο της Αρκαδίας, όπου εκτυλίσσονται οι περιπέτειες της πριγκίπισσας Ηφαιστείας (Sephestia) που έχει βρεθεί εκεί μετά από ναυάγιο. Την πριγκίπισσα ερωτεύεται ο βοσκός Μεναφών (Menaphon), αλλά τελικά η αρετή θριαμβεύει, καθώς η πριγκίπισσα επανέρχεται στον άνδρα της και τον γιο της που, μεταμφιεσμένοι σε ποιμένες, την βρίσκουν και την παίρνουν μαζί τους.

Η επιρροή του Sidney είναι εμφανής, κυρίως στο ποιμενικό φόντο, όταν ο Μεναφών υπόσχεται στην Ηφαιστεία ότι «οι κορυφές των βουνών θα γίνουν οι πρωινόι σου περίπατοι και οι σκιερές πεδιάδες το απογευματινό σου καταφύγιο». Ο Green άλλαξε τον αρχικό τίτλο, *Menaphon*, προσθέτοντας τη λέξη *Arcadia*, πιθανώς για να εκμεταλλευτεί την επιτυχία της *Αρκαδίας* του Sidney. Υπάρχουν όμως και κάποιες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα δύο έργα, όπως στον βασιλιά της Αρκαδίας που εδώ λέγεται Δημοκλής (Democles) αντί για Βασίλειος. Οι πολλαπλές μεταμφιέσεις, οι απαγωγές και τα ναυάγια που απαντούν στο έργο φέρεται ότι προέρχονται από τα ελληνικά μυθιστορήματα. Το έργο του Green συνέβαλε στην έξοδο της λογοτεχνίας από τα θέματα και τα πρόσωπα που σχετιζόνταν με το παλάτι προς αυτά της υπαίθρου. Το έργο είδε αρκετές (6) επανεκδόσεις ακόμα και μετά τον θάνατο του Green (μεταξύ 1587 και 1634).

Η *Αρκαδία* του Green έχει πάντως δεχθεί κριτική για την απουσία ρεαλιστικότητας και αισθητικής¹⁴. Το γεγονός ότι η Ηφαιστεία, μεταμφιεσμένη σε Samela, γίνεται ταυτόχρονα αντικείμενο ερωτικής έλξης του πατέρα της, του συζύγου της και του γιου της, κανένας από τους οποίους δεν την αναγνωρίζει, έχει χαρακτηριστεί ένα «εντελώς απίθανο γεγονός» (revolting improbability), που δείχνει το «χοντροκομμένο και άστατο γούστο» (gross and unsettled taste) του συγγραφέα, αλλά και της εποχής. Το ύφος του

5 Βλ. Joan Rees, *Sir Philip Sidney and "Arcadia"*, Rutherford, KY, Fairleigh Dickinson University Press, 1991.

6 Βλ. Clarence Stratton, "The Italian Lyrics of Sidney's Arcadia", *The Sewanee Review*, τ. 25, No. 3 (1917), σσ. 305-326.

7 Βλ. ενδεικτικά Franco Marenco, "Double Plot in Sidney's Old 'Arcadia'", *The Modern Language Review*, τ. 64, No. 2 (1969), σσ. 248-263 - P. Jeffrey Ford, "Philosophy, History, and Sidney's Old Arcadia", *Comparative Literature*, τ. 26, No. 1 (1974), σσ. 32-50 - Benjamin Scott Grossberg, "Politics and Shifting Desire in Sidney's 'New Arcadia'", *Studies in English Literature, 1500-1900*, τ. 42, No. 1 (2002), σσ. 63-83.

8 Βλ. Gavin Alexander, *Writing after Sidney: The Literary Response to Sir Philip Sidney 1586-1640*, Oxford University Press, 2006.

9 Βλ. Kathryn DeZur, *Gender, Interpretation, and Political Rule in Sidney's Arcadia*, Rowman & Littlefield, 2013.

10 Βλ. στο Grace Ioppolo, *Dramatists and Their Manuscripts in the Age of Shakespeare, Jonson, Middleton and Heywood*, London, Routledge, 2006, σ. 129.

11 Βλ. *The Cambridge History of English and American Literature in 18 Volumes (1907-21)*, τ. VI, The Drama to 1642, Part Two.

12 Πρόκειται για το ποιμενικό δράμα *Il pastor fido* (Ο πιστός βοσκός) του ιταλού Giovan Battista Guarini (Βενετία 1580-1583) και μεταφράστηκε στα ελληνικά τρεις φορές.

13 Πρόκειται για το έργο του ιταλού Torquato Tasso *Aminta* (1573), που μεταφράστηκε αργότερα και στα ελληνικά από Γεώργιο Μόρμωρη (Βενετία 1745).

14 Βλ. στον πρόλογο της έκδοσης *Green's Arcadia; or, Camilla's Alarum to Slumber Euphues in his Melancholy Cell at Silexredra. A New Edition. From the Edition of 1616*, Λονδίνο 1814.

έργου έχει επίσης κατηγορηθεί ότι περιέχει «μεγάλη υπερβολή υπαινιγμών» (vast excess of allusion) και άφθονες «σχολαστικές παρομοιώσεις» (pedantic similes). Από την κριτική σώζεται η ποίηση που διανθίζει το έργο και η οποία χαρακτηρίζεται «ποιμενική και ευχάριστη» (pastoral and pleasing), ενώ υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις που δείχνουν δεξιότητα στη διαχείριση του μύθου και του ποιμενικού χαρακτήρα.

Λίγα χρόνια αργότερα (1640) εμφανίζεται η *Αρκαδία* (The Arcadia, a Pastoral) του άγγλου ποιητή James Shirley, που εμπνέεται επίσης από το ομώνυμο έργο του Sidney και ανέβηκε με φροντίδα της βασίλισσας Henrietta στο θέατρο Phoenix (Cockpit Theatre). Το έργο του Shirley έχει χαρακτηριστεί ως «τυπικό δραματικό ειδύλλιο στο ύφος του Fletcher, με επιπόλαιους χαρακτήρες, απίθανη πλοκή, αλλά γεμάτο απροσδόκητες μεταβολές, όμορφα συναισθήματα και ποιητική χάρη»¹⁵. Εδώ χρησιμοποιούνται τα αυθεντικά ονόματα των ηρώων του Sidney: ο βασιλιάς της Αρκαδίας Basilius, η βασίλισσα Gynecia και οι κόρες τους Philoclea και Pamela, οι μνηστήρες Pyrocles (πρίγκιπας της Μακεδονίας, που είναι ερωτευμένος με τη Philoclea, μεταμφιεσμένος σε αμαζώνα Zelmane), και ο εξάδελφός του Musidorus (πρίγκιπας της Θεσσαλίας, που είναι ερωτευμένος με την Pamela, και είναι μεταμφιεσμένος ως ποιμένας Dorus).

Αν και το έργο του Shirley σηματοδοτεί τη στροφή του συγγραφέα στα ρομαντικά έργα, εντούτοις περιέχει χιουμοριστικά επεισόδια και άλλα κωμικά στοιχεία, ενώ έχει αναδιανείμει το περιεχόμενο¹⁶. Επιπλέον, ενώ το έργο του Sidney εκτείνεται σε αρκετές εκατοντάδες σελίδες, αυτό του Shirley περιορίζεται σε πέντε πράξεις που διαιρούνται σε 13 σκηνές. Οι περικοπές και συντμήσεις του Shirley προϋποθέτουν την εξοικείωση των θεατών με το έργο του Sidney. Φαίνεται πάντως ότι ο Shirley θυσιάζει συχνά τη σαφήνεια της υπόθεσης για να δημιουργήσει κωμική ατμόσφαιρα. Οι λόγοι που οδηγούν τον Shirley να συμπεριλάβει ή να περικοπεί χιουμοριστικές ή κωμικές σκηνές δεν είναι πάντα ξεκάθαρες και κατανοητές. Ούτως ή άλλως κάτι που είναι χιουμοριστικό στην τυπωμένη σελίδα μπορεί να μη λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο επί σκηνής (και αντίστροφα).

2. Η εγκατάλειψη της Αρκαδίας

Πριν από τα μέσα του 17ου αιώνα αρχίζει να παρατηρείται μια τάση κάποιων συγγραφέων να απομακρύνουν τους ήρωές τους από τη φυσική Αρκαδία προς ένα νοητό αντίγραφο της¹⁷. Κάτι τέτοιο παρατηρείται στη μάσκα¹⁸ *Αρκάδες* (Arcades) του μεγάλου άγγλου ποιητή και πεζογράφου John Milton (1608-1674). Ο Milton συνέθεσε τους *Αρκάδες* του μετά τη λήψη του μεταπτυχιακού του στο Christ's College του Cambridge (1632) και αφού είχε αποσυρθεί στο κτήμα του πατέρα του στο Hammersmith, για να μελετήσει αρχαίους και σύγχρονους συγγραφείς. Το έργο παραστάθηκε στις 4 Μαΐου 1634 για να τιμηθεί η κόμισσα Alice Spencer, χήρα του Ferdinando Stanley, 5ου κόμη του Derby, για τα 75α της γενέθλια. Η μάσκα προβάλλει τη Spencer ως μακράν ανώτερη από άλλες ευγενείς κυρίες, απονέμοντάς της τον τίτλο της βασίλισσας της Αρκαδίας, ενός βασιλείου που χαρακτηρίζεται ως μακράν ανώτερο από όλα τα άλλα. Οι *Αρκάδες* έχουν έκταση λίγο πάνω από 100 στίχους: ανοίγουν με ένα τραγούδι, συνεχίζονται με ένα μονόλογο που ερμηνεύεται από ένα αφηγητή και κλείνουν με άλλα δύο τραγούδια. Το εναρκτήριο τραγούδι μας εισάγει σε ένα ταξίδι που κάνουν κάποιοι Αρκάδες ποιμένες στην εξοχική κατοικία της κόμισσας στο Harefield (μετάφραση ημετέρα)¹⁹.

*Look Nymphs, and Shepherds look,
What sudden blaze of majesty
Is that which we from hence descry
Too divine to be mistook:
This this is she [5]
To whom our vows and wishes bend,
Heer our solemn search hath end.
Fame that her high worth to raise,
Seem'd erst so lavish and profuse,
We may justly now accuse [10]
Of detraction from her praise,
Less then half we find exprest,
Envy bid conceal the rest...*

*Κοιτάξτε, νύμφες και βοσκοί,
Ξάφνου μια φλόγα θεϊκή
Πετάγεται από μακριά
Τέτοια που δε μας ξεγελά:
Αυτή, αλήθεια, είναι η θεά
Π' όλους τους πόθους ξεπερνά
Το ψάξιμό μας σταματά.
Οι έπαινοι που 'χε δεχτεί
Και που φαντάζανε πολλοί
Για μας δε φαίνονται ν' αρκούν
Και το όνομά της αδικούν
Και άλλοι τόσο αν ακουστούν
Πολλά θα μείνουν να ειπωθούν...*

Ο Milton έχει πρωτοτυπήσει ως προς τον σκηνικό χώρο όπου στήνεται το έργο του, και ο οποίος προστατεύεται από το Πνεύμα του Δάσους. Το πνεύμα αυτό φροντίζει τα φυτά και τους ανθρώπους, δεν μπορεί όμως να απομακρύνει τις καταστροφικές δυνάμεις που έχουν σπειρίσει σε όλους τους ζωντανούς οργανισμούς το φόβο για την επιβίωσή τους, ούτε μπορεί να εξαφανίσει όλα τα κακά του μεταπτωτικού κόσμου. Το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να θεραπεύει ή να απαλύνει τις συνέπειες των δυνάμεων του κακού. Τα όρια των δυνάμεων του Πνεύματος έχουν σημαντικές συνέπειες στο θέμα του γεωγραφικού πλαισίου (Harefield), που λειτουργεί ως αμείνων τόπος (*locus amoenus*). Το Harefield δεν είναι ένας παράδεισος, διότι, παρά τις προσπάθειες του Πνεύματος, δεν είναι τέλειο, αλλά παραμένει ένας κήπος με φίδια. Εντούτοις, διαφέρει από τον υπόλοιπο κόσμο, καθώς έχει λυτρωθεί από τις συνέπειες της Πτώσης: αν και τα ολέθρια αποτελέσματα της Πτώσης δεν έχουν διορθωθεί, έχουν όμως μετριαστεί από την παρέμβαση του θείου στη ζωή της κοινότητας του Harefield²⁰.

Οι πλανόδιοι Αρκάδες, καθώς πλησιάζουν στο τέλος του ταξιδιού τους, πρέπει να αποφασίσουν αν θα επιστρέψουν στην Αρκαδία ή θα παραμείνουν στο Harefield. Η παλιά Αρκαδία είναι η γενέτειρά τους, αλλά η νέα Αρκαδία κυριαρχείται από μια μορφή που είναι κάτι παραπάνω από απλή γυναίκα: η κόμισσα είναι πηγή ζωής, αρετής και γνώσης, πρότυπο ανθρωπίνης τελειότητας, δέκτης θεϊκών χαρισμάτων και βασίλισσα ενός χρηστά διοικούμενου «ποιμενικού» βασιλείου. Η κίνηση προς την έδρα της κόμισσας είναι λοιπόν μια οπτική μεταφορά ενός ιδεατού ταξιδιού που φέρνει τους ταξιδιώτες από μια απλοϊκή αντίληψη για τη ζωή σε μια πιο ηθικά υπεύθυνη στάση. Οι επισκέπτες παρακινούνται να αφήσουν την Αρκαδία και να εξασφαλίσουν μόνιμη παραμονή σε μια νέα χώρα όπου θα μπορούν να ασχολούνται με πιο αποδοτικά έργα από τον χορό, όπως είναι η καλλιέργεια της γης και η ποιμενική ζωή. Αυτή η μετάβαση όμως δεν συνεπάγεται τη βύθισή τους σε μια επίπονη βουκολική εργασία, αφού ο νέος τόπος δεν στερείται μουσικής και χορού, αλλά την παράλληλη άσκηση πνευματικών καθηκόντων.

Τον 18ο αιώνα τα Αρκαδικά λογοτεχνικά έργα εμπνέονται από τον διάσημο πίνακα του Nicolas Poussin *Et in Arcadia ego* (και εγώ ήμουν στην Αρκαδία), που παριστάνει ποιμένες στην Αρκαδία μπροστά από έναν τάφο με αυτή την επιγραφή και συμβολίζει την ματαιότητα των ανθρωπίνων πραγμάτων²¹. Το θέμα του Αρκαδικού τάφου επεξεργάστηκε άγγλος George Keate στο δραματικό του ποίημα *The Monument in Arcadia* (Λονδίνο 1773)²². Ο Keate, αν και εκπαιδεύτηκε ως δικηγόρος, αφιερώθηκε στην ποίηση και τη ζωγραφική. Πίνακές του εκτέθηκαν συχνά στη Βασιλική Ακαδημία του Λονδίνου, ενώ το 1760 εξασφάλισε χορηγία από έναν άγγλο πάτρωνα για τον πίνακα του βενετσιάνου Francesco Zuccarelli με τίτλο *Et in Arcadia ego*. Συνδεόταν επίσης με την Angelika Kaufmann, δημιουργό ενός

15 Βλ. Arthur Huntington Nason, *James Shirley, Dramatist: A Biographical and Critical Study*, Νέα Υόρκη 1915, σσ. 245, 288.

16 Βλ. Patrick G. Hogan, "The Arcadia: From Sidney's Prose to Shirley's Drama", *Explorations in Renaissance Culture*, τ. 12 (1986), σσ. 36-45.

17 Βλ. Matthew Gelbart, *The Invention of 'Folk Music' and 'Art Music': Emerging Categories from Ossian to Wagner*, Cambridge University Press, 2007, σσ. 40-79.

18 Μάσκα (masque) ήταν μια φόρμα αυλικής διασκέδασης που άνθισε στην Ευρώπη το 16ο και 17ο αιώνα και περιελάμβανε μουσική και χορό, τραγούδι και ηθοποιία μέσα σε ένα πλούσιο σκηνικό χώρο με φανταχτερά κοστούμια, με τα οποία παρουσιάζονταν κολακευτικές αλληγορίες των πατρώνων.

19 Βλ. Mary Ann McGuire, "Milton's 'Arcades' and the Entertainment Tradition", *Studies in Philology*, τ. 75, No. 4 (1978), σσ. 451-471.

20 Βλ. Cedric Brown, "Milton's Arcades: Context, Form, and Function", *Renaissance Drama*, Northwestern University Press, Evanston 1977, σ. 261.

21 Ο πίνακας φιλοτεχνήθηκε το 1638 περίπου και βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου στο Παρίσι.

22 Βλ. Thomas Bauman, "Moralising at the tomb: Poussin's Arcadian shepherds in eighteenth-century England and Germany", *Opera and the Enlightenment*, Thomas Bauman & Marita Petzoldt McClymonds (επιμ.), Cambridge University Press, 1995, σσ. 23-42.

πίνακα Αρκαδικού θέματος (Αρκάδες που φιλοσοφούν μπροστά σε τάφο, 1766). Ο Keate προτίμησε να αποδώσει το θέμα με τη γραφίδα του και όχι με τον χρωστήρα, πιστεύοντας ότι η ζωγραφική δεν μπορεί να αποδώσει όλη την ιστορία, καθώς συλλαμβάνει μια συγκεκριμένη σκηνή.

Το δραματικό ποίημα του Keate γράφτηκε αρχικά ως λιμπρέτο για όπερα με δύο σύντομες πράξεις, αν και τελικά δεν φαίνεται να μελοποιήθηκε ή να παραστάθηκε. Σύμφωνα με την υπόθεση του έργου, η Ευφημία (Euphemia) φεύγει από τη Σπάρτη με τον νεαρό αγαπητικό της Λύσανδρο (Lysander) για την Αρκαδία, όπου γίνονται ενθουσιωδώς δεκτοί από τους ντόπιους ποιμένες, που τους φέρνουν μπροστά στον βωμό του Πάνα για να δώσουν τους γαμήλιους όρκους τους. Οι δύο νεόνυμφοι μαθαίνουν για κάποιον ερμημίτη, ονόματι Dorastus, που ζει σε μια κοντινή σπηλιά, απομονωμένος από την κοινωνία αφ' ότου έχασε τη μοναχοκόρη του. Η Ευφημία επιθυμεί διακαώς να τους ευλογήσει τον γάμο και μαζί με τον Λύσανδρο βρίσκουν τον ερμημίτη δίπλα από έναν τάφο που είχε χτίσει για τη χαμένη του κόρη με την επιγραφή «Et in Arcadia ego». Τη στιγμή που ο ερμημίτης ευλογεί τους νεόνυμφους, η Ευφημία ψιθυρίζει ασυναίσθητα το όνομα της μητέρας της, που κάνει τον Δόραστο να την αναγνωρίσει ως τη χαμένη κόρη του.

Το ηθικό διδάγμα της ιστορίας, στον επίλογο του έργου, είναι ότι οι ενάρετοι τελικά ανταμείβονται και ο άνθρωπος δεν πρέπει ποτέ να χάνει την ελπίδα του. Την ίδια στιγμή δεν πρέπει να ζητάμε πολλά για να μην απογοητευτούμε, αλλά να περιορίζουμε τις επιθυμίες μας και να είμαστε ευχαριστημένοι με αυτά που έχουμε. Ο Keate καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όποιος αναζητά επίμονα τον ιδανικό τόπο, θα ανακαλύψει σύντομα ότι η Αρκαδία βρίσκεται μόνο στο νου του ανθρώπου (Arcadia's only in the mind). Οι σκέψεις αυτές μπαίνουν στο στόμα της Ευφημίας λίγο πριν την αναγνώριση όταν, συνειδητοποιώντας τη ματαιότητα των ανθρωπίνων πραγμάτων, σημειώνει ότι «ακόμα και η περιφέρη Αρκαδία εγκυμονεί τους ίδιους θανάσιμους κινδύνους που γνωρίζουν και άλλοι τόποι». Εντούτοις, το έργο του Keate στέλνει για πρώτη φορά ένα πιο αισιόδοξο μήνυμα στους οπαδούς του Αρκαδικού ιδεώδους, αφού ο τάφος της Αρκαδίας δεν ταυτίζεται πια μόνο με τον θάνατο αλλά και με την εξ αυτού αναδυόμενη ελπίδα.

Μπαίνοντας στον 19ο αιώνα, τα αρκαδικά έργα σπανίζουν και παίρνουν τη μορφή σάτιρας απέναντι στην επίπλαστη συμπεριφορά της κοινωνίας. Κάτι τέτοιο παρατηρούμε στο μιούζικαλ (musical entertainment) *Happy Arcadia* σε λιμπρέτο του W. S. Gilbert και μουσική του Frederic Clay, που έκανε πρεμιέρα στις 28 Οκτωβρίου 1872 στο Royal Gallery of Illustration²³. Ο τίτλος *Happy Arcadia* είναι οξύμωρος, δεδομένου ότι οι κάτοικοι αυτής της φανταστικής περιοχής είναι κάθε άλλο παρά ευτυχείς. Το έργο έχει μια ιδιόμορφη πλοκή, χαρακτηριστική του Gilbert, όπου οι μαγικές δυνάμεις εκπληρώνουν επιθυμίες, και κάθε ένας από τους χαρακτήρες γίνεται κάποιος άλλος²⁴. Το έργο περιγράφει την αποτυχημένη απόπειρα ενός νεαρού αστού να εγκατασταθεί στην Αρκαδία. Οι Gilbert και Sullivan αργότερα παρήγαγαν τη δημοφιλή κωμική όπερα *Iolanthe*, στην οποία δύο από τους χαρακτήρες, οι Strephon και Phyllis, είναι «Αρκάδες» ποιμένες. Η αρχική μελοποίηση χάθηκε, αλλά εμφανίσθηκαν νεότερες, όπως αυτή του Jonathan Strong που ανέβηκε στη Βοστώνη για τη Royal Victorian Opera Company (1994).

Η αρραβωνιασμένοι ποιμένες Χλόη (Chloe) και Στρέφων (Strephon) βρίσκονται σε κατάσταση απόλυτης ανωσίας, φτάνοντας να μισήσουν τα γιδοπρόβατά τους και να διαλύσουν τον αρραβώνα τους. Ο πατέρας της Χλόης Colin είναι φυγόδικος εγκληματίας που είναι κουρασμένος από τη ζωή της αθωότητας στην Αρκαδία και θα επέστρεφε με ευχαρίστηση στην παρανομία, αν μπορούσε να αποφύγει την καταδίκη. Εν τω μεταξύ, ο ενοικιαστής του Στρέφωνα, Αστρολόγος (Astrologos), που του οφείλει το μίσθωμα τριών μηνών, του δίνει ως αντάλλαγμα τέσσερα μαγικά αντικείμενα (ένα ραβδί, ένα δαχτυλίδι, έναν επενδύτη και μια κάπα), κάθε ένα από τα οποία εκπληρώνει από μια επιθυμία. Τότε εμφανίζεται ο όμορφος και πλούσιος Λυσίδας (Lycidas) που έχει αποφασίσει να αρνηθεί τη ματαιότητα της κοσμικής ζωής και να γίνει Αρκάς, για να κερδίσει τη Χλόη. Για να τον αντιμετωπίσει, ο Στρέφων, που δεν έχει πάψει να αγαπά τη Χλόη, επιστρατεύει το μαγικό ραβδί, και βγάζει τα υπόλοιπα τρία αντικείμενα σε δημοπρασία. Έτσι η μητέρα της Χλόης Δάφνη (Daphne) μεταμφιέζεται σε Στρέφωνα, ο πατέρας της Χλόης σε Δάφνη (για να

αποφύγει τη σύλληψη), η Χλόη σε Colin (για να αποφύγει τους δύο μνηστήρες της) και ο Στρέφων σε Χλόη. Σύντομα όμως όλοι δυσανασχετούν με τη μεταμφίεσή τους και ανταλλάσσουν τα μαγικά αντικείμενα, για να πάρει κάθε ένας μια άλλη επιθυμία. Με τον τρόπο αυτό, επιστρέφουν όλοι στις αρχικές μορφές τους, τις οποίες υποδέχονται με ανακούφιση. Ο Λυσίδας δηλώνει ότι δεν έχει καμία θέση στην Αρκαδία, και φεύγει. Οι υπόλοιποι δημοπρατούν όλα τα αντικείμενα στον Λυσίδα, και όλα τελειώνουν καλά.

Παρόμοιο περιεχόμενο έχει η τρίπακτη μουσική κωμωδία *Arcadians*, σε λιμπρέτο του Arthur Wimperis και μουσική των Lionel Monckton και Howard Talbot (βασισμένη στο βιβλίο των Mark Ambient και Alexander Thomson), που ανέβηκε στο Θέατρο Shaftesbury του Λονδίνου στις 29 Απριλίου 1909. Το έργο απέβη το τρίτο πιο πολυπαιγμένο μουσικοθεατρικό έργο της εποχής, αφού έκανε συνολικά 809 παραστάσεις, ανέβηκε την επόμενη χρονιά στο Broadway για 200 παραστάσεις, και έγινε βωβή ταινία το 1927. Το έργο συνδέεται με την ανάπτυξη της αεροπορίας και των πτήσεων, που τα πρώτα χρόνια του 20ου αιώνα γοήτευαν την προσοχή του κοινού. Οι συγγραφείς συλλάμβαναν παράξενες περιπέτειες, όπως μια αναγκαστική προσγείωση σε κάποιο μακρινό-ξεχασμένο μέρος όπου ο χρόνος είχε μείνει στάσιμος. Οι Αρκάδες βρίσκονται μεταξύ του παλιού κόσμου της Βρετανικής κωμικής όπερας, όπως αυτής των Gilbert και Sullivan, και της πιο πρόσφατης φόρμας του Music Hall και της μουσικής κωμωδίας. Οι αθώοι Αρκάδες αντιπροσωπεύουν το παλαιότερο ύψος, ενώ οι λαμπεροί Λονδρέζοι το νέο²⁵.

Οι απλοϊκοί Αρκάδες μαθαίνουν για το Λονδίνο, ένα τόπο πέρα από τη θάλασσα, όπου οι άνθρωποι ζουν σε κλουβιά από πέτρα και κεραμίδι και δεν λένε ποτέ την αλήθεια, και ικετεύουν το πατέρα Χρόνο να τους φέρει ένα Λονδρέζο. Εκείνος κάνει τον ερασιτέχνη αεροπόρο James Smith, έναν ηλικιωμένο εστιάτορα από το Λονδίνο, να πέσει με το αεροπλάνο του στην Αρκαδία, όπου κανείς δεν λέει ψέματα ούτε γερνάει, και όπου τα χρήματα είναι άγνωστα και η εργασία περιττή. Ο Smith εισάγει τους Αρκάδες σε κάποιες νέες έννοιες: απάτη, ζηλοτυπία και ψέμα. Καθόλου εντυπωσιασμένοι, οι Αρκάδες τον βουτάνε στο Πηγάδι της Αλήθειας, απ' όπου αναδύεται μεταμορφωμένος σε νεαρό άνδρα, που φορά τα παλιομοδίτικα ρούχα της Αρκαδίας και λέει πάντα την αλήθεια. Τον ονομάζουν «Simplicitas», και του λένε ότι θα παραμείνει νέος έως ότου πει ένα ψέμα. Στη συνέχεια τον στέλνουν, μαζί με δύο αγέραστες όμορφες αρκαδιανές, τη Sombra και την αδελφή της Chrysea, στο κακό Λονδίνο για να εγκαταστήσει την αλήθεια και να καταργήσει το ψέμα.

Οι νεοαφιχθέντες αρχίζουν τη σταυροφορία τους από τους αγώνες του Askwood, όπου γίνεται ο τελικός του κυπέλου, αλλά αντί να βελτιώσουν τους Λονδρέζους υιοθετούν μερικούς από τους κακούς τρόπους τους, όπως τα στοιχήματα στους αγώνες. Ο αγνώριστος Simplicitas συναντά τη σύζυγό του, κα Smith, την οποία κάνει να τον ερωτευτεί και συμφωνεί να τη βοηθήσει να ανοίξει ένα αρκαδικό εστιατόριο στο Λονδίνο. Ταυτόχρονα γίνεται διάσημος όταν η Sombra του ζητά να αντικαταστήσει ένα τραυματισμένο jockey που επρόκειτο να οδηγήσει το ατίθασο άλογο Deuce, και εκείνος κερδίζει τον αγώνα. Εντωμεταξύ, το αρκαδικό εστιατόριο του Smith έχει προκαλέσει την οργή των Λονδρέζων, καθώς το μενού ακολουθεί τις γεύσεις της απλής ζωής. Εντούτοις, ο Smith δεν διαδίδει την απλή ζωή που οι Αρκάδες φίλοι του είχαν ελπίσει, αλλά ζει «την ευκαιρία της ζωής του». Η κα Smith αρχίζει να υποσιάζει τον Simplicitas, ο οποίος, στην προσπάθειά του να δικαιολογηθεί, λέει ένα ψέμα. Τότε πέφτει μέσα σε ένα πηγάδι στο εστιατόριο και από εκεί βγαίνει όπως ήταν πριν, προς έκπληξη της συζύγου του. Η Sombra και η Chrysea, αντιλαμβανόμενες ότι η αποστολή τους να κάνουν τους Λονδρέζους να λένε την αλήθεια έχει αποτύχει, επιστρέφουν στην Αρκαδία.

Αν τα παραπάνω έργα περιγράφουν τις αποτυχημένες απόπειρες των Αρκάδων να αλλάξουν τον κόσμο, το επόμενο και τελευταίο αυτής της ανακοίνωσης προβάλλει την εικόνα μιας ερημωμένης Αρκαδίας μέσα στο χειμωνιάτικο τοπίο. Πρόκειται για το ποίημα της αμερικανίδας Willa Cather (1873-1947) *Arcadian Winter* (1903) από τη συλλογή της *April Twilights*. Γεννημένη στη Βιρτζίνια, μεγάλωσε στη Nebraska και μετά από ένα διάστημα διδασκαλίας στο Pittsburgh, εγκαταστάθηκε στη Νέα Υόρκη, γράφοντας μυθιστορή-

23 Βλ. Andrew Crowther, *Contradiction Contradicted – The Plays of W. S. Gilbert*, Associated University Presses, 2000.

24 Βλ. Jane W. Stedman, *W. S. Gilbert, A Classic Victorian & His Theatre*, Oxford University Press, 1996.

25 Βλ. Tobias Becker, "The Arcadians and Filmzauber – adaptation and the popular musical theatre text", *Popular Musical Theatre in London and Berlin: 1890 to 1939*, Len Platt, Tobias Becker, David Linton (επιμ.), Cambridge University Press, 2014, σσ. 81-99.

Εικόνα 1 *The Arcadians*: a fantastic musical play in three acts. Από το βιβλίο των Mark Ambient and A.M. Thompson, στίχοι Arthur Wimperis; μουσική: Lionel Monckton & Howard Talbot. Διαθέσιμο στην ηλ. δ/ση: <http://hdl.handle.net/1802/23463>

ARCADIAN WINTER

WOE is me to tell it thee,
Winter winds in Arcady!
Scattered is thy flock and fled
From the glades where once it fed,
And the snow lies drifted white
In the bower of our delight,
Where the beech threw gracious shade
On the cheek of boy and maid:
And the bitter blasts make roar
Through the fleshless sycamore...

ΑΡΚΑΔΙΚΟΣ ΧΕΙΜΩΝΑΣ

Δυστυχία μου που πρέπει να στο πω,
Χειμωνιάτικε αέρα Αρκαδικέ!
Σκορπισμένο το κοπάδι σου μακριά
Απ' τα ξέφωτα που έβρισκε τροφή,
Και το χιόνι απλωμένο και λευκό
Μες στο κιάσκι της δικής μας της χαράς,
Όπου η οξιά έριχν' ευχάριστη σκιά
Σ' αγοριού και σε παρθένας την παρειά:
Κι οι πικρόννοες που βγάζουν βρυχηθμό
Μές στην άσαρκη κενή συκομουριά...

ματα σε περιοδικά σύμφωνα με το ύφος του Henry James. Το 1908 ανεδείχθη σε αρχισυντάκτρια του περιοδικού *McClure*, ενώ το 1923 της απονεμήθηκε το Βραβείο Pulitzer. Η Cather επαινέθηκε από τους κριτικούς για το ότι έγραφε στην καθομιλουμένη γλώσσα για τους απλούς ανθρώπους και εμπνεόταν από τη φύση.

Η Cather ασχολήθηκε εντατικά με το Αρκαδικό μοτίβο, το οποίο προσέγγιζε ως θρήνο για τη χαμένη δόξα ενός λαμπρού παρελθόντος²⁶. Αν και παρέλαβε αυτή την αντίληψη από την ανάγνωση των κλασικών, της ταίριαζε στην ιδιοσυγκρασία της. Εκτός από τον *Αρκαδικό χειμώνα*, το Αρκαδικό μοτίβο εμφανίζεται και στα ποιήματα της *Winter at Delphi*, *Laments for Marsyas* κ.ά. μέσα από την παρουσία του Πάνα, του Απόλλωνα, των ραψωδών και των ποιμένων που συμψύρονται με κυνηγούς, δρομείς, δάφνες και ασφόδελους. Το Αρκαδικό μοτίβο εμφανίζεται και στο θεωρούμενο ως καλύτερο μυθιστόρημά της με τίτλο *My Antonia*, όπου μεταφέρει την Αρκαδία από τον παλιό στο νέο κόσμο, εντάσσοντας επιτυχώς έναν αρχαίο μύθο στο αμερικανικό πλαίσιο. Με το Αρκαδικό πλαίσιο συνδέονται τα μοτίβα της απώλειας και της νοσταλγίας που ανευρίσκονται σε άλλα έργα της, όπως το ποίημα *Ευρυδική* (*Eurydice*), που διηγείται την απώλεια της αγαπημένης του αοιδού, καθώς προσπαθεί να την επαναφέρει στην Αρκαδία από τον Άδη.

The Music of Pan and the revitalisation of “pastorality” in contemporary Cretan music

Dr DIMITRIS PAPAGEORGIOU¹, Dr GIORGOS NIKOLAKIS², Dr TRIADA CHATZIGEORGIOU³

¹Associate Professor, Dept. of Cultural Technology and Communication, Univ. of the Aegean, Greece

²Associate Professor, Dept. of Philosophical and Social Studies, Univ. of Crete, Greece

³Administration of Secondary Education of Lesvos Prefecture, Greece

Abstract

The incorporation of various elements of the past into cultural formations or structures of the modern era is a common phenomenon all over the world. But there are many different forms and options of incorporation, according to the specific historical, economic, social and cultural contexts in which such a procedure takes place. In this paper, we want to draw attention to a similar process in the field of music performances – and particularly “folk” music performances – in modern Crete: the re-introduction of a traditional type of bagpipes (“Tsambouna”), known in Crete as “Askomandoura” (pl. “Askomandoures”), sometimes accompanied at a type of traditional Cretan Tabor, known as “Daouli” or “Daoulaki” (a term meaning small “Daouli”-Tabor) by young musicians participating in contemporary groups playing traditional music, or at least incorporating traditional music elements in their performances. In the past these musical instruments were strongly interconnected with pastoral life and the musical practices of shepherds. Their re-introduction in the modern context of Cretan musical activities raises a series of questions about these practices as communicative practices: are musicians simply enriching their performances with elements of the past, or are they attempting a “holistic” revival or revitalisation of the musical practices interconnected with pastoral life under modern terms? And which can these terms be? In order to trace answers we will attempt to analyze these practices under a scope approaching “pastorality” and pastoral life as an ideological concept in modern Crete, communicated in a wider context of everyday life, using the emergence of elements of the past in modern musical performances as a case study to explore such a potentiality. Our approach is not trying to establish a “theoretical paradigm” (in Kuhn’s terms) or an interpretational schema providing explanations for all the cases referring to the re-introduction of cultural elements of the past in a world-wide context of modern expressions of traditional folk music (or in general folk practices). We do however, trust and anticipate that such an approach will provide useful theoretical and methodological guidelines towards this direction.

1. Crete and the Cretan identity

Crete is the largest and most populous Greek island (with over 600.000 inhabitants). It is located in the southern part of the Aegean Sea separating the Aegean from the Libyan Sea. The capital and the largest city of Crete is Heraklion¹. In the modern era, approximately half of the population lives in Crete’s main cities and towns and half in rural areas (Kyriakopoulos V., 2008). The island has an elongated shape: it spans 260 km from east to west, and covers an area of 8,336 km²; Crete’s topography is defined by a high mountain range crossing from west to east, formed by different groups of mountains, like the White Mountains (Lefka Ori - 2,452 m), the Idi Range (Psiloritis - 2,456

26 Βλ. James Woodress, *Willa Cather: A Literary Life*, University of Nebraska Press, 1989, σσ. 167-168. Για τη σχέση της με το χορό και την Isadora Duncan, βλ. Wendy K. Perriman, *Willa Cather and the Dance: “a Most Satisfying Elegance”*, Fairleigh Dickinson University Press, 2009, σσ. 27-46.

m), Kedros (1,777 m), the Dikti Mountains (2,148 m). These mountains lavish Crete with valleys and plateaus, like the Lasithi plateau, which is used for several crops, Omalos (partly used for crops), and Nidha, which serves as an area for grazing flocks.

Agriculture and livestock breeding were two of the main pillars of the Cretan economy at least since the Minoan period and probably from Neolithic period. Because of its size and internal topography Crete can be self-sufficient in food supplies, even though in different historical periods the economy has also been supported by (various types of) manufacturing and trade. After 1970, tourism and (mainly tourism-related) services, gradually gained a prominent role in the Cretan economy, accompanied by a decrease in manufacturing. However, agriculture and livestock breeding still play an important role in the economic life of the island. It should be noted that the three basic sectors of the contemporary Cretan economy (agriculture/farming/livestock breeding, processing-packaging and services), are closely related and interdependent. The fact is that the island has a per capita income much higher than the Greek average, whereas unemployment rates are comparatively low and much lower than the rates on country-level (despite the Greek Crisis).

Crete has a long historical tradition of successive wars and conquests, such as rebellions and resistance movements against various invaders. As part of the Roman Empire and later on its eastern part, named Byzantine Empire, Crete suffered attacks by Vandals in 467, a raid by Slavs in 623, Arab raids in 654 and the 670s, and again in the 8th century. In the 820s, it was captured by Andalusian Arabs who established the Emirate of Crete. In 960/1 Nikephoros Phokas recaptured Crete for Byzantium. In 1204, after the Fourth Crusade seized Constantinople and catalyzed the Byzantine Empire, Crete was granted to the leading Crusader Boniface of Montferrat, who sold his claim to the Republic of Venice. Venetians secured Crete as a colony in 1212. In 1669 the Ottomans completed the conquest of Crete after the siege of Candia (Heraklion), which was the last (and the strongest) castle to resist. It has been recorded that a major revolt of the (Christian) Cretans against the Ottoman rule, led by Daskaloyiannis, a ship owner from Sfakia, took place in 1770. Other revolts burst out after the Greek revolution of 1821, and continued sporadically reaching a peak in 1866-69 and later on, until 1898, when an autonomous Cretan State was founded, under Ottoman suzerainty. Crete was finally incorporated officially into the Greek state in 1913. During World War II, the German army attacked Crete in May 1941, but faced fierce resistance from Allied troops enforced by local volunteers. The Germans succeeded in conquering the island but the resistance, organised by local guerrilla groups, continued even after the departure of the Allied troops.

The repeated involvement of the Cretans in warfare formed a very distinctive Cretan culture which places special emphasis on manliness (Herzfeld M., 1985), personal independence and love of freedom, accompanied by strong sentiments for the homeland. This tension for independence is sometimes stressed to the point of insubordination to State authorities and laws and it is rather typical for the Cretans (especially those coming from, or living in, rural areas) to keep unregistered firearms at home, despite the strict regulations of the Greek government, as they declare that they follow a tradition lasting from the era of resistance against the Ottomans. Family ties which form one of the most prominent connective tissues of the Cretan society, counterbalance the excessive tensions for personal independence, but do not prevent (and sometimes rather provoke) involvement in bloody feuds (vendettas) among members of the Cretan "clans" (extended families), especially among those who live in mountainous Crete (Tsantiropoulos A., 2008), where the tradition of manliness is still of high esteem, at least in comparison with the "bourgeois" living in urban environments. In general, mountainous Crete is the repository of traditional values defining manliness ("levendia") and this is acknowledged by all the Cretans. Nowadays, a lot of younger Cretans, especially the ones with an urban background, disapprove excesses like vendettas, but all the Cretans admit the crucial role of mountainous traditions for the maintenance of the ideological core of the Cretan "identity". In this context, the shepherds and the entire range of practices interconnected with pastoral life, evolve as the main exponents and expressions of the mountainous traditions and thus of the Cretan "soul".

2. The Tsambouna

The Tsambouna (pl. Tsambounes) is the island version of Greek bagpipes. The instrument's

name varies from island to island: in Andros and Mykonos it is known as Sabouna or Shambouna, in Karpathos and Samos as Tsambouna, and in Ikaria as Tsambounofylaka, to name but a few. Some researchers call it "Askaulo(s)", a compound word: "ask" refers to "askos", the bag, whereas "aulos" refers to the Flute or Fife or Recorder or Tsambouna. The Aulos, made of reed or cane, is well known from the Greek Antiquity and was indeed the beloved instrument of the ancient Greek Mythology god, Pan, who presented himself to mortals in the form of a man with goat legs and beard resembling a male goat. Pan used to play his Aulos in the mountains causing pan-ic ("pan-iko" in Greek) to the flocks. In the form of Askaulos the bag functions as an "air tank" which helps the piper to stop blowing from time to time in order to take a breath or sing, whereas the sound is still produced by the Askaulos.

The Tsambounes are made – in most cases – by the musicians themselves, and consist of three parts: the bag, the mouthpiece and the device that produces sound, the "tsambouna". The bag (aski or touloumi) is made of (male) goat or – in rare cases – sheep hide². The animal is skinned, and salt is then applied to the inside of the hide, which is rolled up and left to "tighten" for several days. The fleece is then cut down to about 1-1.5 cm, and the skin is rinsed. It is subsequently tied at the neck and the back (rear legs and tail), with the fleece on the inside. The tsambouna and mouthpiece are attached to the two front legs.

The tsambouna is usually made of wood and measures 7-8 cm. It is hollowed out and has a cone at the end. The cone is not always made of the same wood; it is often made of ox horn or thick cane. Two thin and hard pieces of reed or cane, having no knots, are fitted inside the hollow, and the gaps between them are filled in with wax. These are the "bibikia" or "pipinia" that produce sound. The pieces of reed or cane must be of the same length and thickness in order to produce the same pitch. One is for producing melody and has (usually) 5 or 6 holes, while the other is the drone, which establishes the tonic, and has only one hole. A smaller reed, with a single tongue, is fixed on top of each one. All these items are placed inside the hide, in one of the animal's front legs.

The mouthpiece, into which the musician blows to play the instrument, is attached to the other leg. The mouthpiece is a small tube of cane or wood, which is either attached to the hide itself or to a ring fixed to the same spot, where a leather valve is also attached, stopping the air from escaping while the musician pauses for breath. With time, the bag may wear down and dry out. The usual way to maintain it, so that it remains supple and does not let the air out, is to wash it in the sea. The Tsambouna is played with the bag propped underneath the musician's left armpit. There is no particular playing technique. Each musician chooses the way that suits them better. The basic pitch of the instrument is determined at random during its construction, and intervals are determined by the distance between the holes on the reeds. The range of melodies played on the Tsambouna is narrow (usually a sixth) and Tsambouna players use ornamentation to "decorate" them. The sound of the Tsambouna is sharp and loud, ideal for open-air performances. In the past it was typically played, along with other instruments, during festivals, local fetes, and weddings³.

2 Many manufacturers stress that hides from a male animal are thicker and harder and thus have more endurance. But there other opinions too: Kostas Mouzourakis, an amateur player of Askomandoura, the Cretan version of Tsambouna (see below), states that the best hide for the construction of the bag comes from a female animal weighing 13-15 Kilos (<http://stigmaes.gr/pageflip/stigmaes94/index.html?pageNumber=92>).

3 The mainland equivalent of Tsambouna is the Gaida. The Gaida, also known as Gayda, Gaita or Tulum, is another type of bagpipes. It consists of a bag, a mouthpiece and a part that produces sound. The latter consists of two separate pipes: the melody chanter, which is small, includes finger holes, and produces the melody, and the drone, which is longer and without holes, and produces a single note to establish tonality. The Gaida is often confused with the Tsambouna, but it differs because of its additional (third) pipe that is used as the bass drone. The mouthpiece and pipes are commonly made out of the wood from cornel, plum or almond trees. The melody chanter usually has seven finger holes in the front and one in the back. It is cylindrical, ranging from 25-30 cm in length, and resembles a Recorder. The reed (tsambouna, zambouna, koumoussi, gaidokalamo) is attached to the part where the chanter meets the bag. The drone pipe (bouri, tzamara, bourou) is a long pipe without holes, which establishes the tonic of the melody pipe by playing a single sound. The size of the drone varies, but it is

3. The Askomandoura

In Crete the Tsambouna is known as "Askomandoura", a compound word: "asko" refers to the bag, known as "askos" in Greek, whereas "mandoura" or "pandoura" or "bandoura", refers to the flute or fife or recorder or tsambouna. The Askomandoura has no main structural differences from the Tsambouna. The hopper which produces the sound is usually made of wood and includes the usual duo of thin and hard pieces of reed or cane, having no knots (known in Crete as "thiabolia", or "thiabolakia" – meaning small thiabolia), that are fitted inside the hollow. The mouthpiece tube is usually made of bone, but some of the contemporary manufacturers use plastic instead. Askomandoura was the typical instrument of shepherds, interconnected with pastoral life. As Crete has a long pastoral tradition, Askomandoura was largely spread all over the island. It was mainly played by amateurs during local festivals and fetes, usually accompanied by other instruments like the Daoulaki (the Cretan version of Tabor), as mentioned above, or (occasionally) the Lyra.

There are also references that Askomandoura was periodically included in musical bands along with instruments like the Violin, the Mandolin or Mandola⁴, and the Guitar. These bands usually played in major festivals and fetes and in wedding celebrations. Obviously, it would be difficult for Askomandoura players to tune themselves with other members of these bands, because – as mentioned above – the basic pitch of the instrument cannot be modified, as it is determined at random during its construction, and also it would be difficult to follow the other instruments' performances because of the narrow range of melodies played on the Askomandoura (or any other instrument of the Tsambouna "family").

It is obvious that Askomandoura players and along with them the other members of the above mentioned bands, developed certain techniques to meet the needs resulting from these specificities of Askomandoura. The problem of tuning was probably solved by adjusting the tune of the rest of the instruments to that of Askomandoura (or maybe an octave lower if the basic pitch of the Askomandoura was set up very high). Even then, Askomandoura players would be able to participate only partly in the musical performance, maybe by introducing an improvisation solo in the beginning or in the intermediate of some songs or musical themes, and probably by accompanying the rest of the instruments in certain parts of some main themes according to the range of melodies they were able to produce in the Askomandoura. Without doubt among the Askomandoura players the ones most experienced would be more skilful in participating in such musical schemata and performances, but we can reasonably suppose that the majority were not experienced enough, as they were self-taught and lacked the experience of playing with professional multimember bands⁵. Therefore it would be reasonable to assume that the coexistence of Askomandoura players with other professional or semi-professional musicians was more or less problematic (at least under strict musical terms). And this assumption takes us to another interesting question: what is the meaning of the Askomandoura perseverance in musical bands, even during the 20th and 21st centuries?

always larger than the melody chanter. The third pipe of the Gaida, the bass drone, is also without holes. The way the Gaida is played is characterised by melodic flourishes, known as ornamentation. The Gaida is played solo, or in combination with other instruments, such as the Lyra or Percussion (Tarabouka or Darabouka, Daires), etc. In the past, it was one of the most prominent, and often the only instrument played at weddings, fetes and festivals.

⁴ The Mandolin (the Italian Mandolino) belongs to the "Lute family" of musical instruments. It usually has four courses of doubled strings tuned in unison. The courses are tuned in a succession of perfect fifths, and plucked with a plectrum (pick). Pre-mandolin instruments were probably quiet instruments, strung with as many as six courses of gut strings, and were plucked with the fingers or with a quill. However, subsequent versions of this soprano instrument are louder – using four courses of metal strings, which exert more pressure than gut strings. The modern soundboard is designed to withstand the pressure of metal strings that would break earlier instruments. The soundboard comes in many shapes – but is generally round or teardrop-shaped, sometimes with scrolls or other projections. A round or oval sound hole may be covered or bordered with decorative rosettes or purpling.

⁵ Also, the overwhelming majority of Askomandoura players lacked any theoretical knowledge of music.

4. The Askomandoura as a symbol of the Cretan pastoral life and pastoral life as a symbol of the Cretan identity

To answer this question, we have to look back at the interconnection of Askomandoura with the traditional values of the Cretan life. A contemporary Askomandoura player, Manolis Fronimakis, states that after World War II there was a turn of the Cretan musical practices towards "imported" musical themes. He notes specifically the introduction of themes with a "European aura" like the tango and the waltz, but we can reasonably assume that the imported repertoire also included songs and themes from the Greek discography of the 1950's and 1960's, focusing on "laika" (folk songs with urban origin), played by bands in which the prominent instrument was bouzouki. Manolis Fronimakis points out that, whereas the Violin and the Lyra could play (at least some of) these imported musical themes, this was impossible for the Askomandoura. At the same time he makes an even more important point, referring to certain changes regarding the musical "taste" of his compatriots. According to Manolis, during this period, people who focused only onto the music interconnected with an "older" Cretan musical tradition were considered "primitive" and "uncivilised". Askomandoura, more specifically was considered the epitome of a "primitive" instrument and was discredited. As a result Askomandoura did not attract younger musicians' interest and was almost expelled from Cretan musical practices⁶.

Simon Stutz and Marga Winckler, two Germans those were thoroughly interested for Askomandoura and relevant practitioners, present another explanation for the relative "absence" of Askomandoura from the Cretan musical practices after World War II: they suggest that the Askomandoura players abstained from their performances because of the mourning for the deceased⁷. Although this explanation seems rather sentimental and (maybe) superficial, we cannot ignore that it is hiding and recalling the close and intimate relationship of the Askomandoura practices with the Cretan "soul". Thus, we can reasonably suggest that this relationship is declining after World War II, but it is not totally interrupted: as it was mentioned above, there are references that Askomandoura players participated (at least sporadically) in musical bands, until the beginning of the decade of 1990.

The main argument on which we want to focus here is that the decline of Askomandoura practices probably reflects a decline of the traditional values of Cretan life: the tradition of manliness ("levendia") interconnected with the shepherds and the entire range of practices of the pastoral life does not seem to play such a crucial role any more for the maintenance of the ideological core of the Cretan "identity". However, despite the fact that the last of the Askomandoura players of the "old" generation, like Manolis Faragoulitakis or "Baxtses" (a nickname meaning "garden", or metaphorically a charismatic, generous, unpretentious and accessible person), vanish after the beginning of the 1990's, by the end of the same decade, a young generation of "new" (though few) Askomandoura players make their appearance in Cretan musical practices. This appearance raises more questions than answers, in the context described above. Does it mean that these young musicians embrace and promote the "old" values of the Cretan tradition and identity, or are they just experimenting on old musical forms without any references to the historical, economic, social and cultural background that engendered such forms?

At this point we have to admit that ambitious questions are (usually) combined with ambiguous answers: as usual, the truth lies somewhere in the middle. It is clear that the young musicians practicing Askomandoura, defend the traditional values of Crete, referring to pastoral life as the core ideological concept of the Cretan "soul", but it is also clear that they refer to them in a new context, free from narrow and restrictive conditions of the past. In this context, "pastorality" is re-defined in accordance with the conditions laid down by modern life: "revitalisation" should interact with the redefining or reinventing of "pastorality" in contemporary Cretan music.

⁶ <http://stigmes.gr/pageflip/stigmes94/index.html?pageNumber=92>

⁷ <http://stigmes.gr/pageflip/stigmes94/index.html?pageNumber=92>

Pastoral Architecture in Europe: Lessons learnt from Tradition

FOULI PAPAGEORGIOU

Architect, Ph.D Urban and Regional Studies
PRISMA - Centre for Development Studies
foulipapageorgiou@prismanet.gr

Abstract

One of the most important components of our cultural heritage is rural architecture, part of which is pastoral architecture. The large variety of "architectural landscapes" reflects the long history of rural heritage, highlighting the beauty, the quality and the identity of rural landscapes.

The evolution of pastoral economy over time reflects local conditions, the existence and location of pastures, the size of holdings and the traditions of the local populations. The type of pastoral economy impacts on pastoral architecture: the difference between nomad and semi-nomad communities and settled communities is evident in their buildings.

Common features of pastoral architecture across Europe is the spontaneous design, the ingenuity and the intelligent use of space. In particular, two factors have influenced pastoral architecture: pastoral economy and construction materials. The movements of shepherds along transhumance routes exemplify the pastoral economy up to mid-20th c.; while the materials that typify pastoral architecture include straw, all types of twigs, branches and other plant material; timber, often crude; and stone.

We can learn a lot from traditional pastoral buildings:

- *Models of survival – with minimum resources the vital needs of the shepherd and the flock are satisfied*
- *Examples of wise use of local materials – deep knowledge of their properties, durability and limits*
- *Inventiveness and clever ecological solutions- the climatic conditions are uniquely dealt with*
- *Integration in the landscape - they meddle harmoniously in the landscape regarding colour, form and shape, contributing to distinctive cultural landscapes.*

1. Introduction

Pastoral architecture is largely considered as the "humble" relative of rural architecture, and as such is often underrated and neglected. It is true that traditional pastoral buildings are modest, many of them having a seasonal or temporary character with a limited life span due to their construction materials. However, pastoral architectures shares many of the common characteristic of rural architecture across Europe, such as the creativity of the spontaneous design, the inventiveness of construction techniques and materials and the intelligent use of space. In many parts of Europe, pastoral architecture remains a living proof of the identity and quality of the rural landscape.

Contemporary pastoral architecture has undergone a big change, using modern construction methods and to a certain extent, models of industrial forms. Why then study traditional pastoral architecture, which reflects a life style far removed from contemporary standards? We offer some answers to this:

- Pastoral architecture transfers precious memories of the past and values which form part of the cultural heritage and the identity of every nation;
- It reveals the history of shepherding in every country – a productive group which contributed decisively to the economic development of the European countries, both Mediterranean and northern;
- It offers valuable lessons of economy of space, construction, function and adjustment to climatic conditions and the landscape.

This paper attempts to elaborate the above arguments, using examples for across Europe. It is based on a two-year research project carried out by the CANEPAL partners in 7 European countries, namely Greece, Hungary, Bulgaria, France Poland, Estonia and UK between 2010 and 2012, focused on traditional architecture mostly of the past two centuries. A synthesis of the 7 country-based reports is presented briefly here, giving emphasis on the shared characteristics of pastoral architecture across Europe and on the lessons we learn from its study.

2. Common features of pastoral architecture in Europe

Four factors appear to have influenced the shape of pastoral architecture in Europe: the historical development of sheep farming in each country; the type of pastoral economy practiced; the local materials; and the climate.

The historical development presents some significant differences between European countries as well as common trends. We can distinguish between countries that have a long tradition in widespread sheep farming, stretching from ancient or medieval times till today, like Greece, France and UK; and countries in which sheep farming was never a predominant economic activity, complementing rather than prevailing over other forms of animal husbandry, such as Estonia or Poland.

The type of pastoral economy is also a strong component that distinguishes between the European countries and is reflected in pastoral architecture: in particular, whether the economy was based on movement between summer and winter, reflecting the extent to which the shepherds' communities were nomadic, semi-nomadic or permanently settled in one place. The light and temporary structures that we come across in Greece, Bulgaria and France reflect the nomadism or semi-nomadism of pastoral economy along transhumance routes, while in other countries, such as the UK, such phenomena have not evolved, and the permanent location of the shepherds dominates the architecture of their structures.

The availability and use of local materials have determined to a large extent the diversity of architectural forms and sealed the style and form they have taken in different countries. The similarities we come across the different European countries as well as the differences in pastoral buildings, are more due to the type of construction materials used than any of the other factors. A principal distinction emerges between timber/reed/straw and stone built structures. Although the two materials often co-exist, in countries like Greece, France and U.K stone prevails; while in countries like Poland, Estonia, Hungary and Bulgaria timber and straw is more prominent.

The climate determines the nature of agricultural and animal husbandry activities to a large extent, and pastoral architecture is bound to reflect the climatic conditions of a region. In general, in the warmer southern countries, where transhumance movements between summer and winter as well as outdoor activity have been the norm, many farm activities were conducted in the open air and in enclosures, which contained temporary and/or small scale buildings. In contrast, in the UK and throughout northern Europe, climatic conditions meant that farming activities, which elsewhere were conducted out of doors, took place within buildings, like barns. However, the climate alone was never the determining factor, and we can find numerous similarities in the architectural styles of southern and northern countries, reflecting the construction materials, the type of pastoral economy and the volume and importance of sheep farming in the country.

We can distinguish between two predominant types of pastoral structures: permanent structures

and temporary ones. Although this is a rather crude typology, it however reflects a number of other factors, such as the raw materials, nomadism or settlement in villages; and the combination or separation of the different functions performed in the buildings.

In general, we note that pastoral structures share the following characteristics:

- They are subsistence structures: using local materials available at no cost, skills available within the pastoral community, exceptional economy of space to meet strictly the functional needs of the users
- They contain multi-functional units or complexes: combining the shelter for shepherds, the shelter for animals and the production of food
- They use bio-climatic construction methods: materials, plan and organisation of space offer excellent adjustment to local climatic conditions.

3. Temporary structures

Such structures are usually made by a variety of construction materials such as straw, twigs, soil, manure, weeds, dried leaves, trunks, planks, rod-woven parts of walls, depending on the availability of materials locally. They are met in the Balkan countries and along the Mediterranean region, but also in Hungary, Poland and the Scandinavian countries, such as Estonia, in different shapes and sizes. They reflect prehistoric construction methods and they are typical examples of spontaneous architecture, demonstrating outstanding economy of design; harmonious relationship between method of construction and form; insulation against the heat/cold and water; and maximum functionality in the minimum of space. Such structures have been closely related to transhumance animal husbandry and nomadism; although in northern countries temporary structures have been associated with summer farming.

A distinct group of nomadic shepherds are the Sarakatsani, who led an entirely nomadic life, as they did not possess any property and did not therefore have a permanent settlement either in winter or summer months. Although initially concentrated in north-western Greece and the mountains of Pindos, during the 18th and 19th centuries they dispersed widely to many other areas, such as northern Greece (Thrace and central-eastern Greek Macedonia), in Thessaly, Sterea Ellada, and in the islands of Evia and Crete, as well as in Bulgaria, where they became known as Karakachans.

The huts constructed by Sarakatsani are reminiscent of primitive huts in many other parts of the planet. The structural and morphological sameness of these huts with pre-historic residences is a common finding of researchers. Made of tree branches, twigs, straw and clay, they are bio-climatic, sturdy and easily constructed. Sarakatsani moved as communities, termed "tselingato" which consisted of one or more extended families (even as many as 15) forming a viable economic unit. These families constructed several huts to house their members and carry out their productive activities,

Figure 1 View of ortho konaki, Viotia.
Source: K. Kouremenos

Figure 2 Konakia, Dialambi Komotinis, Kaltsa family, 1940. Source: "Album of Sarakatsani", Folk Museum of Sarakatsani, Serres 2007

Figure 3 Karakachans in front of their huts - First part of 20th century, Keserevo village, Tarnovo district (Central Bulgaria). Source: Bulgarian Academy of Sciences. Archival photo -IEFSEM - BAS

including cheese-making and weaving.

There are two types of Sarakatsan hut: a) the round hut with cone-shaped dome, used for residence (ortho konaki), and b) the rectangular hut, with pitched roof, used for storage, to keep the animals, for cheese-making or as a school for the children (a-dipla kalyvi). To build the hut, the outline was traced on the ground, the wooden poles were fixed on the outline and the horizontal links positioned, and then the frame was covered with rushes, straw, rye, twigs and other natural materials, creating a thick thatch. Although the building method was very simple, the result was sturdy and watertight, providing good insulation

from the heat or cold, using spontaneously the basic principles of bio-climatic construction.

Straw or reed huts were also built in Hungary, to provide shelter for the shepherd and his animals during the summer. There are many examples of these huts on the Great Plain and in the Northern Hungarian Mountains, in the summer pastures. The roof was held by props on the shorter sides; the sides of the hut were filled with dung, weed, brushwood and straw and then covered with earth. Reed was the primary building material in the Great Plain, where a special technique was developed to make the structure steady and safe, which implied the flattening of the sheaves of reed to achieve 5-10 cm thick pieces, digging them into the ground and tying them with flexible twigs.

Where there was not enough space in the shepherd's hut for cooking, a separate round hut was constructed, called "vasaló" (cooking-pen) made of reed, with sides leaning inward and no roof. Vasaló, which is typical of the Hortobágy region, provided shelter for the fireplace, above which hung the cooking pot.

In Bulgaria it was typical of the pastoral economy to care for sheep and goats in winter in huts called colibri, meaning "temporary cottages for a season". A larger version that could house 20-30 animals was called "koshára" and had a semicircular shape, and both sides of the shelter were closed. Kosháras were built in the back yard of the shepherd's house and were specially planned for harsh winter conditions: their arched layout prevented draughts inside the shelter, while in case of bitter cold, the hut could be completely closed at the front with portable panels of plaited branches.

Figure 4 Sheepfold, Transylvania, Bádok, Hungary, 1941. Source: Hungarian Open Air Museum

Figure 5 Vasaló hut, model by the Hungarian Open Air Museum

Figure 6 "Closed" winter sheepfold *koshára*, Berkovitsa region, Western Stara Planina mountain, Bulgaria. Source Archive IEFEM-BAS

Figure 7 Summer *koliba* at the pastures of Central Stara Planina, Ribaritsa vill., Source Archive IEFEM-BAS

Figure 8 Seasonal (summertime) sheep barn on a pasture, Vöikula, Muhu island", Estonia, 1934. Source: Estonian National Museum

Summer barns in Estonia also exploit straw, built either entirely from reeds or used wooden planks and a reed roof. In Saaremaa and Muhu, it was usual practice for summer barns and sheepfolds to be erected in pastures quite far from the village.

Portable cabins

Mobile shepherds' cabins are also a common feature in several countries, e.g. in Bulgaria, France, Hungary and UK. Mobile cabins are towed by a sledge or animals, providing an ergonomic solution to the transhumance movements of shepherds. They offer temporary shelter to the shepherd and, occasionally, to newborn lambs, and space for cheese-making. Usually made of planks or reed, they were covered by plaster made of mud and straw for better insulation.

Figure 9 Portable shepherds' cabins with handles, Borika vill., Ihtiman region, Vakarelski Hr., 1943 Bulgaria

Figure 10 Portable shepherds' cabin on sled, Rudartsi vill., Sofia region, early XX c., Bulgaria

Figure 11 Portable shepherds' cabin on wheels, Krapets vill., Vratsa region, Nikolov N., 1930s Bulgaria

The typical Bulgarian cabin was measuring exactly as much as necessary to shelter one bed or plank-bed. There were no windows – just a door. The cabin was made of boards or plaited staffs plastered with clay or mud and the roof was covered with straw or boards. These cabins were put on a sledge or cart, they had 2 or 4 wheels or handles to be moved over hurdles.

Figure 12 Old post card of a mobile cabin (Beauce) France

Figure 12 "Esztena" (milking pen) on wheels in Romania/Transylvania/Borşa (Kolozsborosa)

The Hungarian cabin, used mostly in Transylvania, had a dual function: it was either an "esztena" (cheese-house or milking hut) or was used to offer shelter to the shepherd and protect his food and clothes. The cabins were built from planks and moved either on wheels or on sledge runners, pulled by buffalos.

In France, mobile cabins were common in Bauce, mounted on three wheels and towed by one or two animals. The cabin had a door and one or two small openings to allow the shepherd to watch the flock. Over time, these cabins increased in surface and improved in comfort, thus becoming less mobile since they were heavier.

In the UK, at lambing time it was also possible to use a movable hut – one mounted on wheels – and to tow it to the lambing place so that the shepherd could sleep there and also keep himself and the weakest lambs warm (if a new-born lamb gets hypothermia on a cold wet night it quickly dies and warming them up indoors is still a common practice). Such huts also contained the various tools needed by the shepherd.

4. Permanent structures

4.1 Wooden huts and barns

Wooden structures typify the pastoral architecture in Poland, Estonia and Bulgaria more than stone constructions, probably due to the wide availability of timber in these countries and the speed and ease of this type of construction compared to stone building. Wood is a flexible material, in great supply in the northern countries and in mountainous forested areas of the Mediterranean region. Wooden huts are often constructed with crude timber which is combined with stone, especially in areas with high precipitation. More sophisticated structures are covered by planks or shingles, while roofs and fences are always constructed with wooden beams, either whole trunks or branches or processed timber.

Figure 14 - 15 Shepherd's hut in Hala Pisana in the Valley Kościeliska, 1920s-1930s, Poland. Photo: T. and S. Source: Collection of the Tatra Museum, Zakopane

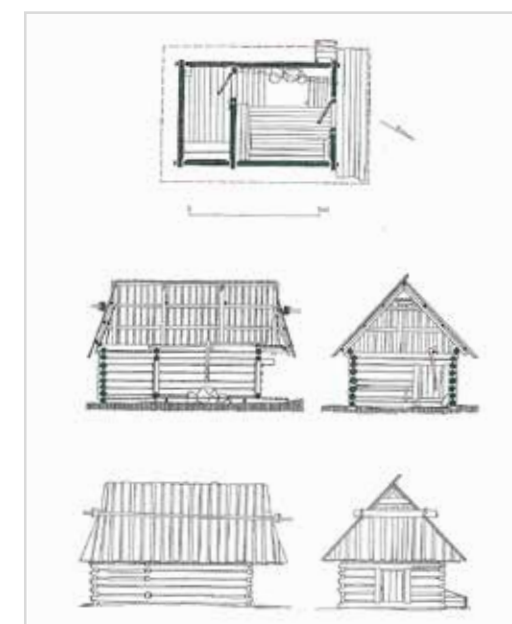

Figure 13 An example of a moveable shepherd's hut now at the Ryedale Folk Museum in Yorkshire, UK

In Poland log huts are found in the Tatra Mountains, resembling largely the stone kolibas in their layout and shape. Two types of huts can be noted, low-log and high-log ones. The roofing was made of branches and boards and more seldom shingle, while the walls were built from round, thicker perches, filling the gaps between the beams with dry moss – or not using any fill. The applied building technique called for a minimum of carpentry skills.

In Estonia, all barns were wooden structures erected on a stone base, which in certain occasions was raised up to level of the fence which surrounded the pen, to protect the construction from water. Sheep barns were often combined with cattle barns and saunas, to save space and take advantage of the heat radiated by the animals.

In Bulgaria timber was also very frequently used in sheep barns, including the summer houses of shepherds and the summer dairies. A typical dairy was built solely from whole logs with a dovetail construction. The dairies in the Rhodope Mountains were often covered with large barks or boards and sometimes with small thin chopped boards. If maintained regularly these buildings could be used for several years.

In Hungary, shepherds usually built their huts by mounting and placing two plank-walls against each other to form a pitched roof. Typical wooden buildings used by shepherds in the highlands were the cheese-houses "esztena". They contained the cheese-making equipment of the shepherd and a cooking stove to heat the whey and produce secondary dairy products. In Transylvania, dismountable and movable esztena were built from planks.

Figure 19 Left: Dairy hut (esztena) in Romania/ Transylvania/Borşa (Kolozsborşa), Date: 1942

Figure 20 Right: Sheperd's hut in Bács-Kiskun Homokmégy Hungary Date: 1969

Figure 16 Four-room barn in Estonia, Source H.Pärdi

Figure 17 Shepherd's hut, 1946, Middle Stara planina mountain, wood on stone base. Source: Archival photo- IEFSEM-BAS

Figure 18 Dairy in the Central Rhodopes, 1943. Assenovgrad region. Archive AEIM № P 2362

4.2 Stone-built sheepfold and barns

Stone is a solid, hard wearing material, providing insulation against the cold and the heat. Stone is popular in upland areas or in rocky islands, creating sturdy buildings, which are harmoniously integrated in the landscape. Stone is combined with other materials, such as timber, usually for the construction of the roof, while straw and reed are also used, at times combined with mud.

The stone-built sheep farms vary in size and shape, depending on the location and on the functions the buildings are expected to serve. Inside villages, the sheep farms consist of two or three storeys, the lower of which is sheltering the animals and the upper housing the shepherd's family. Many sheep farms are also located outside the settlements, taking the form of field barns, cabins, huts or cells. Small stone structures are scattered in the countryside of Greece, Poland, Bulgaria, UK and France.

A typical sheepfold in Greece is called "mandra". A mandra can be a single building standing alone in a plain or a mountain slope; or a well organised farmstead, providing shelter for the animals, a residence for the shepherd's family, and storage or production spaces including a barn, a threshing floor, a built oven and cheese making facilities. Dry stone masonry is often used for building mandras, especially in the islands, forming part of a system of terraces and an integral component of the resulting «cultural landscape».

Figure 21 Thanos, Glyki sheepfold, Lemnos island, Greece. Source: personal collection of Hector Katsaros

In Poland, stone huts, called "kolibas" are typical of the Tatra Mountains. There is a large diversity of architectural forms in these kolibas, but they all feature an one-room horizontal layout, no windows, while very different roof constructions are applied – using at the end of the 19th century a system with rafters. The stone kolibas of the Tatras are unique, since, except for the Beskid Mały, they are not present anywhere else in the whole Carpathian range. The huts that included a variety of functions, such as residential and production-related (usually cheese-making) were called "bacówkas".

In Estonia, traditionally the barns were buildings rested on a low quarystone and/or limestone foundation, while the upper part of the walls was constructed by horizontal beams, loosely connected. In the second half of the 19th century, the most progressive farmers started to build barns on a high stone base, as they noted that the stone wall increased the lifespan of the building, protecting it from the ground wetness.

Figure 22 The hut - bacówka. Dolina Pięciu Stawów (Tatras), Photo Zbigniew Moździerz, Poland

Figure 23 Four-room barn Source: H. Pardi, Estonia

In France, a large variety of stone built sheep barns and cabins are to be seen in the Pyrenees. In a typical example from the Hautes-Pyrénées, barns in dry stone or stone masonry blocks joined with lime, contain one rectangular space, providing shelter for the shepherd and the sheep on the ground floor, with the hay storage placed on the upper floor. A pitched roof is covered with thatch, curved tiles or slate, demonstrating steep sloping angles, which are appropriate to the climate and the materials used.

In the Saône-et-Loire, an example of Burgundian architecture demonstrates a simple rectangular form with very clean lines, bringing it surprisingly close to modern design. A high vault, with pitched naves, supports a flat roof. A hay barn probably occupied the upper part of the building.

In Corsica, in hilly landscapes, the inventiveness of the shepherds has created extraordinary structures attached to the rocky slopes of the hills. Taking advantage of the natural cavities in the rock, cheese cellars were built, the casgili, offering ideal conditions of temperature and humidity for the preservation of cheeses. Closed by stone-built façades with low doors, they also provided a small sleeping place for the shepherd and possibly a small room for cooking. There is also a yard at the front of these cellars, surrounded by low walls.

(woven sticks and clay plaster) with a thatched roof of one storey. In Scotland, where sheep farming has been a prominent economic activity for many centuries, stone-built sheep barns with slate roofs are a common feature. The cottages follow the traditional so-called "but and ben" layout which is two

Figure 26 An example of a well built stone and slate shepherd's cottage near Broughton in the Scottish Borders

Figure 24 Sheep barn in the Pyrenees in the Alzen village (Ariège), 2009. Source: AFMA - Ecomusée de Marquèze

Figure 25 Sheep barn at Joncy Bourgogne, France

In the UK, a farmhouse or cottage design which dates back to mediaeval times is the so-called "cruck" house – the roof is built on beams that stand on the ground and form a triangle of A-frame, cut from the same tree and split to create matching shapes. The lower walls were made of stone and the gables infilled with wattle and daub

(woven sticks and clay plaster) with a thatched roof of one storey. In Scotland, where sheep farming has been a prominent economic activity for many centuries, stone-built sheep barns with slate roofs are a common feature. The cottages follow the traditional so-called "but and ben" layout which is two

Figure 27 A cruck house originally from the early 18th century and now at Ryedale Folk Museum in Yorkshire, UK

Figure 28 Mitata in the wider area of Idaion Andron, Crete, Greece. Source: PRISMA

Figure 30 Gariote (Causses) France

Figure 29 The dome of Zoitopoulos, Paloukia, Makrinitza, Pelion. Source: Kostas Sakavalas

Figure 31 Rural domed structure, Capracotta, Isernia, Italy

rooms either side of a front door, following originally the simple function of one room for people and another for animals, modernised into two rooms for the shepherd – a living kitchen and a bedroom.

4.3 Stone-built round structures

Round structures are a special type of pastoral buildings, met usually in mountainous areas in all Mediterranean countries. These archetypal stone-built structures, usually domed, revive ancient building techniques. A large number of them have an age of two hundred years or more and are still standing in reasonable condition. Such structures have been used during the summer mostly by shepherds for storage and shelter, as well as for dairy activities.

In Greece, domed structures are found in many regions, bearing different names. In Magnesia, and in other parts of mainland Greece they are called "tholoi" (meaning domes), in northern Greece they are called "calyves" or "petrokalyves" (stonehuts) and in Crete they are known as "mitata". They are built by the drystone technique and merge into the surrounding landscape both in terms of colour and texture. Similar structures are also met in Italy, of striking resemblance to the Greek Tholoi.

In France, domes are also typical of the sheep farming landscape. Associated with the transhumance routes but also present near farms, the famous dry-stone cabins are spread throughout the causses. Similar buildings are the gariotes, simple open shelters, which offered the shepherds a place to rest.

5. Enclosures

Enclosures are important features of pastoral architecture. They contain the space where sheep concentrate to be milked or simply stay under control during the summer. Enclosures are defined by walls or a fence, which are a typical feature of many pastoral landscapes. The drystone building technique

Figure 32 Very old sheep fank of a circular shape at Camster in Caithness, Scotland, UK

Figure 33 Typical drystone wall of a sheep pen, Kythnos, 2013

Figure 34 Restored stone fence with gates in Saaremaa, Estonia

old-fashioned fences are constructed by oblique spruce trunks, tied between vertical poles with spruce roots. In Poland, horizontal and vertical poles are tied together along the borders of properties offering unique aesthetic results.

6. Conclusions

The needs of sheep farming have changed today and the scale of exploitation has also increased, so that contemporary sheep farms have developed their own forms, functions and models of exploitation, based on intensification of production. The resulting structures are often lacking in aesthetics and have a low interaction with the landscape, although such installations certainly are more efficient, use modern technology and respect the hygiene rules more effectively than older structures.

Figure 35 Traditional Estonian fence. Source: Private collection, Estonia

Drystone walling is a special craft. The selection of stones and the assembly to form a strong and long lasting wall, which will nevertheless move and settle to some degree without collapsing needs great skill and craftsmanship. Drystone walls have a beauty of their own and form an important part of the pastoral landscapes.

Drystone walling is a special craft. The selection of stones and the assembly to form a strong and long lasting wall, which will nevertheless move and settle to some degree without collapsing needs great skill and craftsmanship. Drystone walls have a beauty of their own and form an important part of the pastoral landscapes.

Wooden fences also create attractive features of pastoral landscapes, providing evidence of simple but elegant craftsmanship. In Estonia,

Figure 36 Fences (worynie), Eastern Carpathians, Jablonica, Ukraine (ex Poland)

Traditional pastoral architecture has been varied and versatile, original and European at the same time, sharing the values and tradition of rural architecture more generally. The construction of buildings that are related to sheep farming is inventive, revealing a deep knowledge of the possibilities of natural material, and is adapted to local climatic conditions in an intelligent way. At the same time it demonstrates elegance and harmony with their surroundings through simple forms and the natural chromatic range of the materials used.

Pastoral buildings can teach us valuable lessons in many ways:

By being harmoniously integrated in their surrounding landscapes. Field barns and other pastoral buildings and enclosures play an important role as landscape features. Both stone-built and wooden structures create their own distinctive aesthetics as they blend beautifully in all types of landscape chromatically and as forms and shapes.

By offering well organised and functional models of survival. Straw and reed huts in particular reflect a building technique that dates from pre-historic times and provides models of survival, wise use of natural materials, ingenious water and heat insulation methods and unique aesthetic outcomes.

By demonstrating wise use of local materials. Many of the pastoral structures were made of natural materials such as stone, clay, mud-bricks, branches, poles, straw, twigs, reed and wood according to the availability of such materials in or around the construction site. The use of these materials reveals a deep knowledge of their properties, strength and limits.

By proposing inventive and intelligent ecological solutions. Clever solutions to achieve insulation from heat, cold and water are frequently demonstrated, using the local wisdom that finds smart solutions to deal with the climatic conditions of the particular region. Moreover, the combination of materials, the planning of internal functions so that economy of space is achieved and the inventiveness in finding solutions for airing the building and preserving food, teach us basic principles of architecture.

By suggesting design solutions for new buildings. The lessons learnt from traditional pastoral buildings constitute a depository for the design of new buildings and the reuse of old traditional structures. Lessons of bioclimatic principles, wise use of materials, economy of space and integration in the landscape are only some of the benefits expected from the study of traditional pastoral architecture.

The characteristics and the value of traditional pastoral architecture remain timeless and it is a challenge for us to preserve them. However, the re-use and exploitation of traditional buildings, such as sheepfolds, has been realised at a small scale in Europe - and almost not at all in Greece. Proposals for the restoration of traditional sheep barns, showing the environmental, economic and cultural advantages of the reuse of old pastoral buildings, merit serious attention. Such initiatives not only would contribute to the preservation of the European heritage and the enhancement of rural landscapes, but would also contribute to the sustainable development of small communities through the revitalisation of sheep farming and mild forms of rural tourism.

Bibliography

General

Encyclopaedia of Vernacular Architecture of the World, 1997. Cambridge Press.

Fister, P., 2001. "Rural built architecture in Europe" in *Naturopa*, No 95, *European rural heritage*, pp. 10-11.

Sell, J., 1988. "Traditional farm buildings: heritage or resource" in *Architectural heritage and rural development, Architectural Heritage Reports and Studies*, No. 11, pp. 36-39, Council of Europe, Strasbourg.

CANEPAL Research Reports: <http://www.prismanet.gr/canepal/en-10-research-topics/en-2-architecture>

Bell, S. & Bell, G., 2011. *RESEARCH THEME 2: ARCHITECTURE. Research Report for the UK*, CANEPAL project, Estonian University of Life Sciences.

Buzás, M., 2011. *RESEARCH THEME 2: ARCHITECTURE. Research Report for Hungary*, CANEPAL project, Hungarian Open Air Museum (Szabadtéri Néprajzi Múzeum).

Goulaze, H., 2011. *RESEARCH THEME 2: ARCHITECTURE. An overview of the architecture relating to sheep farming in France*, CANEPAL project, Parc naturel régional des Landes de Gascogne and AFMA.

Moździerz, Zb., 2011. *RESEARCH THEME 2: ARCHITECTURE. Research Report for Poland, Part 2. Pastoral architecture of Podhale*, CANEPAL project, Muzeum Kresów w Lubaczowie.

Papageorgiou, F., 2011. *RESEARCH THEME 2: ARCHITECTURE. Research Report for Greece*, CANEPAL project, PRISMA-Centre for Development Studies.

Pärdi H. & K. Kask, 2011. *RESEARCH THEME 2: ARCHITECTURE. Research Report for Estonia*, CANEPAL project, Estonian University of Life Sciences.

Rakshieva, S. & I. Mishkova, 2011. *RESEARCH THEME 2: ARCHITECTURE. Research Report for Bulgaria*, CANEPAL project, IEFEM, Bulgarian Academy of Sciences.

Święch, J., 2011. *RESEARCH THEME 2: ARCHITECTURE. Research Report for Poland, Part 1. Pastoral architecture of Podhale*, CANEPAL project, Muzeum Kresów w Lubaczowie.

Greek Bibliography

Aikaterinidis, G. (Αικατερινίδης, Γ. κ.ά.), 2002. *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην Ελλάδα II: Νεότεροι χρόνοι*, Ε.Α.Π., Πάτρα.

Alexakis, E., (Αλεξάκης, Ε.), 2006. «Οικιστική Εξέλιξη στο Δήμο Βοίων (Βάτικα) Λακωνίας: Ποιμνιοκατούνες, σπιτοκατούνες, χωριά (1700-2000)», *Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών*, Αθήνα.

Brotherhood of Epirus Sarakatsani in Athens (Αδελφότητα των εν Αθήναις Σαρακατσανών Ηπείρου), *Σαρακατσάνοι, Πορεία στον τόπο και στον χρόνο*, Αθήνα 2011, έκδοση της Αδελφότητας.

Deligiannakis, M. (Δελγιαννάκης, Μ.), 2003. *Το «θολιαστό» μιτάτο στην Κρήτη*, εκδ. Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος – Τμήμα Δυτικής Κρήτης, Ρέθυμνο.

Folklore Museum of Sarakatsani (Λαογραφικό Μουσείο Σαρακατσάνων), *Λεύκωμα Σαρακατσάνων*, Σέρρες 2007, Έκδοση του Μουσείου Σαρακατσάνων.

Karali, K. (Καραλή Κ.), 2008. *Τα Σαρακατσάνικα Καλύβια*, Θεσσαλονίκη, έκδοση της ίδιας.

Karamanes E. (Καραμανές Ε.), 2011, *Οργάνωση του Χώρου, τεχνικές και τοπική ταυτότητα στα Κοπατσαροχώρια*, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ 25.

Kouremenos, K. E. (Κουρεμενός, Κ. Ε.), 1984. *Σαρακατσάνοι*, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, Αθήνα.

Nitsiakos, B. (Νιτσιάκος, Β.), 1997. «Τσιφλίκι και τσελιγκάτο: Η συμπληρωματικότητα δύο κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών» στο *Λαογραφικά Ετερόκλητα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα.

Sakavallas, K. (Σακαβάλλας, Κ.), 2009. *Φως στους Θόλους*, Δήμος Αισωνίας.

Sifounakis, N. (Σηφουνάκης, Ν.), 1993. *Οι μάντρες στη Λήμνο και στα άλλα νησιά του Αιγαίου*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.

Triantafyllou, G. (Τριανταφύλλου, Γιώργος), 2010. *Αρχέτυπα – από τις καλύβες και τα μαντριά στη σύγχρονη τέχνη και αρχιτεκτονική*, Αθήνα.

The Mitata of Nida

GIORGIS N. PETRAKIS

Architect-Urban Planner

Abstract

At first sight, Idi, in other words the Mount Psiloritis, is a mountain with simple natural formations and plain volumes.

Mitata, are called the seasonal dwellings of the shepherds of Mount Psiloritis, where they carried out the dairy activities. These architectural structures are found dispersed in small groups over the hills of the plateau of Nida.

Typically, the mitata, the primitive stone structures with dome, are gathered in family groups with great distant among them. Often, they form building complexes which consist of many utility spaces. The etymology of the word mitata derives from the Latin word METATUM and refers to the military camps. The meaning of the word was transformed by the Byzantines into the provisional camps and was transmitted to Crete.

In Crete, the type of the circular domed buildings was reported too early. The hypothesis of a likely cultural influence from other areas, with which Crete held trading relations, is rejected since the type of the domed structure had already been in an advanced level in Crete from the end of the 3rd millennium BC and the begging of the 2nd millennium BC.

Within the framework of the unique Cretan natural environment, which provided restricted material and economic means, is quite normal that people adapted the specific building method.

This type of structure had the advantage that it was tough at snow storms, which were common there and was quite easy to be preserved since its materials came from the area.

The foundation of mitata is usually made at solid and plane rocky space so that the mining and transportation of the raw material are easily done. After the leveling and the removal of the soil, the construction begins.

The dome is built according the corbelling building system so that each layer sticks out more to the interior of the dome than the lower one.

In the top of the structure, there is a low cone, which consists the crown of the building and protrudes little from the main body of the building.

The external diameter of mitata varies from 5 to 11 meters and the internal diameter from 2,68 to 6.85 meters.

The thickness of the wall ranges from 1 to 2.10 meters. The external height is from 1.90 to 2.40 meters and the internal height of the dome is from 2.75 to 4.80 meters. In the interior the creation of corbelling starts at the height of 1 meter.

Mitata are single structures with a small yard or make up complexes. The space where the cheese is kept and preserved is called "key house or cheese cell". There is always a pound, where the animals are kept, a small crypt and an exterior dining room.

In the interior, there is always a fireplace on the centre and some low walls for sleeping or sitting. On the ceiling of the dome-shaped structure there is a little opening to allow the smoke out and the light in. The door is similar to the one of the Minoan arched tombs and is made by big monoliths.

Τα Μιτάτα Νίδας

1. Ο Μύθος

Ψηλορείτης ένα βουνό με φυσικούς σχηματισμούς απλούς, με διαδρομές ευανάγνωστες με όγκους καθαρούς.

Στο κέντρο περίπου του Ψηλορείτη βρίσκεται το οροπέδιο της Νίδας στην ανατολική πλαγιά του οποίου συναντούμε το Ιδαίον Άντρο, το σπήλαιο στο οποίο σύμφωνα με την μυθολογία...
"...εγεννήθη, ανετράφη υπό πολλαπλές φροντίδες και άγρυπνον φρουρήρη, διήλθε την εφηβεία, ηνδρώθη, απέθανεν έτι νέος και ετάφη ο Κρηταγενής Ζευς..."

Ο Κρόνος δηλαδή ο **Χρόνος** είναι ο πατέρας του και η Γαία η μητέρα του. Ο Κρηταγενής Δίας είναι η προσωποποίηση της αιώνιας αναγέννησης της Φύσης.

Και εδώ στο Ιδαίο Άντρο, ανεβαίνει κάθε εννιά χρόνια ο βασιλιάς Μίνωας για να παραλάβει τους Νόμους από το Δία.

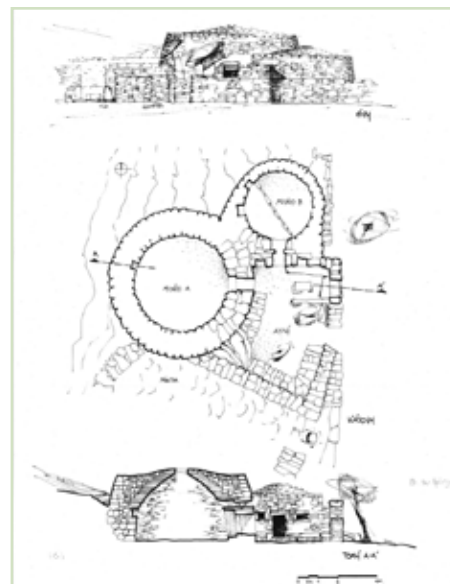
Εδώ συντελείται, πάντα σύμφωνα με την ελληνική μυθολογία, το πάντρεμα του πνεύματος με την Γή. Το ανθρώπινο πνεύμα που εκφράζεται μοναδικά από το μύθο της πτήσης του Δαίδαλου και του Ίκαρου.

2. Ο τόπος

Το οροπέδιο της Νίδας βρίσκεται σε υψόμετρο 1400 μέτρων, έχει περίπου τριγωνικό σχήμα. Στους γύρω λόφους και στις παρυφές τους είναι κατασκευασμένα κατάσπαρτα ή σε μικρές ομάδες τα Μιτάτα τα οποία χρησιμοποιούνται από τους βοσκούς του Ψηλορείτη για εποχιακή κατοικία και στεγάζουν τις παραγωγικές τους δραστηριότητες.

Είναι συγκεντρωμένα συνήθως κατά ομάδες οικογενειών σε αρκετή απόσταση μεταξύ τους.

Πολλές φορές αποτελούν συγκροτήματα με άλλους βοηθητικούς χώρους. Ετυμολογικά η ονομασία αυτών των αρχέγονων ξερολιθικών κατασκευών με θόλο εκφορικού συστήματος, προέρχεται από τη λατινική λέξη METATUM που σήμαινε στρατιωτικό κατάλυμα. Η λέξη πέρασε στους βυζαντινούς με την έννοια του προσωρινού καταλύματος και σχεδόν με την ίδια ερμηνεία διατηρείται σήμερα στην Κρήτη.

Η χρονολόγηση των Μιτάτων είναι αρκετά δύσκολη, αλλά δεχόμαστε σαν χρόνο κατασκευής ή ανακατασκευής τα ακιδογραφήματα στα ανώφλια, στις παραστάδες και σε διάφορα άλλα σημεία της τοιχοδομής. Το πιο παλιό ακιδογράφημα προσδιορίζει σαν χρόνο κατασκευής το έτος 1841.

Η πιο πιθανή εκδοχή για την ανυπαρξία παλαιότερων είναι αυτή που θέλει να χρησιμοποιείται το δομικό υλικό των παλαιών κατασκευών ή ετοιμόρροπων Μιτάτων για την κατασκευή νέων στην ίδια θέση.

3. Η προέλευση

Η ομοιότητα των Μιτάτων τόσο μορφολογικά όσο και τυπολογικά με τους Μινωικούς θολωτούς τάφους δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για την προέλευση των κτισμάτων.

Δεν μπορούμε να μιλήσουμε με σιγουριά για την προέλευση – διάδοση στην Κρήτη αυτής της μορφής κτισμάτων είτε πρόκειται για θολωτούς τάφους, είτε για Μιτάτα, πάντως ιστορικά φαίνεται να ευσταθεί η άποψη της εντοπιότητας των κτισμάτων συσχετίζοντας τα δεδομένα της κρητικής αρχαιολογίας.

Οι τοπικές συνθήκες μας οδηγούν σε μια τυπολογία κλειδί. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον και κλιματολογικές συνθήκες είναι φυσικό ο άνθρωπος να υιοθετήσει αυθόρμητα ένα συγκεκριμένο τρόπο κατασκευής και αντίστοιχα μια μορφολογία τυπολογία τέτοια που θα αναπαριστάνει την πιο λογική λύση, στην οποία συμφέρει να ανατρέξει.

Το υλικό που χρησιμοποιείται για το Μιτάτο είναι το ασβεστολιθικό πέτρωμα του σημείου που κτίζεται.

Στην ευρύτερη περιοχή κυριαρχεί η ύπαρξη στρωμάτων πέτρας με πολύ μικρό πάχος που έμπειρα χέρια έχουν τη δυνατότητα να την αποκόψουν και να είναι έτοιμο κατεργασμένο υλικό κατασκευής.

Αυτού του τύπου η κατασκευή είναι ανθεκτική στο χιόνι και στις θύελλες και είναι εύκολη η συντήρησή της, δεδομένης της ύπαρξης του υλικού επί τόπου.

4. Ο τρόπος κατασκευής

Τα Μιτάτα είναι λοιπόν ξερολιθικές κατασκευές με θόλο, εκφορικού συστήματος και παρουσιάζονται να έχουν μορφή Κόλουρου Κώνου. Στην κορυφή τους προεξέχει ένας πολύ χαμηλός κώνος που αποτελεί τη στέψη του θόλου και που εξέχει πολύ λίγο από τον κυρίως κορμό του Μιτάτου.

Η εξωτερική διάμετρος των Μιτάτων κυμαίνεται από 5-11 μέτρα η δε εσωτερική από 2,8-6,85 μέτρα.

Το πάχος της παρειάς κυμαίνεται από 1-2.10 μέτρα, το δε ύψος της εξωτερικά από 1,90-4,20.

Το ύψος του θόλου εσωτερικά ξεκινάει από τα 2,75 μέτρα και φθάνει στα 4,80 μ. Στο εσωτερικό η δημιουργία της εκφοράς ξεκινάει από το ένα μέτρο περίπου και του ύψους της παρειάς.

Η σχέση ύψους με την εσωτερική διάμετρο των Μιτάτων της Νίδας, δίδει ένα συντελεστή, ο μέσος όρος του οποίου είναι 0,78 και που είναι ενδεικτικός για τη φέρουσα ικανότητα της εκφοράς.

Όσο μεγαλύτερος είναι ο συντελεστής τόσο πιο στέρεα αποδεικνύεται η κατασκευή γιατί οι πλάγιες και κάθετες δυνάμεις που παραλαμβάνουν ο θόλος και οι παρειές δεν είναι αμελητέες αν λάβουμε υπόψιν μας ότι ο μέσος όρος του βάρους των λίθων που αποτελούν ένα Μιτάτο πλησιάζει τους 180 τόνους.

Τα Μιτάτα είτε είναι μεμονωμένα με μια μικρή "αυλή" για βοηθητικές εργασίες, είτε αποτελούν σύνολο με κάποιο άλλο Μιτάτο στο οποίο φυλάγεται και ωριμάζει το τυρί το λεγόμενο τυροκέλι".

Επίσης πάντα υπάρχει δίπλα από το Μιτάτο η "μάντρα" όπου φυλάγονται τα πρόβατα. Άλλοι χώροι βοηθητικοί μπορεί να είναι ο "Κούμος", μικρή κρύπτη και κάποιο υπαίθριο καθιστικό το οποίο χρησιμοποιείται και σαν τραπεζαρία.

Μέσα στο κυρίως Μιτάτο υπάρχει πάντα μια εστία που πολλές φορές είναι κεντρικά τοποθετημένη και πεζούλες για καθιστικό και ύπνο.

Στη κορυφή του θόλου υπάρχει μια μικρή τρύπα, διαμέτρου περίπου 20-30 εκ. απ' όπου μπαίνει φως και φεύγει καπνός.

Η θύρα είναι πανομοιότυπη με αυτή των μινωικών θολωτών τάφων δηλ, αποτελείται από μονόλιθους.

Η θεμελίωση του Μιτάτου γίνεται συνήθως σε συμπαγή και επίπεδο βραχώδη χώρο ώστε να είναι εύκολη η εξόρυξη και η μεταφορά της πρώτης ύλης. Αφού γίνει η ισοπέδωση και η αποχωμάτωση αρχίζει η κατασκευή.

Διακρίνουμε δυο συστήματα κατασκευής της λιθοδομής.

Κοίλη Λιθοδομή: αποτελείται από δυο ανεξάρτητες κατακόρυφες στρώσεις (παριές) σχεδόν ισομεγεθών λίθων, που είτε βρίσκονται σε άμεση επαφή μεταξύ τους, είτε σε απόσταση η οποία καλύπτεται με μικρότερου μεγέθους λίθους άτακτα τοποθετημένους.

Συμπαγής λιθοδομή: Σε αυτήν την περίπτωση η λιθοδομή σε όλο της το πάχος αποτελείται από μια ενιαία κατακόρυφη στρώση (παριά).

Στην περίπτωση της κοίλης λιθοδομής η εσωτερική παριά λειτουργεί σαν αντηρίδα στο θόλο και στο βάρος του ενδιάμεσου υλικού. Σε πολλές περιπτώσεις κατασκευάζεται μικρότερου ύψους δεύτερη εξωτερική παριά το λεγόμενο "εξώφυλλο". Παρατηρήθηκε ότι το "εξώφυλλο" πολλές φορές είναι κατασκευασμένο σε μεταγενέστερη φάση από ότι το αρχικό σώμα του Μιτάτου ως ενίσχυση στην εξωτερική παριά.

Η εσωτερική παριά κατασκευάζεται πάντα με μικρότερου πάχους λίθους που έχουν μορφή πλάκας. Το πάχος τους μειώνεται σταδιακά προς αυτή την κορυφή του θόλου που δημιουργείται το άνοιγμα για χρήση καπνοδόχου και φωτισμού. Οι λίθοι του θόλου έχουν μια ελάχιστη κλίση προς τα έξω ώστε να αποφεύγεται κατ' αυτό τον τρόπο η είσοδος του νερού στο Μιτάτο. Συνήθως εξωτερικά μεταξύ της κορυφής θόλου και της στέψης της εξωτερικής παριάς συσσωρεύονται μικρής διαμέτρου πέτρες και θραυστά υλικά και δημιουργούν το μικρό κώνο της οροφής που προαναφέραμε. Αυτή η μάζα του θραυστού υλικού λειτουργεί σαν ένα απορροφητικό δίκτυο που κατά την περίοδο των βροχών και της τήξης του χιονιού παραλαμβάνει τη ροή και τη διασπά σε πολλά λεπτά στρώματα τα οποία κυλούν αργά προς την εξωτερική παριά. Κατ' αυτόν τον τρόπο στην περίπτωση δημιουργία πάγου διογκώνεται η μάζα αυτή των λιθοσωμάτων η οποία όμως δεν επηρεάζει σημαντικά τη συμπεριφορά του συνολικού σώματος των παριών.

5. Σύγχρονες χρήσεις

Δεδομένης της ιστορικής σπουδαιότητας των Μιτάτων της Νίδας σαν μοναδικά αρχιτεκτονικά μνημεία, ο Δήμος Ανωγείων φρόντισε να κηρυχθούν διατηρητέα μνημεία και ταυτόχρονα προχώρησε στην αναστήλωσή τους.

Παράλληλα ο Δήμος Ανωγείων προχώρησε στην εκπόνηση ενός ολοκληρωμένου σχεδίου επανάληψης και αξιοποίησης τους για οικοτουριστική χρήση.

Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας, προτάθηκε η χρήση των Μιτάτων σαν καταφύγια για την έρευνα του φυσικού περιβάλλοντος και την παρατήρηση των κτηνοτροφικών παραγωγικών δραστηριοτήτων της περιοχής, ειδικά κατά την περίοδο της άνοιξης και καλοκαιριού προσβλέποντας στην ανάπτυξη μια εναλλακτικής μορφής τουρισμού για ορειβατικές και φυσιολατρικές, μορφωτικές και παιδαγωγικές δραστηριότητες.

Η επανάχρηση όμως αυτή δεν μπορούσε να γίνει αυθαίρετα και χωρίς ένα σοβαρό σχεδιασμό που θα ενσωμάτωνε σε ένα ενιαίο σχεδιασμό το ιδιαίτερα σημαντικό απόθεμα των φυσικών και ανθρωπογενών μνημείων σε συνδυασμό με τα κοινωνικά και παραγωγικά χαρακτηριστικά του Ψηλορείτη, στοιχεία που τον καθιστούν ένα πλεονεκτικό χώρο για την εφαρμογή μιας ήπιας – αειφόρου ανάπτυξης.

Τα διάσπαρτα και πολυπληθή ιστορικά και αρχαιολογικά στοιχεία που υπάρχουν σε όλο το χώρο του Ψηλορείτη, αξιολογήθηκε ότι μπορούν να ενταχθούν σε ένα σύστημα χωρικών συνόλων, δικτύων και πολιτιστικών – οικοπεριβαλλοντικών διαδρομών.

Ένας τέτοιος σχεδιασμός θεωρήθηκε ότι μπορεί να ικανοποιεί δύο στόχους:

– Κατ' αρχήν, να συμβάλλει στην ανάδειξη του ιστορικού βάθους της περιοχής με την προβολή των μαρτυριών του παρελθόντος.

– Και κατά δεύτερο, το αποτέλεσμα του σχεδιασμού θα πρέπει να έχει παιδευτικό ρόλο για τους επισκέπτες και επομένως θα συμβάλει σε μια αναπτυξιακή διαδικασία ισόρροπη και με σεβασμό τόσο προς τον μόνιμο κάτοικο της κάθε περιοχής, όσο και προς τον επισκέπτη που αναζητά την παιδευτική διαδικασία στην περιήγηση του.

6. Οργάνωση αρχαιολογικών δρυμών Ψηλορείτη και η έννοια της ήπιας ανάπτυξης

Στην βάση της παραπάνω φιλοσοφίας προέκυψε και η ιδέα της δημιουργίας των αρχαιολογικών Δρυμών Ψηλορείτη.

Ο όρος Αρχαιολογικός Δρυμός αφορά ολοκληρωμένα και ειδικά σχεδιασμένα προγράμματα προστασίας, οργάνωσης και διαχείρισης χώρων που μπορούν να φιλοξενούν δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου και αναπτύσσονται σε μια περιοχή που χαρακτηρίζεται από τον συνδυασμό της παρουσίας ενός αξιόλογου φυσικού περιβάλλοντος και πολιτιστικών πόρων (ύπαρξη σημαντικών αρχαιολογικών και ιστορικών μνημείων).

Η ποικιλία των δραστηριοτήτων που μπορούν να αναπτυχθούν σε ένα αρχαιολογικό δρυμό προσδιορίζονται κατά κύριο λόγο από τους περιορισμούς που θέτει η ύπαρξη των ίδιων των πολιτιστικών πόρων και η σχετική δασική νομοθεσία αλλά εξαρτώνται κάθε φορά και από τις φυσικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, της περιοχής εντός της οποίας χωροθετείται ο δρυμός.

Οι αρχαιολογικοί δρυμοί από την φύση τους λειτουργούν μέσα στα πλαίσια του όρου της "ήπιας" ανάπτυξης που αναφέρεται συχνά τα τελευταία χρόνια και ως βιώσιμη ή και αειφορική ανάπτυξη, όροι που παραπέμπουν σε εκφρασμένη πολιτική και προβληματισμό τόσο σε εθνικό, όσο και σε Ευρωπαϊκό επίπεδο.

Βασική προϋπόθεση για την επιτυχία της "ήπιας ανάπτυξης" είναι η ισόρροπη ανάπτυξη των δραστηριοτήτων εντός του δρυμού, έτσι ώστε οι περιοχές που προγραμματίζεται να ακολουθήσουν το πρότυπο αυτής της μορφής διαχείρισης και ανάπτυξης, να προστατευθούν μελλοντικά από κρίσιμες καταστάσεις, είτε γιατί θα υπόκεινται σε εξωγενείς παράγοντες και διακυμάνσεις, είτε γιατί το πρότυπο αυτό μολονότι νέο για τα ελληνικά δεδομένα, μπορεί και αυτό να απαξιωθεί προοδευτικά, όπως συνέβη για παράδειγμα με την ανάπτυξη των γνωστών μορφών μαζικού τουρισμού.

Η μορφή ανάπτυξης που συνοδεύει ένα αρχαιολογικό δρυμό, μπορεί να συμπληρώσει την αναπτυξιακή προσπάθεια ενός τόπου, δεν μπορεί όμως να υποκαταστήσει την σύνθετη δυναμική μίας μακροχρόνιας αναπτυξιακής διαδικασίας.

Η οικονομική εμβέλεια της «ήπιας ανάπτυξης», επομένως, δεν περιορίζεται μόνο από την απαίτηση για διατήρηση των σημαντικών φυσικών και πολιτισμικών πόρων, αλλά και από το γεγονός ότι η αλόγιστη χρήση του τομέα της αναψυχής δεν μπορούν να αναπληρώσουν το «αναπτυξιακό έλλειμμα» περιοχών όπως ο είναι ο μειονεκτικός ορεινός χώρος της Κρήτης που εντάσσεται η ευρύτερη περιοχή του Ψηλορείτη και η περιοχή των Ανωγείων όπου ανήκει η Ζώνιθος και η Νίδα.

Συμπερασματικά, κρίθηκε αναγκαίο η όποια δραστηριότητα στις περιοχές των αρχαιολογικών δρυμών του Ψηλορείτη θα πρέπει να συνυπάρχει με άλλες οικονομικές δραστηριότητες όπως είναι η κτηνοτροφική και όχι να έχουμε την απαίτηση να αναδειχθεί σε αποκλειστικό τομέας της οικονομικής δραστηριότητας.

Η ανάπτυξη δραστηριοτήτων εκπαίδευσης και δασικής αναψυχής στον ορεινό χώρο πέραν του περιορισμού για τη διατήρηση του ήπιου χαρακτήρα, οφείλουν να εστιαστούν σε συγκεκριμένους χώρους όπου οι πόροι φυσικού, και πολιτιστικού περιβάλλοντος και οι υφιστάμενες βασικές υποδομές εξασφαλίζουν όρους βιωσιμότητας.

Έτσι για την δημιουργία του ενοποιημένου και ολοκληρωμένου δικτύου Αρχαιολογικών Δρυμών Ψηλορείτη κρίναμε απαραίτητη την οριοθέτηση και τον καθορισμό των επιμέρους περιοχών του Ψηλορείτη μέσα από μια μεθοδολογία που περιλάμβανε δύο σκέλη:

– Στο πρώτο σκέλος προσδιορίστηκαν οι γεωγραφικές ενότητες που διαμορφώθηκαν ιστορικά στην

περιοχή του Ψηλορείτη με βάση τα ιδιαίτερα γεωγραφικά κοινωνικοοικονομικά και πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά.

– Στο δεύτερο σκέλος οι ευρύτερες αυτές ενότητες, αξιολογήθηκαν λεπτομερειακά ως προς τα κριτήρια που είχαν τεθεί σαν προϋποθέσεις βιωσιμότητας: δηλ.

- Αναπτυξιακή – Τουριστική Δεκτικότητα της περιοχής.
- Υφιστάμενη συμπληρωματική υποδομή της περιοχής σε μορφές ήπιων εναλλακτικών μορφών τουρισμού.
- Προσπελασιμότητα της περιοχής – Τεχνικές – Υποδομές – Πρόσβαση
- Συνολική οικολογική αξιολόγηση της περιοχής
- Δυνατότητα περιβαλλοντικών παρατηρήσεων
- Πόροι ανθρωπογενούς περιβάλλοντος ευρύτερης περιοχής
- Πόροι πολιτιστικής κληρονομιάς
- Πόροι της περιοχής ανταποκρινόμενοι σε νέες ήπιες μορφές τουρισμού.

Η αξιολόγηση στην βάση αυτών των κριτηρίων έγινε με στόχο τον προσδιορισμό συνεκτικών υποπεριοχών που θα μπορούσαν να παρέχουν μια ποικιλία ολοκληρωμένων δραστηριοτήτων και υπηρεσιών στα πλαίσια ενός ενοποιημένου δικτύου και που θα μπορούσαν να υλοποιούνται σταδιακά.

Στην βάση των παραπάνω, η μελέτη των αρχαιολογικών δρυμών Ψηλορείτη εισάγει κριτήρια και επιλογές που διαμορφώνουν ένα χωροταξικό υπόβαθρο για την ανάπτυξη της περιοχής του Ψηλορείτη που ξεφεύγει από την τρέχουσα χωροταξική πρακτική, συχνά κατακερματισμένη ως προς το φυσικό χώρο.

Η επιλογή αυτών των επιμέρους περιοχών, εισάγει μια νέα χωροταξική ενότητα, που προσφέρει σημαντική βάση σχεδιασμού και κατευθύνσεων για όλο το δίκτυο.

Κάθε περιοχή περιλαμβάνει ένα σύνολο στοιχείων, αλλά και ένα καθορισμένο Κέντρο.

Το Κέντρο αυτό συγκεντρώνει τα στοιχεία που εν δυνάμει το καθιστούν το σημείο αναφοράς της περιοχής σε σχέση με το όλο δίκτυο.

Στο κέντρο κάθε περιοχής θα πρέπει να «εντατικοποιούνται» οι παρεμβάσεις μηχανισμών προβολής και διαχείρισης της περιοχής. Αποτελεί σημείο άφιξης και υποδοχής του επισκέπτη, δηλαδή σαφές σημείο προορισμού.

Τα κέντρα κάθε περιοχής συνδέονται με ένα κεντρικό σημείο των Αρχαιολογικών Δρυμών Ψηλορείτη και συγκροτούν το νέο αναδυόμενο δίκτυο που αποκτά την οντότητα του Ενοποιημένου Δικτύου Αρχαιολογικών Δρυμών Ψηλορείτη

Το δίκτυο αυτό ενσωματώνει και σκόρπιες δράσεις και υποδομές που έχουν υλοποιηθεί μέχρι σήμερα από διαφορετικούς φορείς.

Σκοπός του νέου αυτού δικτύου είναι η δημιουργία για πρώτη φορά ενός ολοκληρωμένου δικτύου που εγκαθίσταται και αναπτύσσεται σε μια περιοχή, σχηματίζεται σταδιακά, αλλά με σαφείς στόχους και στρατηγικές ανάπτυξης.

Για την επίτευξη μιας ολοκληρωμένης ανάπτυξης ανά επιμέρους ενότητα (τοπικό δίκτυο), απαιτείται η υιοθέτηση συγκεκριμένης πολιτικής αλλά και η λειτουργία μηχανισμού υποστήριξης διαχείρισης της περιοχής που θα γίνει αποτελεσματικό από ένα κεντρικό συντονιστικό – διαχειριστικό φορέα.

Η παρακολούθηση της λειτουργίας του Δικτύου επίσης θεωρώ ότι απαιτεί πραγματικές υπηρεσίες υποστήριξης τόσο των τοπικών φορέων όσο και των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής του Ψηλορείτη προς τον κεντρικό φορέα που θα μπορεί να σχεδιάζει, να συντονίζει, να προωθεί και να διαχειρίζεται τη «εύρυθμη λειτουργία» του Ενοποιημένου Δικτύου Αρχαιολογικών Δρυμών Ψηλορείτη.

Η χωροθέτηση των αρχαιολογικών δρυμών είναι κρίσιμης σημασίας και θα πρέπει να επιβεβαιώνεται με την εφαρμογή των παραπάνω κριτηρίων που αποσκοπούν στον προσδιορισμό της φυσιογνωμίας και της βιωσιμότητας της ανάπτυξης τους αλλά και της ευρύτερης περιοχής που προτείνεται να αναπτυχθούν και αυτό γιατί γίνεται φανερό ότι, πέρα από τις όποιες γενικές αξιολογήσεις, είναι τελικά στο τοπικό επίπεδο που θα κριθεί ο βαθμός έντασης των δραστηριοτήτων που μπορούν να φιλοξενήσουν, έτσι ώστε αυτές οι δραστηριότητες να είναι συμβατές με την έννοια της ήπιας ανάπτυξης.

Sarakatsani Architecture

KOSTAS E. KOUREMENOS

Architect, Greece

promo@kouremenos.gr

Abstract

Sarakatsani, an ancient nomadic tribe that moves around the Greek peninsula, have developed their own "architecture" to build their shelters: huts, long shacks for their sheep as well as other necessary structures (the "strouga", smaller huts, a central oven, etc.). They use natural ingredients with minimal processing (branches, reeds, leaves and soil). The huts are made quickly and they are mainly built by women.

Unlike other nomadic tribes, the Sarakatsani do not carry anything related to home or accommodation when migrating, but gather the materials to site. It is important to note that the chests can be assembled and their belongings are relocated when the Sarakatsani have reached their final destination.

The lives of these shepherds is directly linked to the livelihood of their flocks, consisting mainly of sheep, for which they move to the mountains in the summer and to the plains in the winter, their main concern being the adequate grazing of their flocks and suitable climatic conditions.

The circular plan of the "konaki", with an open fire as a central point, encourages the law of the family.

It is an ephemeral architecture, fully recyclable, adapted specifically to each environment and providing complete protection in winter and summer.

Sarakatsani, an ancient nomadic tribe that moves around the Greek peninsula, have developed their own "architecture" to build their shelters: huts, long shacks for their sheep as well as other necessary structures (the "strouga", smaller huts, a central oven, etc.). They use natural ingredients with minimal processing (branches, reeds, leaves and soil). The huts are made quickly and they are mainly built by women.

1. Construction types

1. The "konaki", which is a standing oval hut, round in plan view and oval in sectional view.
2. The big double a-side hut, rectangular in plan view.
3. The single a-side hut with a pitched roof.
4. Tents
5. Sheds
6. Windbreakers
7. Fences
8. The "strouga"
9. Outdoor Kitchens

Unlike other nomadic tribes, the Sarakatsani do not carry anything related to home or accommodation when migrating, but gather the materials to site. It is important to note that the

chests can be assembled and their belongings are relocated when the Sarakatsani have reached their final destination.

The lives of these shepherds is directly linked to the livelihood of their flocks, consisting mainly of sheep, for which they move to the mountains in the summer and to the plains in the winter, their main concern being the adequate grazing of their flocks and suitable climatic conditions.

The circular plan of the "konaki", with an open fire as a central point, encourages the law of the family.

1.1 Construction of the "konaki". The first thing needed in order to build a "konaki" is the collection of the materials necessary such as large branches, small trees, grass and leaves. Depending on the area, beech, fir, oaks and pine is used as well. During construction, they are tied together by thin and elastic wood sticks and leashes.

After levelling and cleaning the ground, the diameter of the circular cross section is measured using one's feet and a rope is used to mark the distal of the circle. A good hut diameter is about 20 feet, or 6 meters. Small pits are made every 2-3 inches to mark the circle and thick, approximately 3m long pieces of wood are fixed in the pits. Then, these vertical elements are tied to perimeter rods every 30cm approximately. The bonding between the vertical and the horizontal elements is done with wooden stalks, or wire.

In the interior of the circular structure, the "katsoula" is constructed, which will serve as the roof of the hut. On top of it a hoop iron is placed, formerly made by woven twigs. There smaller branches are tied, approximately 2.5m long. This construction is then lifted using the help of a large branch to the desired height. Then, one by one, the branches are tied with those already fixed in the ground and are stabilised using smaller branches.

In this way the skeleton of the hut is constructed, a monocoque shell (as the central piles removed when construction is finished and the hut has "set").

Outside the hut leaves and reeds are placed, starting from the bottom and placing larger ones upwards for greater consistency and safety. The leaves overlap one another to make the structure waterproof. The thickness shall be approximately 10 to 15 centimeters and the structure is very tight.

The perimeter of the hut is secured with horizontal twigs which are tied to the frame.

This coating insulates for cold and heat, is waterproof and breathable at the same time.

The hut has a single door opening in the middle, with a height of approximately 1.50 m. Occasionally it is constructed in the same way as the rest of the hut, or it is made with wooden planks.

The interior consists of the compacted earth, a bench fitting the perimeter of the hut and a central open stove. The smoke passes through the "saloma" so everyone sits down, as the hut gets filled with smoke and the tar gets deposited on the walls.

Sleeping on the floor was common but gradually beds started getting used. All furniture is low and it includes small benches, stools and a low table.

1.2 Building the large rectangular hut. Sheep hut and / or storage. For the construction thick stakes are inserted in the ground every 1.5 to 2m, end in tines. At the top and along a crossbar is placed. On either side of this central support, with a height of 1.20 m similar structures are made, creating a pitched roof with woven vertical and horizontal branches, tied with twigs or wire. The roof continues to the ground and is covered with "saloma" just like the "konaki".

Such a hut serves as a storage facility or a shelter for the sheep. It is the second most important construction.

1.3 The single gabled hut. It consists of a horizontal crossbar mounted on two pillars made of thick timber, which is thrust into the ground and ends in tines. The sides are also strung with known techniques and covered with "saloma".

1.4 The tents. The tents are utilised during migration and consist of three pieces of wood and woven goat wool. Two of the pieces of wood (which are pointed on one side and have tines on the other) are thrust into the earth 2-3 m within one another and the third is connected horizontally. Once secured with ropes, the fabric is stretched on top.

1.6- Fences. Fences and pens made in the same way, but thicker sticks are thrust into the ground at a distance of 1m to 1.5m between them, and in the space between the two foliage and twigs is placed in order for them to be secured internally and externally to the horizontal leashes which are tightly bound together.

1.7 "Strouga". The "Strouga" which is oval in plan view, has a big door for the entry of sheep on one side and a narrow exit so that the sheep can pass one by one in order to be milked.

1.8 Outdoor Kitchens. Made from xiroolithia in a semicircle, so that the fire can be protected from draughts, making it easily available for cooking.

In conclusion we can say that,

It is an ephemeral type of architecture, fully recyclable, adapted to a specific environment, which provides complete protection in winter and summer. Knowledge of materials and the correct placement of the coverage surrounding the hut, the "saloma" protects from the cold, the heat, the rain whilst maintaining breathability and allowing the smoke to pass into the atmosphere.

The know-how of hut construction is transferred from generation to generation. The "konaki" and the rectangular hut are two "types" that evolve over the centuries, but no change. In this way, a point of standardisation has been reached, which could be called a preconstruction. (Cut foliage and twigs and rushes with the same procedure a hut is built, even improving the speed of construction)

Nature gives materials generously. The huts which most of the time were ruined by time and returned to nature were fully biodegradable and did not require for the construction materials to be purchased thus reducing inventory (which sometimes disappears, as sometimes happens with marble, granite, oil, etc). The nature, the forest, produces the required branches and foliage, despite being limited.

The Sarakatsani are people and architecture perfectly adapted to the environment living in it and from it.

Depiction references from the sacrificial lamb to the sacrifice of God's Lamb (Agnus Dei)

LOUISA KARAPIDAKI

Art Historian

Abstract

The depiction of the lamb goes back to the depth of time and it systematically appears in art in the various civilisations from the Paleolithic age up to our days. Figures of sheep and goats are already in existence in the early visual attempts in man's paintings in caves, with frequent obvious efforts to depict the particular animal features. As early as the 21st century BC primitive man appears in the stone carvings of the Algerian Sahara at Iheren Tassili accompanied by a lamb, while in the paintings in caves in France at Lascaux and Niaux the animal featured beings are depicted in herds in their natural environment.

Centuries later, in the Late Bronze Age, the lamb also appears in votive offerings in burial practices of the Minoan Civilisation, as has for example been depicted, in around 1200 BC, on the sarcophagus of Aghia Triada in Crete.

In consequence, the figure of the lamb next to a sacrificial altar is constantly found for many centuries, in the iconography of sacrificial ceremonies, in the ageiography of the archaic and Classical periods of Greek Art as well as ageiography in the art of Roman times.

Similar sacrificial scenes also appear in historical murals of the time, which depict worshipping ceremonies or historical events and decorate altars, arches and triumphal columns. The thematic representation on Trajan's column in Rome, which dates back to around 110 AD and incorporates pictorial prototypes borrowed from the past of both the Greek and the Etruscan tradition, is worthy of a special mention.

With the arrival of the new religion of Christianity, the subject of the sacrifice of God's Lamb assumes new symbolic extensions and new iconographic programmes appear. The depictions initially take the form of depictions of allegories, which also constitute communication codes for the persecuted believers, consequently, evolving iconographically with diverse notional references and appear in various techniques (frescoes, mosaic, microsculpture). The new Christian art which was born in this period of late antiquity (2nd-4th century AD), used all the already existing programmes which it inherited from the Greco-roman tradition, simply giving them a totally different content. The same figures, the man with the lamb on his shoulders, already known, from the Greek statues or the roman sculpture, as lamb-bearer (krioforos) or musk-bearer (moschophoros), has now symbolised the Good Shepherd. The Good Shepherd became the greatest symbol of the sacrifice of Jesus, who is sacrificed as an example, according to the evangelical passages, "laying his soul in favour of the sheep" (John 10, 11) and in theory was connected to the Bible's David, who in the 23rd psalm describes God as the vigilant shepherd. The same theme prevailed in early Christian art and is encountered in frescoes in the catacombs of the end of the 2nd-beginning of the 3rd century, of the Saints Peter and Marcellinus, St. Callistus and St. Domitilla.

A few centuries later, the iconographic type of the Good Shepherd appears in the mosaics of imperial art in Ravenna at the Mausoleum of Galla Placidia, 425-450 AD, with the features of Jesus, while in St. Vitale, he appears as the Lamb of God in the dome of the basilica, in 547 AD, exactly the same as in the 11th century in the mosaics of Torcello.

In byzantine hagiography the Lamb of God (Agnus Dei) appears in place of Jesus in depictions of

the preparation of the throne in the Second Coming as well, as is the case for example, in the mosaics of Santa Maria di Grottaferrata in the 12th century, but also much later in a fresco in the 13th century in Mystras.

In western art the sacrifice of God's Lamb, has been entrenched with the depiction of Agnus Dei, which is depicted in the shape of a lamb with a hallow, occasionally holding a crucifix. The Iconographic prototype is already encountered from the 9th century in mosaics in Rome at the Cappella di San Zenone of the Basilica Santa Prassede all' Esquilino and in the illustrated manuscript Beatus d' Urgell of the 10th century AD. Ever since then, the depiction, with a few variations in the position of the animal and the various types of the crucifix or the banner which it holds, is encountered systematically right up to our times, and there are hundreds of examples in stone carvings, stained glass, jewelry, metalwork, embroidery, sculpture and microsculpture.

It is worth mentioning here the polyptych 15th century (1432) work by Hubert and Jan van Eyck "L' Agnus Dei", where the depiction gives a main emphasis on the worship of the Lamb of God and the theme is enriched with an entirely new perception for this period. The Lamb of God takes centre stage on an elaborate and ornate altar, under the light of the Holy Spirit, surrounded by angels and praying believers who await for worship.

To the right of the Lamb of God appear the prophets with a bible, the philosophers and the authors from the entire world and to its left the 12 disciples, men of the church and, in the background, men and women martyrs.

The 6 works by the 17th century Spanish painter Francisco de Zurbarán on the same theme are worth a special mention here. He, through a series of creations on the same thematic unit, reverts to a much less narrative composition which emphasises only the features of the lamb.

The symbolism of the "Lamb of God" will cause a series of artists over the centuries, to occupy themselves with the thematic topic even in the 20th century, with the works of Bernard Buffet and Picasso being characteristic examples.

In summing up the iconographic passage in art from the sacrifice of the lamb to the sacrifice of the Lamb of God, we discover that the depictions of the figure of the lamb in sacrificial scenes, appear throughout the history of art from the Minoan period up to the byzantine period of art. We also discover the symbolic depiction of the sacrifice of the Lamb of God from the early Christian times up to the 20th century.

Εικαστικές αναφορές στον ποιμενικό βίο: από την θυσία του αμνού στην θυσία του Αμνού (Agnus Dei)

Η απεικόνιση του αμνού χάνεται στα βάθη των αιώνων και εμφανίζεται συστηματικά στην τέχνη διαφόρων πολιτισμών από την παλαιολιθική εποχή έως τις μέρες μας. Μορφές αιγοπροβάτων υπάρχουν ήδη στις πρώτες ζωγραφικές απόπειρες του ανθρώπου στα σπήλαια με εμφανείς συχνά προσπάθειες απόδοσης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των ζώων. Ήδη από τον 21ο αιώνα π.Χ. ο πρωτόγονος άνθρωπος εμφανίζεται στα πετρώματα της Σαχάρας της Αλγερίας στο Iheren Tassili¹ να συνοδεύεται από ένα πρόβατο, ενώ στις παλαιολιθικές σπηλαιογραφίες² της Γαλλίας στο Lascaux και στη Niaux ζωόμορφα όντα παρουσιάζονται σε αγέλες στο φυσικό τους περιβάλλον.

Ανάμεσα στα χορτοφάγα ζώα της Παλαιολιθικής Περιόδου που απεικονίζονται στους τοίχους σπη-

1 Ulrich W. Hallier & Brigitte C. Hallier, The People of Iheren and Tahlahi, The word of Petroglyphs, part 39, 2012, fig.6b.
2 A. Glory, Les recherches a Lascaux (1952-1963). Documents recueillis et présentés par B. et G. Delluc, XXXIX suppl. a Gallia Préhistoire, CNRS Paris 2008, Joseph Nechvatal, Immersion into noise, University of Michigan Library's Scholarly Publishing Office, 2011, Lascaux Cave, Official Lascaux Web site from French Ministry of Culture.

Εικόνα 1 Αίγαγρος, Niaux Caves, Ariège, 15.000 π.Χ.

Εικόνα 2 «Δύο Αίγαγροι αντιμέτωποι», 18.000 π.Χ., καταφύγιο στην περιοχή Roc-de-Serres, Hautes-Alpes, Musée d'Archéologie Nationale de France, Saint-Germain-en-Laye

Εικόνα 3 Σαρκοφάγος Αγίας Τριάδας, Κρήτη 1200 π.Χ.

λαίων, σε περιοχές όπου οι άνθρωποι ζούσαν μαζί με βίσωνες ή άλογα, συχνά απαντούν και αίγαγροι (ίβηξ), όπως αυτοί στα σχέδια που ανακαλύφθηκαν στο μαύρο θάλαμο του Σπηλαιού Niaux (Ariège), (εικ.1) τα οποία είναι ηλικίας 13.000 ετών. Βραχογραφίες, ηλικίας 18.000 ετών, με αίγαγρους βρίσκονται επίσης στο Σπήλαιο Lascaux, στην περιοχή Dordogne ή σε ανάγλυφα πάνω στον ασβεστόλιθο, που προέρχονται από την περιοχή Roc-de-Serres στο διαμέρισμα Charente. Ένας δε από αυτούς τους κυβόλιθους απεικονίζει δύο αίγαγρους με τα κεφάλια τους αντικριστά, σαν να παλεύουν. (εικ.2)

Αιώνες αργότερα στην ύστερη πια εποχή του χαλκού, το πρόβατο εμφανίζεται όχι μόνον σαν κατοικίδιο ζώο αλλά και σε αναθηματικές προσφορές σε ταφικές πρακτικές του Μινωικού πολιτισμού, όπως για παράδειγμα έχει αποτυπωθεί στην σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας³ στην Κρήτη, γύρω στο 1200 π.Χ. (εικ.3)

Οι πρώτες εικόνες άγριων αιγών πρωτοεμφανίζονται κατά τους Μινωικούς χρόνους στην Κρήτη, ήδη από την 3η χιλιετία π.Χ., και συνεχίζουν να εμφανίζονται σε όλη τη διάρκεια του πολιτισμού, από το 3400 έως το 1200 π.Χ., πάνω σε πέτρινες σφραγίδες, πέτρινα ανάγλυφα αγγεία, φαγεντιανά ειδώλια, μεταλλικά χειροτεχνήματα, ασημένια και χρυσά αντικείμενα, απεικονίσεις αγγείων, σαρκοφάγους και νωπογραφίες. Εικόνες προβάτων και κριών εμφανίζονται συχνά σε σκηνές κυνηγιού με σκύλους (με αναγνωρίσιμα ζώα όπως το Κρητικό αγριοκάτσικο κρι-κρι ή αίγαγρος και ο Κρητικός σκύλος ιχνηλάτης), σε απεικονίσεις θυσιαστήριων τελετών, στην καθημερινή ζωή των βοσκών, αλλά και ως μοναχικές φιγούρες. Ιδιαίτερης μνείας χρήζει η ιερή αίγα Αμάλθεια, η οποία σύμφωνα με το μύθο θήλασε τον Βασιλιά Μίνωα και απεικονίζεται στις μινωικές πέτρινες σφραγίδες.

Επίσης, τετράποδα εξημερωμένα ζώα με πρόσωπο προβάτου εμφανίζονται στις προϊστορικές νωπογραφίες στο Ακρωτήρι της Θήρας, του 16ο αιώνα π.Χ.

Την παλαιότερη αναφορά σε κοπάδια προβάτων με ιδεογράμματα, όπου είναι σαφής η σχηματική απεικόνιση του κριού ή τράγου, της αίγας ή προβατίνας κάνουν τα κείμενα που ανακαλύφθηκαν χαραγμένα πάνω σε πήλινες πλάκες στο Μυκηναϊκό Ανάκτορο της Πύλου, του δεύτερου μισού του 13ου αιώνα π.Χ. (1250-1200), τα οποία δίδουν και πληροφορίες για την ποιμενική ζωή, όπως για τη μέθοδο εκτροφής προβάτων και κριών και τα ονόματα των βοσκών.

Μια σειρά από Μυκηναϊκά αγγεία που έκαναν την εμφάνισή τους στα τέλη του 13ου αιώνα π.Χ. στην Κύπρο, είναι

διακοσμημένα με πλήθος βουκολικών θεμάτων, με σκηνές από βοοειδή, αίγες και πρόβατα που βόσκουν, κλπ., χάρη στα οποία οι ειδικοί τα χαρακτηρίζουν «βουκολικού ύφους».

Αιγοπρόβατα απεικονίζονται επίσης σε σαρκοφάγους, όπως στη σαρκοφάγο της Τανάγρας στη Βοιωτία, που απεικονίζει έναν κυνηγό ανάμεσα σε δύο μεγάλες αίγες και προφανώς αμέτρητα αιγοπρόβατα, ο οποίος κραδαίνει το σπαθί του ενώ κυνηγά (περίπου 1350-1180 π.Χ.).

Εκτός από τις φυσιολατρικές αναπαραστάσεις Μινωικής και Μυκηναϊκής τέχνης, πρόβατα απεικονίζονται επίσης συστηματικά σε σκηνές ποιμενικής ζωής στα αγγεία της Κλασικής Ελληνικής και Ρωμαϊκής Περιόδου. Υπάρχει πληθώρα αναπαραστάσεων σε διάφορες σκηνές που παρέχουν αναλυτικά στοιχεία για όλες τις σχετικές δραστηριότητες, από τη βοσκή και το άρμεγμα μέχρι τον βοσκό που παίζει μουσική με τη φλογέρα του, κ.λπ., καθώς και πολλές αναφορές σε μυθολογικές σκηνές, για παράδειγμα, ο θεός Διόνυσος εμφανίζεται σε ελληνικά αγγεία ντυμένος με προβιές προβάτων.

Ένα σημαντικό κεφάλαιο της Ελληνικής Μυθολογίας αφορά την Αργοναυτική Εκστρατεία, η οποία είχε ως βασικό κίνητρο την ανακάλυψη και κατάκτηση νέων εδαφών, καθώς επίσης και την αναζήτηση και ανακάλυψη χρυσού. Ωστόσο, πίσω από κίνητρα ο μύθος διηγείται το ταξίδι του Ιάσωνα στον Εύξεινο Πόντο για να επιστρέψει στην πατρίδα του το Χρυσόμαλλο Δέρας με την ανθρώπινη λαλιά, το ίδιο Χρυσόμαλλο Δέρας που πέταξε με τον Φρίξο και την Έλλη μακριά από τη χώρα της Κολχίδας. Η εικόνα του χρυσόμαλλου δέρατος, τόσο στο ιερό όπου φυλασσόταν αλλά και σε όλα τα μυθολογικά επεισόδια ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή αγγειοπλαστική. Αναφέρουμε ενδεικτικά μερικά από τα πιο γνωστά δείγματα της αρχαίας τέχνης, όπως το ερυθρόμορφο ελληνικό αγγείο του αγγειογράφου Δούρη (480-470 π.Χ.), που βρέθηκε στο Cerveteri της Etruria και βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο Gregoriano Etrusco του Βατικανό, τον ερυθρόμορφο κρατήρα του Μουσείου του Λούβρου, του 340-330 π.Χ. και την ερυθρόμορφη λήκυθο του Πανεπιστημίου του Bocham στη Γερμανία. Επίσης το θέμα συναντάται και σε λιθανάγλυφη μορφή στη μετόπη της δωρικής ζωφόρου στον Μονόπτερο Θησαυρό των Σικυωνίων του 560 π.Χ.

Μια άλλη μυθολογική σκηνή που συναντάται τόσο σε ανάγλυφα όσο και στην αγγειογραφία, είναι η διαφυγή των ανδρών του Οδυσσέα, κρυμμένων κάτω από τα πρόβατα, από τον Κύκλωπα Πολύφημο. Στον αττικό μελανόμορφο κιονωτό κρατήρα του 510 π.Χ. του Badisches Landesmuseum Karlsruhe, παρουσιάζεται παράσταση με τον Οδυσσέα να δραπετεύει από τη σπηλιά του Πολύφημου, κάτω από ένα πρόβατο.

Πολλά είναι τα αριστουργήματα και της αρχαίας Θρακικής τέχνης που συσχετίζονται τόσο με την φυσική εικόνα του ζώου όσο και με τη συμβολική του σημασία. Στην Κλασική και την Ελληνιστική Περίοδο, η εικόνα του κριού, που απεικονίζεται ως ιερό και θυσιαστήριο ζώο, απαντάται σε χρυσά και ασημένια σκεύη που χρησιμοποιούνται στην τελετή (το ρυτό από τον θησαυρό του Panagurishte, το ρυτό από τον τάφο στο Dalakovo, το αγγείο αρ.162 από το θησαυρό του Rogozen) και άλλα. Σύμφωνα με αρχαίες γραπτές πηγές, άλλωστε, βοοειδή, αιγοπρόβατα και άλογα εκτρέφονταν στη Θράκη. Ο Όμηρος, ο ψευδο-Αριστοτέλης, ο Αθήναιος, ο Πίνδαρος και ο Οβίδιος αναφέρονται στην ποιότητα των φυλών βοοειδών και προβάτων. Σύμφωνα με τον Όμηρο, ο Ιφιδάμαντας, γιος του Αντήνορα από τη Θράκη, έταξε στη σύζυγό του 100 αγελάδες, 1.000 αίγες και αμέτρητα πρόβατα. Ο Ξενοφώντας αναφέρει ότι ο δυνάστης της Θράκης Σεύθης Β' τού έδωσε 600 βόδια και 4.000 πρόβατα. Ο Αθήναιος σημειώνει ότι η προίκα που έδινε ο βασιλιάς Κότυς της Θράκης περιλάμβανε πολλά κοπάδια βοοειδή και λευκά άλογα. Προφανώς, η κοινωνική θέση στην Αρχαιότητα καθοριζόταν κυρίως με βάση την ιδιοκτησία κοπαδιών. Οι τύποι και η απόκτηση κοπαδιών ήταν μία από δοκιμασίες της αξίας τους που περνούσαν τόσο οι θεοί όσο και οι ήρωες ή ηγεμόνες.

Πέρα όμως από τις μυθολογικές ή νατουραλιστικές αναπαραστάσεις συχνά απαντάται και το θέμα της θυσίας του αμνού, όπως ήδη αναφέρθηκε και στη Μινωική Τέχνη. Πολλές είναι οι παραστάσεις κυρίως στην Κλασική Εποχή με αφηγηματικές απεικονίσεις αγγειογράφων, που απεικονίζουν σκηνές της θυσίας του αμνού, ακόμα και από κατώτερες θεότητες ή ημίθεους, ως προσφορά στους θεούς για να γιορτάσουν κάποια νίκη. Ένα τέτοιο εξαιρετικό δείγμα της κλασικής Αθήνας είναι η χαρακτηριστική απεικόνιση, σε έναν Παναθηναϊκό αμφορέα της θεάς Αθηνάς, που κέρδισε την αναμέτρηση με τον θεό Ποσειδώνα για την ηγεμονία της πόλεως των Αθηνών, με τον Κέκροπα να ετοιμάζεται να θυσιάσει ένα μικρό αμνό. Στη συνέχεια για πολλούς αιώνες συναντάται η μορφή του αμνού δίπλα ή πάνω σε βωμό, στην εικονογραφία των θυσιαστικών τελετών, στις αγγειογραφίες τόσο της Ελληνικής, όσο και

3 J.A.Sakellarakis, Herakleion Museum. Illustrated guide of the Museum, Athens 1987, pp. 113-114, Α. Παπαγιαννοπούλου, «Εισαγωγή στους πολιτισμούς του Αιγαίου», στο Ελληνικές εικαστικές τέχνες: προϊστορική και κλασική τέχνη, ΕΑΠ, Πάτρα, 1999, τομ. Α' σ. 118, C. Long, The Ayia Triada Sarcophagus. A Study of Late Minoan and Mycenaean Funeral Practices and Cult Beliefs, Goteborg, 1974.

Εικόνα 4 Στήλη του Τραϊανού, Ρώμη, γύρω στο 110 μ.Χ.

Εικόνα 5 Κατακόμβη Δομιτίλλας, του τέλους του 2ου-αρχών 3ου αιώνα

κής, όπως μαρτυρά το άγαλμα του Καλού ποιμένα στο Μουσείο του Βατικανό όσο και σε πολλές παραστάσεις σε σαρκοφάγους. Επίσης, εντυπωσιακά είναι τα δείγματα που παρουσιάζονται στη ζωγραφική, όπως μαρτυρούν οι νωπογραφίες της παλαιοχριστιανικής τέχνης στις κατακόμβες της Ρώμης του τέλους του 2ου-αρχών 3ου αιώνα, του Αγίου Πέτρου και Μαρκελλίνου, της Δομιτίλλας (εικ. 5), καθώς και του Αγίου Καλλίστου⁸, καθώς και στο βαπτιστήριο της χριστιανικής οικίας του Δούρα Ευρωπός⁹.

Ο Καλός ποιμένας αποτέλεσε το μεγαλύτερο συμβολισμό για τον Ιησού, που παραδειγματικά θυσιάζεται – σύμφωνα με τα ευαγγελικά χωρία, «τίθησιν την ψυχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ των προβάτων» (Ιωάν. 10, 11) – και θεωρητικά συνδέθηκε με τον Δαβὶδ της βίβλου, που στον 23ο ψαλμό περιγράφει το θεό ως

της ρωμαϊκής τέχνης. Θυσίες απεικονίζονται και σε ψηφιδωτά της Ρωμαϊκής Περιόδου, όπως για παράδειγμα η σκηνή θυσίας τριών ζώων (ταύρος, αγριόχοιρος και κριός) που απεικονίζεται στα μωσαϊκά μιας ρωμαϊκής βίλας στο χωρίο Σκάλα της Κεφαλονιάς, του 3ου αιώνα μ.Χ.

Αντίστοιχες σκηνές θυσίας, εμφανίζονται και σε ιστορικά ανάγλυφα της εποχής, που απεικονίζουν λατρευτικές τελετές ή ιστορικά γεγονότα και διακοσμούν βωμούς, αψίδες και θριαμβικές στήλες. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει στην θεματική αναπαράσταση της στήλης του Τραϊανού⁴ στην Ρώμη, που χρονολογείται γύρω στο 110 μ.Χ. και ενσωματώνει εικονογραφικά πρότυπα δανεισμένα από το παρελθόν, τόσο της ελληνικής, όσο και της ετρουσκικής παράδοσης. (εικ. 4)

Με τον ερχομό της νέας θρησκείας του Χριστιανισμού, το θέμα της θυσίας του Αμνού αποκτά νέες συμβολικές προεκτάσεις και εμφανίζονται νέα εικονογραφικά προγράμματα. Οι απεικονίσεις διαμορφώνονται αρχικά με αναπαραστάσεις αλληγοριών, που αποτελούν και κώδικες επικοινωνίας για τους διωκόμενους πιστούς και στη συνέχεια εξελίσσονται εικονογραφικά με ποικίλες εννοιολογικές παραπομπές και εμφανίζονται σε διάφορες τεχνικές (νωπογραφία, ψηφιδωτό, μικρογλυπτική). Η νέα χριστιανική τέχνη που γεννήθηκε αυτή την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας (2ος-4ος αιώνας μ.Χ.) χρησιμοποίησε τα ήδη υπάρχοντα εικονογραφικά προγράμματα που κληρονόμησε από την ελληνορωμαϊκή παράδοση δίνοντάς τους απλά ένα εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο⁵.

Σε πολλές περιπτώσεις, οι ίδιες συνθέσεις ή μορφές, όπως ο άνδρας με τον αμνό στους ώμους, γνωστός εικονογραφικός τύπος ως ο Ερμής κριοφόρος ή μοσχοφόρος⁶ από τα αρχαία ελληνικά αγάλματα αλλά και από τη ρωμαϊκή γλυπτική, συμβολίζει πλέον τον Καλό Ποιμένα. Η συμβολική πλέον σύνθεση εμφανίζεται στην πρώιμη χριστιανική τέχνη τόσο στη γλυπτική, όπως μαρτυρά το άγαλμα του Καλού ποιμένα στο Μουσείο του Βατικανό όσο και σε πολλές παραστάσεις σε σαρκοφάγους. Επίσης, εντυπωσιακά είναι τα δείγματα που παρουσιάζονται στη ζωγραφική, όπως μαρτυρούν οι νωπογραφίες της παλαιοχριστιανικής τέχνης στις κατακόμβες της Ρώμης του τέλους του 2ου-αρχών 3ου αιώνα, του Αγίου Πέτρου και Μαρκελλίνου, της Δομιτίλλας (εικ. 5), καθώς και του Αγίου Καλλίστου⁷, καθώς και στο βαπτιστήριο της χριστιανικής οικίας του Δούρα Ευρωπός⁸.

4 Penelope Davies, The Politics of Perpetuation: Trajan's Column and the Art of Commemoration, American Journal of Archaeology, 1997, 101, pp. 41-65.

5 R. Cormack, Byzantine art, Oxford 2000, σ. 13.

6 π.χ. Ο κριοφόρος κούρος της Θάσου, 570 π.Χ., ο ρωμαϊκός κριοφόρος του Barracco Museum, Cornelius Vermeule and Dietrich von Bothmer, "Notes on a New Edition of Michaelis: Ancient Marbles in Great Britain Part Two", American Journal of Archaeology, 1956, p.347, pl.105, fig. 6.

7 N. Πανσέληνος, Βυζαντινή ζωγραφική: Η βυζαντινή κοινωνία και οι εικόνες της, Αθήνα 2010, σ. 44, εικ. 9, Fred S.Kleiner, Gardner's Art Through the Ages: A Global History (Enhanced Thirteenth Edition ed.). Boston, 2011, σσ. 303-305.

8 André Grabar, Le premier art Chrétien (200-395), Paris 1966, σ. 69.

Εικόνα 6 Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Μαρμάρινο αγαλμάτιο του Ορφέα-Χριστού, 4ου αιώνα

Μουσείο στην Αθήνα. Πρόκειται για ένα ακόμα δάνειο από την αρχαιότητα που χρησιμοποιήθηκε σαν αλληγορική παράσταση και ο συμβολισμός του Ιησού μαρτυράτε μόνον από το σύμβολο του αητού. (εικ.6)

Μερικούς αιώνες αργότερα, στα ψηφιδωτά της αυτοκρατορικής τέχνης στη Ραβέννα ο εικονογραφικός τύπος του Καλού ποιμένα εμφανίζεται στο Μουσολέο της Γάλλας Πλακιδίας, το 425-450 μ.Χ. (εικ. 7), με τον ίδιο το Χριστό και τα ποιμνία του, ενώ στη συμβολική απεικόνιση του Χριστού στο ψηφιδωτό του Αγίου Απολλινάριου in Classe της Ραβέννας, του 549, δώδεκα πρόβατα συμβολίζουν τους 12 απόστολους.

Ενώ ένας άλλος εικονογραφικός τύπος του Αμνού του θεού με τη μορφή του Ιησού ως Αμνός εικονίζεται στον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας (εικ. 8), στον τρούλο του ναού, το 547 μ.Χ., όπως ακριβώς και τον 11ο αιώνα στα ψηφιδωτά του Torcello (εικ. 9).

Στην βυζαντινή εικονογραφία αμνοί εμφανίζονται σε σκηνές θυσίας όπως επικρατεί στην απεικόνιση της θυσίας του Αβραάμ, για παράδειγμα στη Φιλοξενία των Αγγέλων από τον Αβραάμ στο ψηφιδωτό του Αγίου Βιτάλιου της Ραβέννας (εικ.10), του 547, ενώ ήδη από τον 3ο αιώνα επικρατεί κυρίως σε λιθανάγλυφα των σαρκοφάγων ένας

άγρυπνο ποιμένα. Ο αμνός είναι το σημαντικότερο θυσιαστήριο ζώο και στην Έξοδο (Έξοδος 12, 1-20). Συμβολίζει την καλοσύνη στο Βιβλίο του Ωσηέ (4, 16), στο Βιβλίο του Ιερεμία είναι «το αρνίον το άκακον, το αγόμενον του θύεσθαι» (11, 19) και συμβολίζει την υπομονή στο Βιβλίο του Ησαΐα (53, 7) καθώς και τη χαρά στους Ψαλμούς και στο Βιβλίο της Σοφίας Σειράχ (113, 4). Άλλωστε, στις ιουδαϊκές πρακτικές που προηγούνται του Χριστιανισμού, ο αμνός ήταν γνωστός ως θυσιαστήριο ζώο στην Παλαιά Διαθήκη (Γένεσις 4, 1-4) αναφέρεται για πρώτη φορά στη θυσία του Άβελ.

Ας σημειωθεί εδώ και η παράσταση με τον Καλό ποιμένα αλλά με τη μορφή του Χριστού Ορφέα του 4ου αιώνα που βρίσκεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο στην Αθήνα. Πρόκειται για ένα ακόμα δάνειο από την αρχαιότητα που χρησιμοποιήθηκε σαν αλληγορική παράσταση και ο συμβολισμός του Ιησού μαρτυράτε μόνον από το σύμβολο του αητού. (εικ.6)

Εικόνα 7 Μουσολέο Γάλλας Πλακιδίας, 425-450 μ.Χ.

Εικόνα 8 Άγιος Βιτάλιος, Ραβέννας, 547 μ.Χ.

Εικόνα 9 Torcello, 11ος αιώνας

Εικόνα 10 Φιλοξενία των Αγγέλων από τον Αβραάμ, Άγιος Βιτάλιος, Ραβέννας, 547

Εικόνα 11 Santa Maria di Grottaferrata, 12ος αιώνας, Προετοιμασία του θρόνου, Δευτέρα Παρουσία

11), αλλά και σε τοιχογραφία του 13ου αιώνα στο Μιστρά.

Εκτός από τα συμβολικά θέματα, με τις πιστές εικονογραφικές αντιγραφές από τα πρότυπα της αρχαιότητας, η βυζαντινή τέχνη επίσης μας κληροδότησε πολλές αφηγηματικές σκηνές του βουκολικού κόσμου τόσο στα κείμενα, όσο και στις μικρογραφίες των χειρογράφων. Όσο αφορά γενικότερα τις παραστάσεις του ποιμενικού βίου στη βυζαντινή τέχνη, όπως σημειώνεται από τους Αναγνωστάκη, Παπαμαστοράκη «διαπιστώνεται συχνά ρεαλιστική απόδοση της ποικιλίας του ποιμνίου και των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων⁹». Για παράδειγμα, στον Άγιο Νικόλαο της Κακοπετριάς στην Κύπρο, εικονίζονται ποικιλότροπες αίες, ενώ στην Πλατανιστάσα της Κύπρου μαυροκέφαλα παχύουρα πρόβατα, τα γνωστά σήμερα στη διεθνή βιβλιογραφία ως *tête noire* ή *black face*. Η παρουσία γαλαθηνών αμνοεριφίων υποβάλλει εμμέσως και τη γαλακτοπαραγωγή κτηνοτροφία».

Στα βυζαντινά χειρόγραφα συνήθως εμφανίζονται τα πρόβατα να βοσκούν ελεύθερα σε πεδιάδες ή σε λοφίσκους και ο ποιμένας καθήμενος να παίζει αυλό ή να κρατεί τη ράβδο, όπως εμφανίζεται σε μικρογραφίες του 11ου αιώνα της Μονής Αγίας Αικατερίνης στο Σινά και της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων (κώδικας 533, φ.34), καθώς και της Μονής Εσφιγμένου και της Μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους, του 12ου αιώνα. Άλλες φορές εμφανίζονται τα πρόβατα μαντρωμένα σε κυκλικό μαντρί, όπως παρατηρείται «κυνηγετικά του Οππιανού, του 11ου αιώνα και στις τοιχογραφίες του 12ου αιώνα στη σκηνή της Γέννησης στο Κurbino».

Οι σκηνές αρμέγματος επίσης, που υπάρχουν ενίοτε στις αναφορές στη βουκολική ζωή είναι ένα διαδεδομένο θέμα από την αρχαιότητα έως και στα βυζαντινά εικονογραφία, αφού συναντάτε σε αγγεία, σε ψηφιδωτά δάπεδα, σε κοπτικά υφάσματα, σε ανάγλυφα, σε κατακόμβες, σε τοιχογραφίες, κυριολεκτικά αλλά και σαν αλληγορία του ποιμένα-τροφού Χριστού.

Στην τέχνη της Δύσης η θυσία του Αμνού, παγιώθηκε με την εικονογραφία του Agnus Dei¹¹, που παριστάνεται με τη μορφή του αμνού που φέρει φωτισμένο και ενίοτε κρατεί σταυρό. Το εικονογραφικό πρότυπο συναντάτε ήδη από τον 9ο αιώνα σε ψηφιδωτά της Ρώμης στην Cappella di San Zenone της Βασιλικής Santa Prassede all'Esquilino και τον 10ο αιώνα στο εικονογραφημένο χειρόγραφο. Επίσης στον ύστερο Μεσαίωνα εμφανίζεται και πάνω σε ακρογωνιαίους λίθους κρυπών στην Πολωνία, όπως για παράδειγμα στο συγκρότημα της μονής των μετα-Κι-

εικονογραφικός τύπος όπου ο αμνός είναι δεμένος σε δέντρο⁹, που συναντάτε και μικρογραφία στο αντίγραφο της Χριστιανικής Τοπογραφίας του Κοσμά του Ίνδικοπλεύστη τον 9ο αιώνα.

Σε άλλες παραστάσεις απεικονίζεται ο Αμνός στη θέση του Ιησού όπως στην εικονογραφία της προετοιμασίας του θρόνου στη Δευτέρα Παρουσία, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα ψηφιδωτά της Santa Maria di Grottaferrata τον 12ο αιώνα (εικ.

Εικόνα 12 Χειρόγραφο Beatus d'Urgell, Ισπανία, 10ος αιώνας

στερκιανών του 13ου αιώνα στο Korczywnica (επαρχία Świętokrzyskie). Έκτοτε η παράσταση με μικρές παραλλαγές στη στάση του ζώου και στους διαφορετικούς τύπους του σταυρού ή λάβαρου που κρατεί, συναντάτε συστηματικά μέχρι και στις μέρες μας. Εκατοντάδες είναι τα παραδείγματα στα λιθανάγλυφα, στα βιτρώ, στα κοσμήματα, στη μεταλλοτεχνία, στα κεντήματα, στη γλυπτική και στη μικρογλυπτική. Beatus d'Urgell (εικ. 12). Για παράδειγμα θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τα λιθανάγλυφα τύμπανα στο Szentmihályfa και στο Szeged στην Ουγγαρία, των μέσων του 13ου αιώνα. Ενδεικτικά θα πρέπει να αναφερθεί και η λειψανοθήκη Czerwieński, των τελών του 12ου αιώνα, που εισήχθη από τη Λιμόζ αλλά συνδέεται με την πολωνική ιστορία τέχνης και τώρα εκτίθεται στο Μουσείο Ερμιτάζ της Αγίας Πετρούπολης, στην μπροστινή πλευρά φέρει την επιγραφή "*Maestas Dominus*" και ανακοινώνεται η Δευτέρα Παρουσία από τον Αμνό της Αποκάλυψης, ανάμεσα σε δύο ζευγάρια Αγγέλων.

Επίσης, ο Αμνός του Θεού, αποτελεί σύνθετο στοιχείο στις διακοσμήσεις χειρογράφων του μεσαίωνα. Για παράδειγμα, εμφανίζεται πολλές φορές σε εικονογραφημένα χειρόγραφα, όπως στο *Histoire extraite de la Bible et Apocalypse*, έργο του 15ου αιώνα, του Maître des Médailles¹². Στο φύλλο 43, ο Αμνός του Θεού βρίσκεται στο κέντρο μιας σύνθεσης όπου περιβάλλεται από σύμβολα των Ευαγγελιστών και των γερόντων της Αποκάλυψης.

Στην τέχνη της Δύσης η εικονογραφία του Αμνού του Θεού συνδέεται συμβολικά και με τον Ιωάννη τον Βαπτιστή «ιδού ο Αμνός του Θεού», γι' αυτό και απαντάται συχνά η μορφή του Αγίου να συνοδεύεται από το καθιερωμένο πρόγραμμα, ήδη από τον 15ο αιώνα όπως μαρτυρούν και δύο έργα μικρογλυπτικής του Μουσείου της μεσαιωνικής τέχνης του Cluny στο Παρίσι, το ένα των αρχών του 15ου αιώνα από κασσίτερο και το άλλο των μέσων του 15ου αιώνα από καρυδιά. Επίσης χαρακτηριστικό είναι και το Άγαλμα του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή στις πτέρυγες της Αγίας Τράπεζας της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου στο Tallinn της Εσθονίας, η λεγόμενη Αγία Τράπεζα Rode, που είναι γοτθικού ρυθμού χρονολογείται την περίοδο 1478-1481. Ένα από τα γνωστότερα δείγματα αυτής της εικονογραφίας είναι και το παρερμηνευμένο πορτρέτο του Φραγκίσκου Α' ως Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή από τον François Clouet του 1518, που βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου.

Μια άλλη μορφή αγίου, που συνοδεύεται από τον Αμνό του Θεού είναι η Αγία Αγνή στη δυτική εικονογραφία, όπως απεικονίζεται στο έργο *Coupe de Sainte Agnès* του Βρετανικού Μουσείου στο Λονδίνο, του 1370-1380, όπου η ζωή της αγίας απεικονίζεται πάνω σε σμάλτο με χρυσό φόντο συνοδευμένη από έναν σβανωμένο αμνό, το σύμβολο του Χριστού. Είναι σαφές ότι όνομα της Αγίας Αγνής προέρχεται από τη λατινική λέξη *agnus* (αμνός) και το σύμβολο της είναι ο Αμνός, άλλωστε και σύμφωνα με τον θρύλο, η αγία-μάρτυρας εμφανιζόταν, μετά το θάνατό της για οκτώ μέρες με ένα λευκό αμνό στην αγκαλιά της και αξίζει να σημειωθεί η εικόνα της Αγίας Αγνής του 17ου αιώνα που βρίσκεται στην ομώνυμη εκκλησία στην Κρακοβία.

Πολλές είναι ακόμη οι θρησκευτικές παραστάσεις με ιστορίες της Βίβλου, τόσο από την Παλαιά όσο και από την Καινή Διαθήκη στις οποίες εμφανίζονται αμνοί και επομένως η παρουσία του ζώου στη δυτική θρησκευτική τέχνη δεν είναι σπάνια σε παραστάσεις όπως στην Απόληξη των Κοπαδιών του Ιώβ, στη Θυσία του Αβραάμ κ.ά. Χαρακτηριστικά απεικονίσεις της βιβλικής σκηνής το Χαρμόσυνο Άγγελμα στους Βοσκούς, αποτυπώνεται σε δύο περίφημα εικονογραφημένα χειρόγραφα στο *Heures de François de Guise* του 14ου αιώνα και στο *Les Très Riches Heures du duc de Berry* του 15ου αιώνα.

Εικόνα 13 Hubert και Jan van Eyck "L'Agnus Dei", 1432 (λεπτομέρεια)

9 Ελισάβετ Πανέλη, Ο εικονογραφικός τύπος του δεμένου σε δέντρο κριού στην παράσταση της θυσίας του Αβραάμ κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, Δελτίο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας Περίοδος Δ', Τόμος ΚΗ', Αθήνα 2007, σελ. 171-180.

10 Ιλίας Αναγνωστάκης, Τίτος Παπαμαστοράκης, «Αγροαλόντες και αμέλγοντες», Πρακτικά συνεδρίου «Η ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του, Ι' Τριήμερο Εργασίας (Ξάνθη, 7-9 Οκτωβρίου 2005), Αθήνα 2008, σ. 593, εικ. 157.

11 I.H.Marshall, Lamb of God, in Dictionary of Jesus and the Gospels, Intervarsity press 1992, pp. 433.

12 Maître des médailles *Histoire extraite de la Bible et Apocalypse*. L'Agneau, les symboles des Evangiles et les vingt-quatre vieillards couronnés. 15ος αιώνας, περγαμνή, Musée Condé, Chantilly. © RMN (Domaine de Chantilly) / René-Gabriel Ojéda.

Εικόνα 14 Francisco de Zurbarán, μέσα του 17ου αιώνα (λεπτομέρεια)

Επιστρέφοντας στην απεικόνιση του Ιησού ως Αμνού, αξίζει χαρακτηριστικά να αναφερθεί εδώ, το πολύπτυχο έργο του 15ου αιώνα (1432) των Hubert και Jan van Eyck "L'Agnus Dei" (εικ. 13), στο οποίο δίδεται κυρίως έμφαση στη λατρεία του Αμνού και το θέμα εμπλουτίζεται με μια εντελώς νέα για την εποχή αντίληψη. Στο κέντρο ο Αμνός, τοποθετημένος σε περίτεχνο βωμό, κάτω από το φως του Αγίου Πνεύματος, περιτριγυρίζεται από αγγέλους και δεόμενους πιστούς που περιμένουν να τον προσκυνήσουν. Δεξιά του εικονίζονται οι προφύτες με μία Βίβλο, οι φιλόσοφοι και οι συγγραφείς απ' όλο τον κόσμο και αριστερά του οι 12 απόστολοι, εκκλησιαστικοί, καθώς και άνδρες και γυναίκες μάρτυρες.

Ιδιαίτερης μνείας έργα είναι και οι έξι πίνακες της ίδιας θεματικής του Ισπανού Francisco de Zurbarán¹³, έργα των μέσων του 17ου αιώνα" (εικ. 14), που επανέρχεται σε μια

λιγότερο αφηγηματική σύνθεση και δίδει έμφαση μόνον στη μορφή του ίδιου του αμνού.

Ενδιαφέρουσες παραστάσεις της ίδιας θεματικής συναντάμε και σε Καλύμματα Αγίας Τράπεζας στην Ουγγαρία, στη συλλογή του Μουσείου Εφαρμοσμένων Τεχνών. Σε ένα Κάλυμμα της Προτεσταντικής εκκλησίας στο Oltszem, που χρονολογείται στο 1592 εικονίζεται η παράσταση στο κέντρο μέσα σε οκταγωνικό μενταγίον και γύρω της η επιγραφή: «E[CCE] AGNUS DEI QUI TOLIS P[E]C [CATA] M[UN]D[I]». Ενώ στο άλλο Κάλυμμα από το Besztercebánya, το οποίο χρονολογείται στο 1683, απεικονίζεται το σύμβολο του Χριστού μέσα σε ένα στέμμα από φύλλα, διακοσμημένα με δύο τετράφυλλα άνθη.

Απεικονίσεις του Agnus Dei κοσμούν ακόμα και οικόσημα οικογενειών στην Ουγγαρία, όπως μαρτυρούν τα οικόσημα που εκτίθενται στα Εθνικά Αρχεία της Ουγγαρίας. Μεταξύ των οικοσήμων, οι ελεύθερες βασιλικές περιφέρειες Debrecen, Korpona και Kostaonica, καθώς και οι εμπορικές πόλεις Bánffyuhnyad, Bodrogkeresztúr, Dernis, Újlak και Királydáróc, υιοθετούν τον Agnus Dei ως εραλδική φιγούρα. Επίσης η ίδια παράσταση του Αμνού του Θεού στην Πολωνία απεικονίζεται μέχρι σήμερα στα οικόσημα πόλεων όπως οι Bobolice, Brok, Piwniczna Zdrój, Sulęcín, Zakroczym, καθώς και στο οικόσημο της σημερινής επαρχίας Warmińsko-mazurskie.

Αυτό το εικονογραφικό θέμα ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές στην Αναγέννηση και ένας λόγος της εξάπλωσής του οφείλεται στις «εξαγωγές» από τη Ρώμη των λεγόμενων Agnuski (από το λατινικό *Agnus Dei*). Τα Agnuski – κέρνα μενταγίων με την εικόνα του Αμνού του Θεού στη μία πλευρά και τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στην άλλη – καθαγιάζονταν από τον Πάπα. Οι Κιστερκίανοι μοναχοί που κατοικούσαν στη μονή της εκκλησίας της Αγίας Pudeziana στη Ρώμη, είχαν άδεια κατασκευής των Agnuski. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι έφτασαν για πρώτη φορά στην Πολωνία χάρη στον βασιλιά Σιγισμούνδο Γ' Waza και δημοτικότητα αυτών των αναμνηστικών αυξήθηκε τόσο που άρχισαν να κατασκευάζονται παρόμοια Agnuski από αλάβαστρο, χρυσό με πετράδια, τα οποία φορούσαν οι πλούσιες κυρίες ως κόσμημα για αρκετούς αιώνες.

Ο συμβολισμός του «Αμνού του Θεού» θα δώσει αφορμή σε μια σειρά από καλλιτέχνες στο πέρασμα των αιώνων, να ασχοληθούν με τη θεματική, όπως εμφανίζεται στην εκκλησία της Μονής Πρεμονστρατενσιανών στο Ibramowice (επαρχία Małopolskie) στα έργα του Wilhelm Włoch, του 1ου τέταρτου του 18ου αιώνα.

Τέλος, επανερχόμενοι στους συμβολισμούς της θυσίας του υιού του Θεού για τον άνθρωπο με την εικόνα του αμνού θα πρέπει να αναφέρουμε ότι το θέμα απασχόλησε και τους καλλιτέχνες του 20ού

αιώνα, όπως τον Bernard Buffet και τον Πικάσο. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο Πικάσο¹⁴, μετά την επίσκεψή του στην Αθήνα, εμπνεύστηκε από τον μοσχοφόρο του βου π.Χ. αιώνα που σήμερα φυλάσσεται στο Μουσείο της Ακρόπολης των Αθηνών και δημιούργησε μια μεγάλη σειρά γλυπτών και ζωγραφικών έργων με θέμα ο «άνθρωπος και το πρόβατο» (15 εικ.) αποδίδοντας τους σχετικούς συμβολισμούς της θυσίας του θεανθρώπου σαν διαμαρτυρία την περίοδο του δεύτερου πολέμου.

Συνοψίζοντας την εικονογραφική διαδρομή στην τέχνη από την θυσία του αμνού στην θυσία του Αμνού, διαπιστώνουμε ότι οι απεικονίσεις θυσιών με πρωταγωνιστή τη μορφή του αμνού, απαντούν σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της τέχνης από τη μινωική εποχή μέχρι και σήμερα στην εικονογραφία με τον χριστιανικό συμβολισμό της θυσίας του θεανθρώπου εμφανίζεται συστηματικά όχι μόνον στα στενά όρια των καθιερωμένων εικονογραφικών προγραμμάτων της θρησκευτικής τέχνης αλλά συχνά αποτελεί και πηγή έμπνευσης νέων εικονογραφικών προτύπων.

Ωστόσο, πέρα από την πληθώρα των συμβολισμών στις οποίες παραπέμπει ο αμνός, ξεκινώντας από τη μορφή του, που αντικατέστησε τη φιγούρα του ίδιου Χριστού ή των μαθητών του, τις μυθολογικές σκηνές, τις αλληγορίες, το τυπολατρικό μέρος της ποιμενικής ζωής, υπάρχει σαφέστατα και μια αισθητική αναζήτηση που συσχετίζεται με την ίδια τη μορφή του προβάτου.

Αυτή η φιγούρα απασχόλησε τόσες γενιές καλλιτεχνών και δεν σταμάτησε ποτέ να εμφανίζεται από τα πρώτα ζωγραφικά δείγματα μέχρι και την εποχή μας, στην οποία κυριαρχεί μια πληθώρα πληροφοριών και εικόνων που άλλαξε εντελώς τις αισθητικές και εικαστικές αξίες μας. Τα πρόβατα και τα προΐοντα τους αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο της καθημερινότητάς μας, καθώς και μια οπτική αναπαράσταση διάφορων πτυχών της κουλτούρας και του πολιτισμού μας.

Εικόνα 15 Πικάσο, «άνθρωπος και το πρόβατο», 1942.

13 Zurbaran, exhibition catalog from The Metropolitan Museum of Art, New York, Sept.22-Dec.13, 1987 (on line pdf).

14 Louisa Karapidaki, Le mouton dans l'art contemporaine, in « le patrimoine ovin européen et la vie pastorale », Paris 2012, σσ. 116-117.

The Ram and the Artist – Face to Face. Childish Perceptions from the Prehistory to Nowadays

MARTIN YORDANOV

Sculptor, National History Museum, Sofia, Bulgaria
martin_k_yordanov@abv.bg

Abstract

The author of the kinetic sculptural piece "The voices of the Ram", shown in the exhibitions of the CANEPAL project in Smolian (Bulgaria), Athens (Greece) and Sofia (Bulgaria), presents his research and thoughts on "The Ram" as a topic of interactive sculptural exploration. He also shares his experience of working with children during workshops organised by the National History Museum in the framework of the CANEPAL project.

Keywords: Sheep and art, inspirations, "The voices of the Ram", art workshops

1. Introduction

- How can I get to the lower land? – asked the youngest brother as he was staring in the field.
- Do you see the two fighting rams? – Asked the lizard while pointing with his paw – They have been fighting longer than anyone can remember. If the white one wins then the sun shines brightly in the sky, and when the black one has the upper hand – the moon shines in the sky. If you jump on the black ram it will take you to the lower land, and if you jump on the white one it will take you to the upper land, the land that you came from.
- The dragon's days are numbered! – shouted the young hero and his voice echoed throughout the whole valley.

The lizard crawled up the masonry of the old dry well, and the youngest brother ran through the grass towards the two rams.

And just in the moment when the black and the white rams hit their foreheads and sparks flew out of their horns, the youngest brother jumped as hard as he could and got on the black ram's back. The ground underneath the ram's feet opened immediately and he started falling down fast.

They disappeared into the darkness.

In this and in many others of my countries tales, songs and traditions, the Ram plays a very important role. Being a child raised in the city, the only exposure to sheep and shepherd culture I had was through the songs, stories and legends. Maybe that is why in my mind sheep have become a symbol. They bring me back to the feeling of adventure, they spark inside me the childish joy and the desire to accomplish great things and do great deeds.

I felt that the strongest the first time I was abroad for a long time. By the time my three month stay in Paris was coming to an end I was already desperate to go back to Bulgaria. That is when I started reading Bulgarian National Tales. Reading those stories I felt happy, I was ready to concur the world. Those tales not only brought me back to Bulgaria, but they also brought me back to my childhood when everything was possible. I was so happy and enthusiastic that I wanted to share this feeling with the people and I did it (or at least tried to) the only way I knew – through art.

2. Creation

Then I started thinking – What is the one thing that represents this feeling for me? The answer

Figure 1. The voices of the ram., Smolian, Bulgaria, 2013.
Photo Marina Trayanova

was clear – sheep and shepherds. While reading the stories I heard the sound of the bells and I saw the mighty fighting rams, I saw the shepherds protecting their herds from thieves and wolves, alone in the mountains. I wanted to inspire that feeling that pride to other people.

The desire to create something that inspires those emotions, stayed with me even when I came back to Bulgaria, even though I didn't know yet what exactly should it be.

One day I was visiting my cousin in his village and we were walking on the fields, when we heard the most amazing sound, the sound of bells, of sheep's bells. It was awesome, the bells were so many, they were different, they were complementing one another and together they were creating this beautiful harmony, they were making music. Before too long we saw the whole flock, it was a big flock consisting of hundreds, maybe thousands of sheep and with them – the shepherd, walking tall accompanied by three huge, strong dogs. That was the moment that I knew what I want to create ... and here is the result.

One sheep, one flock, one bell ring, one harmony. A sheep's bell gives it identity in the flock but it also makes it a member of the herd. It is the way that the sheep and the shepherd communicate. With this sculpture everybody can communicate with art, with others, with sheep... Everybody can show their identity, by ringing some of the bells or he can hear the whole flock, he can hear the harmony by rocking the whole sculpture. With this art piece I hope to take people back to their childhood, to the magic of tales, to their dreams, to the land where animals can speak and everything is possible.

3. Results

After I made the sculpture I felt great, I felt that I should continue working in this direction and that I should try to preserve this amazing atmosphere of shepherd culture for the next generations. I had the opportunity to do so thanks to the National History Museum in Sofia and the CANEPAL project. They invited me to participate in the exhibitions related to project and by doing so to reach more people. Naturally I was happy to accept their invitation. And so the kinetic sculpture "The voices of the ram" was shown in the exhibition "Inexhaustible wealth", which presented the intangible heritage of shepherd societies in Europe. After that the sculpture was invited to participate in the expo on the transhumance roads in Europe in Marquise, France, and in the exhibition for art and architecture in Athens. Due to financial reasons only the second participation was realised, but I am very happy that, thanks to the CANEPAL project and through art my message reached such a wide international audience.

Figure 2. "The voices of the ram", "Architecture and art" exhibition, Athens, Greece, 2014. Photo Leonora Boneva

This spring I was invited to take part in a few workshops with children, which had the goal to spread the love for sheep and the culture related to them. That was just what I wanted, I was very happy. I also liked the way this workshops were organised very much. As you can see from the photos my colleagues from the National History Museum had brought traditional for Bulgaria cloths and accessories from their collection and they had arranged them in their section of the Third National Shepherds' Fair near Arbanasy village, Veliko Tarnovo Province. There the children found

Figure 3. Kids' art workshop, Arbanasi village, Bulgaria, 2014. Photo Ralitsa Georgieva

themselves in a cozy and pleasant atmosphere where they heard traditional folk tales and played games related to sheep and shepherds, made drawings, sculptures, felt flowers and sheep-fridge magnets. But the most important thing is that the kids and all of us as well, had a lot of fun. We showed them terracotta models of altars and religious figurine, found on archeological sites, to convey them the feeling that the material culture of shepherds has deep roots and goes a long time back in history. We even made a bold and provocative installation – the mantle of the king-priest from burial number 35 from the necropolis in Varna dating back to the chalcolithic era 4000 years before Christ. Even the youngest children were enthusiastic about decorating the cape with “golden” applications shaped in the form of a ram’s horns.

The results from this workshops were used right away in a ten day exposition of museum workshops in Velingrad, a city in the western Rodopy Mountains. It is a region with long traditions in shepherd culture and the children were very happy to have the chance to participate in workshops, held in a museum environment, presenting the CANEPAL project.

The final event in the “museum” month of Mai was a visit in a kindergarten in Sofia with the already rehearsed repertoire, combining tasks for creativity and crafts, and a projection of a short animated movie presenting the tale of the Lying Shepherd-boy and a few digital riddles. This was a first attempt for the CANEPAL project to go outside the museum and gallery walls and to rehearse and test possible activities for the “museum in a box” with regards for future educational practices in distributing the results from the project.

I believe that with this activities we have helped to spread the love for sheep and shepherd culture among the children and I am very happy that I had the opportunity to be a part of the CANEPAL project.

4. Conclusion

The experiences I had and the people I met during the exhibitions and the workshops inspired me to continue making more sculptures related to sheep and shepherds, so I will definitely continue working in this direction.

Thank you for your attention!

References

Bulgarian Folk Tales, 2011. Български Народни приказки, София.

National History museum, 2013. Национален Исторически музей. Каталог към изложбата “Имание без довършване”, Смолян.

Heritage of Pastoral Everyday Life – A European Comparison

STANISŁAW PIOTR MAKARA

Director of the Museum Kresow in Lubaczow, Poland

tmakara@muzeumkresow.eu

Abstract

Pastoralism has been shaped as a result of sheep domestication during the Mesolithic-Neolithic transition. It developed in civilisations that lived in the Basin of the Mediterranean Sea. It was especially strongly rooted in ancient Greece where the relics of ancient pastoral civilisations have survived the passage of time.

Forms of sheep breeding are closely connected with the geographical environment which developed on less fertile areas which were not cultivable, mostly on mountainous regions. Sheep breeding originally accompanied agriculture, main activity of rural population, but with time it has become an independent part of economy.

The main responsibilities of shepherds on pasture lands were sheep protection, milking and cheese production.

At the turn of the 14th and 15th century and also in the 16th century, sheep breeding started to develop on the northern slopes of the Carpathians. It was a result of the so called Vlach colonisation – great migration wave from behind the Carpathians who gradually assimilated with the local population. It caused the creation of a specific pastoral culture in the Carpathians.

Sheep breeding was a hard work. It lasted almost all day and night and required a lot of physical strength. Undoubtedly, long hours of loneliness that shepherds had to spend on pasture lands, had an effect on their character and mentality.

After the transformations in the 20th century, the image of a pastoral life in the contemporary times has changed. In the new century there is an image of a modern farmer-breeder. However, because of the development of technology, a way of farming has changed. The work of shepherds has become easier. Sheep breeding has become a part of a tourist industry. Pastoral culture that is deeply-rooted in tradition of particular countries is an important element of identity of a region and country, and thus, a valuable tourist product.

1. Introduction

Pastoralism has been shaped as a result of sheep domestication during the Mesolithic-Neolithic transition. In the western part of Europe this transition might have taken place 7 000 years BC whereas in the eastern part of Europe (including Poland) around 5000 to 3000 years BC. It developed in civilisations that lived in the Basin of the Mediterranean Sea. It was especially strongly rooted in ancient Greece where the relics of ancient pastoral civilisations have survived the passage of time.

The first information about sheep breeding in France and England came from the 10th century. In Poland, sheep breeding originally accompanied agriculture, main activity of rural population. At the turn of the 14th and 15th century and also in the 16th century, the extensive sheep breeding started to develop on the northern slopes of the Carpathians within the boundaries of Poland. It was a result of the so called Vlach colonisation – great migration wave from behind the Carpathians. The settlers mainly consisted of nomadic shepherds from the Balkans (the so called Vlachs) who gradually

assimilated with the local Polish population. It caused the creation of a specific pastoral culture in the Polish Carpathians.

1.1 Natural and Cultural Environment

Forms of sheep breeding are closely connected with the geographical environment. It developed on less fertile areas which were not cultivable such as the lowlands of Estonia, where sheep breeding mainly developed in the western seaside part of the country where there was a great number of pasture lands. Pastoral economy also appeared on islands of the Baltic Sea that were located on the western coast of the country. In Hungary, sheep breeding was popular in all parts of the country, especially in the Great Hungarian Plain, including some areas of Transylvania which is situated within the historical boundaries of Hungary.

Nevertheless, sheep breeding developed mostly on mountainous regions. The proof of it can be seen in the development of pastoralism in the continental Greece and also on islands that belonged to the Mediterranean Sea (Crete) or in the Bulgarian Rhodopes. In Poland, pastoralism occurred in all parts of the country. When the settlers started to appear on the northern slopes of the Western Carpathians, especially in the highest parts of the mountains – the mountain range of the Tatras, the development of high mountain pastoralism was started.

In France sheep breeding was especially practised on three mountain ranges in the south of the country: the Alps, the Pyrenees, the Massif Central.

1.2 Forms of Pastoralism

The most archaic form of sheep breeding is a nomadic pastoralism which is characteristic of Greece and Bulgaria. Groups of nomadic shepherds, the so called Vlachs, at the turn of the 14th and 15th century migrated from Greece and Bulgaria and successfully settled the slopes of the Carpathians reaching the boundaries of Poland. The assimilation of the Vlachs with the local population caused the creation of a specific pastoral culture. Nomadic pastoralism in the southern part of the Balkans, remained untouched in inaccessible mountainous regions of contemporary Greece and Bulgaria.

Another form of sheep breeding is a half-nomadic pastoralism connected with seasonal migrations to summer pastures, and then to winter pastures.

The system of an intensive economy, which is associated with agriculture, is often connected with stationary pastoralism that comprises the areas in the vicinity of a farm. All these forms of breeding economy have appeared in Europe.

1.3 Character Features of a Pastoral Community

The image of pastoral community is strongly diversified depending on a form of sheep breeding, geographical area or historical changes.

In comparison to nomadic pastoralism the relics of which can still be found in the Balkans, in Greece and Bulgaria existed an autonomic group that lived within the community and was connected by cultural, social and economic bonds. They did not have a permanent place of residence and they wandered through the whole year in order to find the most appropriate pasture lands.

The extensive pastoralism, connected with seasonal migrations, had a permanent place of residence, namely farms and houses in villages, where shepherds' families lived in summer. In this case, shepherds were emotionally connected with the place of their residence. They created heteronomous community: a social or vocational group that was more or less linked with agriculture. The different style of shepherds' life connected with transhumance created the so called group and vocational identity and caused the shepherds' isolation.

The intensive pastoralism is mainly connected with agriculture. It is based on flock's pasturage nearby the village. Shepherds in mixed communities (pastoral and agricultural communities) play a special role in culture of a rural community.

Vocational diversification also depended on the ethnic situation. Shepherds in nomadic and extensive system living in isolated and inaccessible mountainous areas on borders of various countries and cultures, did not want to be classified to national communities and were always very autonomous in this matter. The reasons for it were very different. Undoubtedly, difficult conditions of living caused that they felt unconfinned in their freedom and always acted differently from orders issued by superior authorities.

2. Pastoral Life

Undoubtedly, pastoralism was a hard work. It lasted almost all day and night. There was not much time for a rest and a free time. Therefore, it required a lot of physical strength which was many a time very helpful in difficult mountainous territorial and climatic conditions. Undoubtedly, long hours of loneliness that shepherds had to spend on pasture lands, had an effect on their character and mentality.

In difficult mountainous conditions shepherds had to depend only on themselves. They were threatened with difficult weather conditions, various diseases and numerous dangers from predators (bears and wolves), and sometimes from bandits. In the Rhodopes (Bulgaria) 10 % of loss was caused by the robberies, the predators' attacks and other reasons (floods, storms, thunderbolts). Wolves were also a big threat to flocks of sheep in Estonia. At the beginning of the 19th century wolves could destroy one sixth of the flock's population.

Numerous dangers caused that shepherds appealed to supernatural powers. Sheep breeding was rich in magical prohibitions, commands, and beliefs. They intended to keep a flock of sheep and people in health, guarantee lactation of animals, and peace on a pasture land. In Bulgaria, shepherds had practical skills in curing some of sheep's diseases that they combined with apotropaic magical practices. They could also manage broken bones, wounds caused by predators, parasite infection, poisoning, sunstrokes etc. Shepherds in order to treat illnesses used methods of folk medicine with the use of herbs and minerals.

2.1 Annual life cycle

Pastoral life mainly depends on the passing of seasons in an annual cycle. Annual cycle is very important for it determines stages of work that are connected with some cultural events that are related to dates in the Christian liturgical calendar.

Particular stages of pastoral life in an annual cycle can be divided into four main periods: spring time (drawing up agreements for sheep pasturage, beginning of migration with herds, shearing), summer time (time of pasturage on pasture lands), autumn time (return from pasture lands, settling accounts between owners of sheep and shepherds, selling pastoral products, drawing up or renewal of agreements between owners and shepherds), winter time (pasturage on winter pasture lands or staying in villages, breeding of sheep). Regardless of climatic and cultural differences between particular countries in Europe, stages of an annual cycle are very similar.

2.2 Spring Time

In Greece, pasturage of sheep started at the beginning of May, from St. George's Day, a great saint in the Orthodox Church. In Bulgaria, sheep were gathered together before migration on St. Jeremiah's Day (1st of May), St. George's Day (Gergyovden, 6th of May), St. Constantine and St. Helen's Day (Kostadinovden, 21st of May – especially in the Rhodopes) or at the beginning of June.

In Hungary, spring migration of sheep to pasture lands started on St. George's Day (24th of April), rarely on St. Joseph's Day or on the 1st May. "Redyk" is an official beginning of sheep migration for grazing to mountainous pasture lands in the Tatras (Poland, the Western Carpathians) and it took place after St. Wojciech's Day (24th of April), and before St. Sophia's Day (15th of May).

In France, an official beginning of migration was called "devette" and hold on St. John's Day (24th of June). In Estonia, similarly to Greece, Bulgaria and partially to Hungary, a shepherd started his work

from St. George's Day. Flocks of sheep were for the first time released on the so called "good days", namely on Tuesday, Thursday, and Saturday. "Bad days", on the other hand, were Monday (the day of a wolf's birth), Wednesday, and Friday.

2.3 Summer Time

The main responsibilities of shepherds on pasture lands were sheep protection, milking and cheese production.

In Bulgaria, owners of larger flocks of sheep organised sheep pasturage on their own by hiring shepherds to sheep grazing and production of dairy products. Owners of smaller flocks of sheep organised themselves in milking communities ("madras"/"bachiyas"). Two or three days before the beginning of pasturage, the trial milking of sheep of all members of a group started. It was supposed to check sheep productivity before an agreement was drawn up. The sheep milk of every member of a group was accurately measured and registered by scoring appropriate marks on a special lath ("rábush", "chétula") by a leader of shepherds ("bacha") and an owner of a flock of sheep. Similar process of milk measuring was used in the Eastern Carpathians (the so called "rewasz") and in the Western Carpathians (Poland, the Podhale region) where originally milk was measured with the use of the so called "mira" which was a prearranged measurement scale on special laths after the first milking on pasture lands. When milk was measured, a lath was then divided into two. One was for "baca" and the other one was for an owner. When a pasturage was over, the lath was used to estimate the amount of cheese "baca" should give to a sheep owner.

Sheep pasture was held according to specified principles on green pasture lands on the Great Hungarian Plain. A range was divided into several pastures ("districts") and then each pasture was utilised in sequence throughout the grazing period which allowed grasses to rest and regrow during the period when no grazing occurred. Because grass dried up at the end of summer, pasturage was also held in stubble fields. Farmers usually agreed on that because of natural fertilisation of a field (sheep manure).

In the Polish Carpathians, shepherds had to cast magical spells during their first day on pasture lands. Magical spells were present during the very first activities of shepherds. Before "baca" went into a hut, he had to repel "evil powers" by saying a prayer or make the sign of the cross. He acted similarly before the first fire making – "watry" which had to light continuously till the end of pasture time. Putting out the fire was understood as an unfavourable sign.

In Estonia, animals were kept on grazing areas from the end of April (St. George's Day) till the end of October (St. Michael's Day). In fact, these dates were not obeyed by shepherds and the time of pasturage depended on weather conditions and the amount of fodder gathered for winter time. During pasturage on islands where shepherds' supervision was not necessary, shepherds built shelters for animals which protected them against rain and wind. Taking into account the number of sheep, shepherds came to check on them on fixed days, the so called "sheep days".

2.4 Autumn and winter time

In Greece and Bulgaria, pasture season ended in October and was associated with St. Demetrius' Day (in Bulgaria: Dimitrovoden – 26th of October). In Hungary, pasture season also lasted till St. Demetrius' Day which was an element of influences of the Balkans tradition and the Eastern Orthodox Church. In many regions, the return's day was on St. Michael's Day (29th of September). In Poland, in the Podhale region, pasture season also ended on St. Michael's Day. The time of return was called the autumn "redyk" or the so called "osod". The return's day was started by a ceremony of "saying goodbye to pasture lands" by "baca". All tools were packed on a cart and the so called "baca's cleaning" was done on a pasture land. The return to villages as opposed to the beginning of pasture season was very cheerful with singing and music. The end of pasture season in France also took place on St. Michael's Day.

In Greece, in the Sarakastani community, a leading shepherd at the end of every pasture season

(in spring and autumn) settled accounts and shared profits depending on the number of animals of every "smichtis". The same steps were taken in Bulgaria on St. Demetrius' Day. Simultaneously, new agreements were drawn up for the next six months between shepherds and owners of sheep (from St. Demetrius' Day till St. George's day) or for the whole year. In oral agreements, on the basis of common law, conditions of employment, duties, payments paid in money and an extra bonus were defined. An extra bonus usually consisted of winter clothes (coat, shoes) and food for a winter pasture.

In Hungary, new agreements were drawn up at the end of a pastoral season. Shepherds, were traditionally hired for a whole year. The expiry of former employment agreements and drawing up new ones, the so called "Dömötörözés" (St. Demetrius' Day, 26th of September) was a huge event celebrated by shepherds of the Great Hungarian Plain.

In Poland, when shepherds returned from pasture lands to villages, they were visited by the farmers who came for their sheep and wanted to settle accounts with "baca". The so called "cytanie" took place – the counting of sheep. In the French region of Landes, agreements for sheep grazing were drawn up for three years on St. Michael's Day. Shepherds, hired to pasture on the basis of agreements between them and owners, were not usually paid money. Instead of money, they got some of the milk products.

In Estonia, payments not only took the form of food and winter clothes, but also money. Payments were paid by every owner depending on the number of animals in a flock. A part of a shepherd's payment was also "Christmas bread" ("jõulukakk") which was food gathered by a shepherd from few farmers-owners (beer, meat, sausage, loaf of bread, and other products). The size of "Christmas bread" depends on kindness of an owner's wife. It was usually given in such an amount so that a shepherd did not have to complain about the family's meanness.

3. Daily life cycle

The day of a shepherd was full of duties that resulted from the pastoral economy such as grazing, watering, feeding, milking and flock's protection. The day was regulated by the alternation of day and night and the succession of the seasons. Some farming activities were done at a specific time of a day (morning, midday, or evening milking). The evening was also a time for social life, stories, memories, common eating, and tobacco smoking etc.

In Bulgaria, sheep at the beginning of a pasture season were milked three times a days, and then twice a day. It was a time-consuming and hard work. Shepherds had to especially look after a flock of sheep so that it did not get scared. It could result in reduction or loss of their milk. Shepherds usually spent their free time playing on flute or pipes. Playing on instruments was a kind of a shepherd's vocation. Decorating rams and goats so that they were unusual and "beautiful" was a kind of fun for shepherds (they shaped their horns or left unsheared fleece on their necks or backs).

In case of a stationary pastoralism in Hungary, sheep started to graze at sunrise. Sometimes because of dew, it started a little bit later. The time of their return for a night started at around seven o'clock in the evening. For the morning and evening milking a flock of sheep was taken to sheepfolds. The milking took one hour and a half or two hours.

In Poland, the organisation of work on mountainous pasture lands during a day was held according to the strict schedule. The day started very early in the morning with the sheep milking. Then, shepherds ate breakfast and the chosen ones ("juhas"-shepherd) took a flock of sheep for grazing. Meanwhile, "baca" (the leader of shepherds) processed milk into cheese. Sheep were taken to sheepfolds ("koszar") twice a day for midday and evening milking. During shepherds' stay on pasture lands, fire "watra" that was lit during the first day of pasture in a hut had to light continuously till the end of pasture time. The shepherd who was responsible for keeping the fire burning was called "waternik". Except for the cultural meaning, "watra" played also a practical role: it gave heat and was used for food preparation. Above all, it was used for the processing of shepherds' products (milk and cheese). In their free times they played on different kinds of pipes or flutes.

In Ariège (the south-west France), the milk from the morning and evening milking was put to a

special vessel hollowed out a wood called "lérout". In summer, a flock of sheep started grazing when it was cool (from 3 o'clock till 10 o'clock in the morning). It returned to sheepfolds at 5 o'clock in the evening, and sometimes at night. In winter, on the other hand, grazing lasted from 9 a.m. till 5 p.m. Shepherds had various music instruments such as flutes and pipes and played on them usually in their spare time. In Estonia, the shepherd's day lasted from dawn till dusk. The flock of sheep started to graze at sunrise. Pasture took place on forest meadows and swamps and in autumn on stubble-fields.

4. Pastoral activities

Shepherds, except that they were responsible for sheep breeding, processing of dairy products and wool, were also excellent craftsmen in leather, wood and metal processing. They also worked periodically as forest's workers or carpenters. These activities completed the image of a pastoral life.

In France, because of the insufficient incomes from pastoralism, shepherds (inter alia in the Pyrenees) occupied themselves with weaving in winter and production of gaiters from a knitwear. In Grande-Lande, shepherds retrained themselves to forest work – getting resin from pines. There were also shepherds who tilled soil. In mountainous region from the 15th of August when the processing of dairy products was over, shepherds occupied themselves with tool production and wooden elements. Similarly in Estonia, a shepherd lived in a farmer's house during winter. He helped him with fire-wood preparation, repaired shoes, and made ladles, spoons, and brooms. In Bulgaria, woodcarving was one of the most popular activities among shepherds. They made various necessary wooden objects during grazing for the purpose of a household, gifts for the engaged couple or for weddings. They were usually wooden spoons that had various sizes and shapes, low stools with three legs, wooden stamps for ritual bread ("prospora"), distaff and spindles, candlesticks, vessels for the milking, pastoral mug, crooks, etc. Shepherds also had a good knowledge of kinds of wood and their features. Pastoral objects were richly decorated in different techniques with the use of various decorative motifs (the most popular one was a geometrical style known as "pastoral carving"). They also occupied themselves with knitting. Shepherds from the Rhodopes used for spinning white wool and knitwear to make small caps ("terlik") which they wore in their fur caps.

In Poland, shepherds occupied themselves with woodcarving during many months spent on pasture lands. In free time, shepherds, who had necessary abilities and skills, made small equipments and tools that were useful during pasturage and for the purpose of a household such as dippers, spoons, pastoral crook and "ciupagi"-hatchets. Moulds that were used for sheep cheese shaping were especially decorative. Such shaped cheeses were later on given to owners of flocks of sheep, relatives, children or shepherds' fiancées. Some shepherds, after their returns, engaged themselves in cooperage. Amateur and professional coopers who produced objects for pastoral purposes tried to give their objects aesthetic look with the use of various kinds of wood that was then richly decorated. On one hand, it showed shepherds' passion for decorative objects. On the other hand, according to pastoral beliefs, decorated objects had magical powers and protect against casting a spell.

Mountainous bandits were recruited from a group of shepherds. They opposed to feudal social order and national oppression from foreign countries, but most of all they opposed to restriction of freedom. They were usually cruel and ruthless people. For example, the Greek Klephts came from a pastoral community. They fought for freedom when Greece was part of the Ottoman Empire and wanted to preserve the idea of a Hellenic culture. There were also common bandits who were active when Greece was independent. These people had hideouts in the mountains and were trained for fighting. Similarly in Bulgaria, bandits, who fought for the independence of their country, mainly consisted of members of a pastoral community that lived in inaccessible parts of the mountains. The movement called "hajductwo" was directed against the Turkish rule. In Hungary, it was very often a case that shepherds who did not have families, were free and devoid of moral rules, became bandits ("betyár").

In the Polish Carpathians, inaccessible parts of the mountains and sheep breeding as an activity that was not dependant on law and political limitations, gave shelter people who infringed the law. On the basis of it, the so called hooligan movement developed (17th-19th century) which recruited

fugitives from beyond the Carpathians. The most popular Carpathian bandits, like Janosik, became part of a local legend, and "harnaś" – traditional name for the leader of a group of bandits, became embodiment of a mountainous brigandage.

5. Pastoral outfit

There are certain objects, mainly characteristic clothes or pastoral tools (including characteristic crooks), associated with pastoral daily activities.

Formerly, shepherds from Bulgaria wore typical local clothes which distinguished them among other communities. The symbol of pastoralism was a wool coat ("yamurlúk", "opandzhák", "gúnya", "kabanosa", "képe") which was worn through the whole year and used as a night clothing and a protection during bad weather. The most typical pastoral attribute was a crook ("géga", "toyága", "krivák"). The characteristic feature of "géga" was a carved wooden hook. Crooks allowed a shepherd to catch an animal that is straying and reroute it to a different direction. Shepherds usually wore leather sandals with wide white gaiters with black straps. The important element of clothing was a wide leather belt ("silyáh") decorated with metal ornaments that was used to keep fire steel, various knives, tobacco etc. Shepherds could be armed with a rifle, gun and knife. They wore various bags, pouches and horns so that they looked like bandits rather than calm shepherds. In the past, shepherds owned musical instruments during grazing – wooden flutes ("duduk", "kaval"), pipes from a decorated leather ("gáyda", "kabá-gáyda"). Shepherds who were in the vicinity of villages, changed their clothes once a week or every two weeks. Shepherds who migrated to further pasture lands used a new suit of clothes through the whole pasture season.

The Hungarian shepherds also used a specific tool which became their symbol. It was a long stick with a metal hook at one end. Because of its wide curved handle, it allowed a shepherd to catch a sheep from a flock. It also symbolised his profession during ceremonies. Moreover, shepherds had small rich decorated hatchets which were not used for work, but constituted an important part of their ceremonial outfits. The status symbol of a shepherd was a coat called "bececs" sewed from a lamb leather and richly embroidered. The Hungarian shepherds had long hair made in three or four plaits. In winter they wore caps from lamb leather while in summer hats. They had a loose linen shirt and trousers. Leather trousers were very popular too. Poor shepherds wore sandals or moccasins while rich shepherds had shoes with pointed endings. They also used leather bags with brass clasp. The characteristic element of a pastoral outfit was also a pipe with long stem and etui for tobacco from a ram's scrotum. Shepherds with no permanent shelter ("gúnyáspásztor") all necessary things ("gúnya") during grazing kept all the time with themselves: dishes, food in leather sacks ("juhtömlő"), water container ("csobán"), wide white linen trousers and shirts, "szűr" (long embroidered felt coat), sheepskin jacket from the Racka sheep, and a hatchet.

In Poland, everyday outfit of "baca" and "juhas" consisted of linen shirt with wide sleeves, tight cloth trousers, decorated wide leather belt called "opasek" which with time became a symbol of pastoral profession. He also wore "kierpce" – shoes made from a cattle hide and "onuce" – gaiters with a leather strap. On head he wore a dark cloth hat. An additional garment was "cucha" (a kind of a coat) and "serdak" (short sheepskin jacket without sleeves) and a leather or woollen pastoral bag. Shirts, like hats, were greased in sheep butter and żentycza (a drink made of sheep milk, a by-product in the process of making bryndza cheese) and later on put into a smoke from a bonfire. It helped to protect clothes against soaking or insects' bites. "Cucha" in cold rainy days was put on shoulders or used as a cover during sleep. Metal pins were accessories to pastoral outfit. They were used to fasten vertical openings on the front side of a shirt. They also had magical meaning. Having one or two decorative pins was a reason for pride, especially for "juhasi". The compulsory elements of a pastoral outfit were also crooks and sticks ("kule" or "ciupagi") – small hatchets with a long handle which was used either as a hatchet or a crook.

Shepherds in the south of France usually wore capes ("sourplis" or "limousine") while in the north part of the country they wore hats. One of the most popular tools was a stick with a c-curve at the top that was used to lift stones that were thrown to sheep that were straying from a flock. At the end of

it, there was also a small hook that was used to catch sheep for one of their back legs. In the south-west of France, beret (or "berret") was a part of a shepherd's outfit. On the plains of Grande-Lande, shepherds in order to control sheep moved on the characteristic high stilts ("tchanques"). They also wore long jackets without sleeves from a sheep skin called "pelisa" or "prisse" and woollen gaiters on legs. On the other hand in Béarn, shepherds wore woollen capes and clogs "esclops".

In Estonia, during a good weather a shepherd wore a thin jacket or a coat that was put on a shirt, a hat or a cap. If the weather was rainy, he wore a coat and a hat. In winter, shepherds wore a sheepskin jacket and a winter cap. Shepherds wore handmade clogs or shoes with gaiters. A shepherd from Estonia could also have a crook which he used to calm down and control animals. The pastoral crook was made from a birch.

6. Animals accompanying shepherds

It was difficult to imagine pastoralism without help of such animals as dogs or horses. In Greece, the Sarakatsani moved carrying all their belongings on horses and mules. In Bulgaria, mules and donkeys helped shepherds to carry their personal things while dogs' main task was to protect the flock against predators. The most popular dog's breed was the Karakachan dog ("karákachanska ovchárka").

Dogs were carefully chosen, trained and then managed with the use of whistling, commands and signals. They were round their necks a special iron ring with spikes that were supposed to protect them against predators such as wolves and bears. In summer, flocks of sheep were guarded by more than ten dogs. In Hungary, dogs played also a very important role. At the beginning (15th-18th century) they were big breed dogs Komondor and Kuvasz, which main responsibility was the sheep's guarding and protection against wolves. In the half of the 18th century, shepherds in Hungary started to use smaller breed dogs Puli, Pumi and Mudi which after training helped shepherds with sheep leading and management. Shepherds had also donkeys and horses that were used for the transport of the necessary equipment and dairy products. Inseparable companions of shepherds from the Podhale region (Poland) during periodical migrations and grazing were local breed dogs – the Polish Tatra sheepdog. Because of their stature and fighting character, they had to, if needed, protect people and a flock of sheep. In time of a threat from wolves and bears, shepherds hung round their necks collars with steel spikes. The very important role also played horses which pulled through difficult mountainous routes carts with shepherds' personal belongings and dairy products.

In the French Pyrenees, from Atlantic, shepherds kept mountainous dogs "labrit" or "pastou" (the Pyrenean mountain dog) which role was not only helping shepherds with grazing, but also protection against predators. A pastoral dog was also used for sheep protection in Estonia. It belonged to a shepherd or to a sheep's owner and it was not specifically trained to guard sheep.

7. Communication

Because of the significant distances between groups of shepherds and their flocks of sheep, shepherds tried to communicate in different ways. The specific pastoral language was sheep marking or bells hung round the necks of sheep.

In Bulgaria, a very important skill in communication was recognising their own sheep. Every owner was able to recognise his own sheep after special marks ("béleg", "yén"). These marks were cut out on the sheep's ear and had different shapes. The marks were inherited within a clan and passed from father to son.

In Estonia, women in order to recognise sheep after the grazing used their own marks that were also placed on the ears of sheep.

In Poland, shepherds communicated in different ways on pasture lands during sheep grazing. The most simple were pastoral calls and shouts. They were specific conversations on the vast spaces of pasture lands that sometimes took the form of courtship mainly between young shepherds and shepherdess who pastured cows on lower pasture lands. The signalling instrument till the end of

the 19th century in the Podhale region was the so called "trombita" – trembita (used also in the Eastern Carpathians). The shepherd playing solo various sounds on the trembita informed about the most important events: the beginning and ending of grazing at sunrise and sunset, the morning, midday, and evening milking, the supper, and about the attack of wild animals on the flock of sheep. In Aas (Béarn, France), shepherds communicated with the use of whistling. In the Basque Country, shepherds used a special shout called "irrintzina". With the use of it, they usually manifested various feelings. In Estonia, a shepherd had a horn which he used when he wanted to inform owners about the beginning and the end of sheep grazing. The horn was used to scare wolves off.

In Hungary, there were usually one or few rams in every flock. They were the guides of a flock. It had a special bell round its neck and the sound of it was recognizable by the rest of a flock (moreover, smell and bleat was also important). The sound of bells helped to locate and determine the movement of sheep. The bells were one of symbols of pastoralism and pastoral life in Bulgaria. Two types of bells were used: round cooper bells ("tyumbelétsi") and conical bronze bells ("chánove"). They helped shepherds to guard sheep, find the lost ones, and to determine the mood of a flock (fear or peace). The various sounds of bells were a kind of a pastoral music. The bells were the pride of a shepherd, but also the subject of jealousy – they were very often stolen by other shepherds. In Poland, bells belonged to "baca". They were hung round the sheep's necks just before "redyk" (official beginning of sheep migration for grazing to mountainous pasture lands). They were made of cooper sheet metal and hung on a leather thong with a decorated buckle. The bell with nice sound hung on a leather thong with a decorated buckle cost more or less as much as one sheep. The sound of bells functioned as a ritual "noise" which protected animals against evil powers, guaranteed sheep's fertility. Generally, it suggested entering the sacred sphere. In Béarn (France), shepherds hung bells on the sheep's neck called "esquera". They were also very proud of having them.

8. Pastoral life today

After the transformations in the 20th century, the image of a pastoral life in the contemporary times has changed. In the new century there is an image of a modern farmer-breeder, and sheep breeding is orientated to the production of meat and dairy products, including ecological production. Sheep breeding depends on the actual economic situation. The basic forms of breeding based on annual cycle have not changed. However, because of the development of technology, a way of farming has changed. The work of shepherds has become easier. Sheep breeding has become a part of a tourist industry. Pastoral culture that is deeply-rooted in tradition of particular countries is an important element of identity of a region and country, and thus, a valuable tourist product.

In Greece, sheep breeding is currently one of the fields of production activity. Tradition of sheep breeding on mountainous areas is connected with new forms of the development of economy such as winter tourism in ski resorts and mountain lodges or agro-ecotourism on farms. The work of a shepherd is still difficult. The Greek shepherds struggle with many problems: irregular working hours, mechanisation on a small scale, difficulties with access to pasture lands (auctions for shepherds, limitations to environmental protection), high fodder prices, problems with milk selling. However, there is a deep attachment to own pastoral traditions in a community. The important role plays handicraft production based on the former tradition. There are mainly wool products. Festivals of pastoral culture are also very significant. They enliven old customs, local tradition, history about bandits and the Klephts. Shepherds are still attached to their symbols such as shepherd's crook. Moreover, the specific language, traditional music and dances are still maintained. There is also a genetic programme which aims to keep and protect native breeds of goats and sheep.

In Poland, pastoral traditions are still very strong in the Carpathians, especially in the Podhale region. The socio-economic transformations initiated by a political transformation from 1989 caused that the Podhale region has become typically touristic basing mainly on landscape and cultural resources. On the premises of the Tatra National Park there is organised the so called cultural grazing which is assigned for the tourism and preservation of natural ecosystem (protection of mountainous flora). The rules of cultural grazing are based on pastoral tradition: shepherds should wear highlander

outfit, speak traditional dialect, obey traditional rites, work in a hut, and use traditional equipment and technology to produce dairy products. Cheeses from the Podhale region, including "oscypek", have been written down to the European register of protected designations of origin. The gained status allows to use it for promotional activities, thus increasing demand for sheep products. The example of it can be "The Oscypek Route" opened in June 2011. Traditions connected with sheep grazing (rites, clothes, vessels to cheese productions), products from sheep milk and meat, and products based on leather and wool processing are very important elements that complete the tourist offer. Tourists buy eagerly highlander woollen sweaters, socks, gloves, and long sheepskin jackets. Highland folklore is still very popular which helps to continue pastoral music tradition during outdoors parties, which have commercial character. Music folklore has become a part of an artistic show (often adapted to viewers' tastes) and his primary communicational and magical function have disappeared. Shepherds' musical tradition can be seen on a stage during folklore festivals such as International Festival of Mountain Lands in Zakopane, Pastoral Festival in Lipnica Wielka. Pastoral culture has also become a part of mass culture. The image of a highlander – shepherd, a strong man connected with nature, has often appeared in mass media.

In Hungary at the beginning of the 21st century, many organisation has made efforts to preserve the Hungarian pastoral traditions. Every year take place Pastoral Meeting ("Juhász találkozó") where traditional forms of pastoral life are presented. These forms are considered values of national culture. Moreover, pastoralism is still a part of Hungary and Hungarian people. Interest in pastoral heritage is being revived. Many people want to spend their holidays according to pastoral life.

In France, pastoralism is not profitable and is supported by grants. In consequence of the development of technology, the shepherd's work is easier. Huts can be equipped with electric energy, easily accessible, even with the use of helicopters. In winter, between pasture seasons, shepherds helped with tourist movements associated with winter sports. For the protection of shepherds interests in France are responsible national (like Association Française de Pastoralisme), regional and local associations. Grazing in national parks is limited. However, pastoralism attracts many people from big cities who are not part of a pastoral community. It is their way of living. Although traditional pastoralism is part of a history now, one can still find it in the French tradition. Pastoral feasts and festivals still organised in the mountains are devoted for the needs of the tourist movement. They are the opportunities for preservation and presentation of pastoral traditions. Pastoral festivals are also well-known in the Pyrenees. Tourist have also an opportunity to participate in grazing and simple works. In Great Britain, pastoral culture is also popular. People organise a lot of national (e.g. Smithfield Show, the Royal Highland Show, the Royal Welsh Show), regional (Great Yorkshire Show), and local shows presenting sheep breeders. They include exhibition of the most good-looking sheep of all breeds. The presented sheep are carefully prepared and the competition is very high. The winning of a contest means getting high prices for sheep from a winning breeding. There are also organised competitions which concern the best carved pastoral crooks, the best shepherding dogs, demonstrations and competitions in sheep shearing, horse riding shows, exhibition of a domestic handicraft.

9. Conclusion

Pastoral culture, visible in all forms of pastoral life, constitutes a significant element of economy and cultural heritage of particular countries. It is deeply rooted in the past, and despite civilisation transformations, is still present in the contemporary culture. The governance of particular countries, especially regional and local organisations of sheep breeders and the development of tourism, make efforts to preserve and further promote it. Undoubtedly, these actions require stronger support. It can be done international cooperation combined with exchange of experience.

Sheep and Goat Products: Handicrafts and Foodstuff

SOTIRIS CHTOURIS¹, FLORA TZELEPOGLOU², ELENI LIVA²

¹Professor, University of the Aegean, Greece

²Researcher, University of the Aegean, Greece

Abstract

In this text we present a diachronic development of sheep and goat products, focusing in foodstuff and handicrafts as documented and evaluated by the CANEPAL research team.

Handicrafts involve mainly sheep-wool products that used to be indispensable for the community's survival. More specifically, in Greece, till the middle of the twentieth century, weaving was the main domestic chore, as women undertook the task to cover their families' needs in warm clothing, beddings and carpets. Moreover, agriculture and animal farming have always been the main suppliers of local raw material that come to define both regional and local identity. Animal farmers were of vital importance as providers of meat and dairy products, essential not only in everyday life but also for religious festivals, family and community celebrations. In our presentation we evaluate present day situation in animal farming in Greece.

Εικόνα 1 Το κοπάδι πάει για τη σπάρη, Κώστας Μπαλάφας, 'Ηπειρος

Εικόνα 2 Κάπα βοσκού από κατσικότριχα. 'Ηπειρος, Ελλάδα, αρχές 20ού αιώνα. Πολιτιστικός Σύλλογος «Αδελφότης των Εν Αθήναις Σαρακατσανίων» (Φωτογραφία: Ελένη Λίβα, 2011)

Τα Προϊόντα του Προβάτου και της Αίγας: Χειροτεχνήματα και Τρόφιμα

Στην Ελλάδα, τα γεωγραφικά, γεωμορφολογικά και κλιματικά χαρακτηριστικά είναι ιδιαίτερα ευνοϊκά για την ανάπτυξη της αιγοπροβατοτροφίας. Πράγματι, χώρες με πλούσιο ανάγλυφο, χαμηλή ετήσια βροχόπτωση, ήπιες θερμοκρασίες καθώς και έλλειψη καλλιεργήσιμων εκτάσεων είναι ιδανικές για την εκτροφή αιγοπροβάτων στις ορεινές και ημι-ορεινές περιοχές τους. Είναι αλήθεια ότι η ανθρωπότητα δεν έζησε ποτέ την εμπειρία μιας σχέσης με κάποιο άλλο ζώο τόσο καθοριστική για την ανάπτυξη και την τελική επιτυχημένη πορεία της όπως αυτή που βίωσε με το πρόβατο. Λέγεται ότι το πρόβατο ήταν το πρώτο ζώο που εξημερώθηκε και από τότε έζησε κοντά στον άνθρωπο τροφοδοτώντας τον ακατάπαυστα με τα αγαθά του.

Τα τεχνουργήματα (handicrafts) που συνδέονται με το πρόβατο κατασκευάζονται κυρίως από το **μαλλι** τους και αποτελούσαν παλιότερα βασικά αγαθά για την επιβίωση της κοινότητας. Σύμφωνα με τη μυθολογία, η υφαντική τέχνη δόθηκε στο ανθρώπινο γένος ως δώρο από τη θεά Αθηνά. Από την αρχαιότητα μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα η κατεργασία του μαλλιού γινόταν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Η διαδικασία ξεκινούσε στις αρχές

Εικόνα 3 Η Ευδοκία Τσουμάνη μαθαίνει να γνέθει με τη ρόκα της, ενώ ο πατέρας της στέκεται περήφανος δίπλα της (Πάπιγκο, Ζαγόρι, 1922). Φωτογραφία από τον Δανό μελετητή Carsten Hoeg

του Απριλίου με το κούρεμα των ζώων. Στη συνέχεια, οι γυναίκες συγκέντρωναν το μαλλί, το ζεμάτιζαν σε καζάνια, το ξέβγαζαν με κρύο νερό, το στέγνωσαν, το καθάριζαν και το έβαναν στο λανάρι (combing with the wool comb). Ύστερα με τη ρόκα και το αδράχτι προχωρούσαν στο γνέσιμο (spinning with the distaff and spindle) και από εκεί στον αργαλειό (loom). Ατέλειωτες ποσότητες, απίστευτη ποικιλία υφαντών έβγαίναν καθημερινά από τους αργαλειούς των κοριτσιών. Κάθε προίκα έπρεπε να περιλαμβάνει δεκάδες χράμια, βελέντζες, ενδυμασίες, δισάκια, τσινάδες. Με το **γιδομάλλο** (goat hair) οι γυναίκες ύφαιναν στον αργαλειό (weaved on the loom) χοντρές κάπες (thick capes) που προστάτευαν τους βοσκούς από το κρύο. Επίσης ύφαιναν σάκους για τη μεταφορά τροφίμων, σχοινιά, κάπες καθώς και σάκους για τη σύνθλιψη των ελιών.

Στην Ελλάδα, το μαλλί, το βαμβάκι και το μετάξι ήταν τα κύρια εξαγωγικά προϊόντα στη Θεσσαλονίκη, η οποία τότε υπαγόταν ακόμα στη οθωμανική αυτοκρατορία. Οι Γάλλοι, που ενδιαφέρονταν κυρίως για το μαλλί και το δέρμα των ζώων, ήταν οι πρώτοι που παράκαμψαν τα εμπόδια τα οποία έθεταν οι οθωμανικές αρχές στις εξαγωγές μαλλιού. Τα μαλλιά της Μακεδονίας και της Αλβανίας που εξαγονταν από το εμπορικό λιμάνι της Θεσσαλονίκης ήταν τα πιο ονομαστά του Λεβάντε (Ανατολική Μεσόγειος). Στα υπομνήματά τους, οι ξένοι πρόξενοι τα συγκρίνουν με εκείνα της Ισπανίας τα οποία θεωρούνταν ανώτερης ποιότητας. Στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, όπως στα ορεινά χωριά των Αγράφων και της Ευρυτανίας, η υφαντική προσέλαβε επαγγελματική-βιοτεχνική μορφή. Τα κύρια προϊόντα αυτής της επαγγελματικής ενασχόλησης ήταν σκουτί για κάπες, σακιά για μεταφορά εμπορευμάτων ή καρπών,

καθώς και ολόμαλλο λεπτούφασμένο σκουτί για ενδυμασίες – το περίφημο σκουρογάλαζο ή μαύρο δίμιτο. Τα περισσότερα από αυτά τα υφαντά προϊόντα εξαγονταν στη Βενετία, τη Γαλλία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Οθωμανούς και την ανάπτυξη των πρώτων αστικών κέντρων, αναπτύχθηκε η υφαντική οικοτεχνία με επαγγελματίες υφάντρες. Φτωχές γυναίκες επιδόθηκαν επαγγελματικά στον αργαλειό για να συμπληρώσουν το πενιχρό οικογενειακό τους εισόδημα.

Στην Ελλάδα, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950, η υφαντική στον αργαλειό θεωρούνταν μία από τις κύριες οικιακές δραστηριότητες, καθώς οι οικογένειες της υπαίθρου (Εικ.1) κάλυπταν με αυτό τον τρόπο τις ανάγκες τους σε ενδύματα, στρωσίδια και χαλιά. Οι πρώτες ύλες ήταν άφθονες και καλής ποιότητας – δηλαδή μαλλί προβάτων και τρίχωμα αιγών – με αποτέλεσμα η υφαντική να φτάσει σε αξιοζήλευτη ακμή.

1. Επεξεργασία μαλλιού – εργαλεία

Υπάρχουν κάποιες τυποποιημένες διαδικασίες που χρησιμοποιούνται από τους παραγωγούς μαλλιού από αμνημονεύτων χρόνων για την κατεργασία της πρώτης ύλης και τη μετατροπή της σε νήμα έτσι ώστε να μπορεί να υφανθεί στον αργαλειό. Οι πιο συνηθισμένες δραστηριότητες ήταν η κουρά, το πλύσιμο και το ξάσιμο (που συνήθως γίνονταν από τους άνδρες), καθώς και το γνέσιμο και η βαφή του μαλλιού (που συνήθως γίνονταν από τις γυναίκες).

Στην Ελλάδα, το μαλλί του προβάτου βγαίνει σε διάφορες ποιότητες πράγμα το οποίο εξαρτάται από τη ράτσα, την υγεία του ζώου, τις κλιματολογικές συνθήκες, την εποχή που θα κουρευτεί. Τα μαλλιά της ράχης είναι τα καλύτερα γιατί η τρίχα είναι μακριά και χοντρή, επομένως η κλωστή που θα βγει από αυτό το μαλλί θα είναι πολύ γερή. Τα μαλλιά της κοιλιάς είναι δεύτερης ποιότητας γιατί είναι κοντά και λεπτά και τα μαλλιά των ποδιών είναι ακάθαρτα, κοντά και λεπτά. Ένα γέρικο πρόβατο μπορεί να δώσει μέχρι και μια οκά μαλλί άπλυτο. Όταν τα μαλλιά πλένονται φυραίνονται. Ανάλογα με το λίπος που έχουν μπορεί να μείνουν και μισά μετά το πλύσιμο.

Η ποιότητα του μαλλιού εξαρτάται επίσης και από την ηλικία του προβάτου. Τα γεροντόμαλλα είναι μακρύτερα και πιο γερά, οι αρνιές είναι λεπτότερα αλλά κοντότερα μαλλιά.

Η διαδικασία που ακολουθείται προκειμένου να γίνει το μαλλί υφαντό, και τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται γι' αυτό το σκοπό, είναι η ακόλουθη: πλύσιμο, κουρά του ζώου, ξάσιμο με χειρόχτενα, γνέσιμο με ρόκα και αδράχτι, βαφή με φυτικές μπογιές και ύφανση στον αργαλειό.

Το ακαθάριστο μαλλί χωριζόταν σε κατηγορίες ανάλογα με τη λεπτότητα και το χρώμα σε άσπρο λεπτό μαλλί, σε μαύρο μαλλί, σε χοντρό μαλλί και σε «μπατζάκ», δηλαδή σε μαλλί των ποδιών και της κοιλιάς, χοντρότερο και με περισσότερες κοπριές. Επίσης τα μαλλιά που προέρχονταν από όσα πρόβατα ψόφησαν από αρρώστια ή σκοτώθηκαν, τα «μπά-σταρδα των σφαγμένων αρνιών που αγόραζαν από τους χασάπηδες.

Το σύνολο του μαλλιού ενός προβάτου λέγεται *ποκάρι*. Συνήθως περιλαμβάνει το μαλλί που συγκεντρώνεται με τη δεύτερη κουρά, καθώς αυτό θεωρείται ανώτερης ποιότητας. Με την πρώτη κουρά βγαίνει η *κωλόκουρα* (ή *κολόκρα*), δηλαδή μαλλί κατώτερης ποιότητας και πιο βρώμικο που προέρχεται από τα πόδια και την ουρά του ζώου. Στην Κρήτη, τα πρόβατα κουρεύονταν τον Απρίλιο. Όσοι είχαν πολλά πρόβατα για κουρά («κουράδια»), προσκαλούσαν γνωστούς και φίλους και η δουλειά αυτή έπαιρνε τη μορφή διασκέδασης. Γέμιζαν σάκους με μαλλιά και τα πήγαιναν στα σπίτια τους. Από εκείνη τη στιγμή άρχιζε η δουλειά της γυναίκας. Μια γυναίκα δεν επαρκούσε όταν ήταν πολλά τα μαλλιά, γι' αυτό οι γυναίκες αλληλοβοηθούσαν.

Πρώτα χώριζαν τα μαλλιά κατά ποιότητα και τα άπλωναν στον ήλιο να στεγνώσουν. Την άλλη μέρα τα έπλεναν. Απέφευγαν το πηγαδίσιο νερό και κουβαλούσαν νερό από πηγή. Άναβαν φωτιά, έβαζαν το νερό σε μεγάλα καζάνια και μετά ζεμάτιζαν με αυτό τα μαλλιά που είχαν βάλει σε σκάφη. Τα άφηναν λίγη ώρα στο νερό, τα ξέπλεναν, τα έβαναν χονδροειδώς, τα άπλωναν να στεγνώσουν και όταν στέγνωσαν τα έβαζαν σε σακιά. Το χειμώνα τα έβαναν στις αποσπερίδες. Στις αποσπερίδες μαζεύονταν, εκτός από την οικογένεια, γείτονες και φίλοι και βοηθούσαν στο ξάσιμο. Ξαίνοντας λέγαν παραμύθια, ιστορίες, τραγουδούσαν, τότε στο ένα σπίτι τότε στο άλλο. Αφού έβαναν τα μαλλιά τα χεροχτένιζαν με τη χεροχτένα. Έτσι ξεχωρίζει το χοντρό από το λεπτό μαλλί. Στη συνέχεια, ξεκινούσαν το γνέσιμο με τη ρόκα και το αδράχτι. Η προπαρασκευή του μαλλιού –χεροχτένισμα και γνέσιμο – ήταν δουλειά της ηλικιωμένης. Από εκεί και πέρα όλες τις υπόλοιπες δουλειές αναλάμβαναν οι νεότερες γυναίκες.

Το ξάσιμο γινόταν στο *λανάρι*, ένα ειδικό εργαλείο που αποτελούνταν από τέσσερα ξύλινα σανίδια που σχημάτιζαν ένα ορθογώνιο πλαίσιο. Στο κέντρο του πάνω σανιδιού ήταν καρφωμένα κάθετα τα «σιδερένια δόντια» του λαναριού έτσι ώστε να διευκολύνεται το ξάσιμο του μαλλιού. Το επόμενο στάδιο ήταν το γνέσιμο, δηλαδή η κατασκευή του νήματος από μαλλί. Η εργασία αυτή γινόταν με τη ρόκα και το αδράχτι. Τα μακριά μαλλιά γνέτονταν στη ρόκα και τα κοντά στην *ταικρίκα*. Η *ταικρίκα* αποτελείται από

Εικόνα 4 Κούρεμα προβάτων, Περιοχή Γόννοι Λάρισας 1968, Κοπατσάραϊοι

Εικόνα 5 Παραγωγή νήματος, Σαρακατσάνοι

ένα μεγάλο τροχό που παίρνει την κίνησή του από χειροκίνητο μοχλό. Η κίνηση μεταδίδεται με σχοινί στα μασούρια που είναι σαν αδράχτια. Η διαφορά της περιμέτρου του μασουριού και του τροχού πολλαπλασιάζει τις στρόφες. Το νήμα μαζεύεται στα μασούρια και από εκεί τυλιγαδιάζεται και σχηματίζει τις κούκλες.

Παλιότερα τα μαλλιά τα έβαφαν οι ίδιες οι νοικοκυρές χρησιμοποιώντας φυτικές βαφές. Διαφορετικά φυτά χρησιμοποιούνταν για να βάφουν τα νήματα σε διάφορα χρώματα. Για παράδειγμα, το ριζάρι (ρουβία ή βαφική: ένας γηγενής θάμνος της Νότιας Ευρώπης) χρησιμοποιούνταν ευρέως για το κόκκινο χρώμα, όπως και οι παπαρούνες (που χρησιμοποιούνταν και στην αρχαία Ελλάδα), ενώ οι φλούδες των κρεμμυδιών και τα άνθη από τους νάρκισσους έδιναν ένα όμορφο ανοιχτό κίτρινο χρώμα.

Στην **Ελλάδα**, η υφαντική τέχνη, μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, υπήρξε μία από τις κύριες οικιακές ασχολίες, καθώς οι ανάγκες της χωρικής σε ρούχα, σκεπάσματα και στρωσίδια ήταν δουλειά του σπιτικού αργαλειού. Η άφθονη και καλής ποιότητας πρώτη ύλη καλής ποιότητας –δηλαδή μαλλί από πρόβατα και κατσίκια– υπήρξε ο σπουδαιότερος παράγοντας που κατέστησε την υφαντική στην Ελλάδα μια αυτόνομη μορφή τέχνης.

Μέχρι τη δεκαετία του 1950, απαραίτητο συμπλήρωμα κάθε σπιτιού ήταν ο αργαλειός από τον οποίο περνούσε όλη η προίκα των κοριτσιών. Μια καλή προίκα έπρεπε να μετρά τουλάχιστον σαράντα στρωσίδια και σκεπάσματα. Ο *αργαλειός* είναι το κύριο εργαλείο της υφαντικής. Στη διάρκεια των αιώνων οι Έλληνες του έδωσαν πολλά διαφορετικά ονόματα: *αργαλειός*, *τελάρο*, *αργαστήρι*, *βούα*, *κρεβάτι*. Ο Όμηρος αναφέρει τον αργαλειό με το όνομα ιστός (από τον ιστό της αράχνης). Η εργασία στον αργαλειό θεωρούνταν κατ'εξοχήν γυναικεία δραστηριότητα. Τα κορίτσια έπρεπε να «σάσουν την προίκα τους κι ο Θεός θα πέψει τον καλό γαμπρό». Από την άποψη του σχεδίου, τα υφαντά διαιρούνται σε δυο κατηγορίες που καθορίζουν τους έχει ιδιαίτερη τεχνική ύφανσης: στα ριγωτά και στα κεντητά στο αργαλειό. Τα ραβδωτά αποτελούνται από αλληπάλληλες λωρίδες χρωματιστές. Αυτό επιτυγχάνεται με την αλλαγή, κατά διαστήματα, του χρώματος του υφιδιού. Όσες περισσότερες σειρές υφιδιού περάσουν τόσο φαρδύτερη γίνεται η χρωματιστή λωρίδα. Στα κεντητά στον αργαλειό η τεχνική είναι πιο περίπλοκη. Τα διακοσμητικά θέματα δημιουργούνται με την κατάλληλη εναλλαγή του χρώματος του υφιδιού στην ίδια σειρά. Προσεκτικά μετρήματα επιτρέπουν στην υφάντρα να δημιουργεί στην επιφάνεια του υφαντού πολύχρωμα πλουμίσια: γλάστρες, πουλιά, ανθρώπους, βάζα, γεωμετρικά σχήματα. Υπάρχει και το μικτό είδος όπου για ένα ορισμένο μήκος εφαρμόζεται η τεχνική του ριγωτού, ύστερα γίνονται κεντητά στον αργαλειό και οι δυο τεχνικές εναλλάσσονται σε όλο το μήκος του υφαντού. Ιδιαίτερη τεχνική απαιτεί ένα άλλο είδος υφαντών –τα φλοκάτα. Σε αυτά, κατά την ύφανση, τοποθετούνται σε όλη την επιφάνεια άστριφτα κρόσσια που τα στερεώνουν ανάμεσα στα στημόνια και τα υφάδια. Έτσι όλο το υφαντό αποκτά μια επιφάνεια μαλακή και ζεστή. Τα φλοκάτα είναι συνήθως μονόχρωμα.

Στην **Ελλάδα**, το *χράμι* είναι ένα χοντρό μάλλινο ύφασμα, που υφαίνεται στον αργαλειό, είναι πολύ κοινό στην καθημερινή ζωή και χρησιμοποιείται ευρέως ως στρωσίδι, κουβέρτα ή χαλί. Θεωρείται το παλιότερο είδος υφαντού γιατί σ' αυτό διασώζονται αναλλοίωτα παμπάλια θέματα και επίσης διατήρησε το μάλλινο στημόνι, δηλαδή όπως υφαινόταν πριν εμφανιστούν τα βαμβακερά νήματα. Το *κιλίμι* είναι επίσης ένα από τα παλιότερα είδη χαλιών που σώζονται μέχρι σήμερα, καθώς υπάρχουν κιλίμια που χρονολογούνται στα μέσα του 19ου αιώνα. Παρά το γεγονός ότι έχουν χρησιμοποιηθεί για τόσο πολλά χρόνια, είναι εκπληκτικό πώς διατηρούν τα έντονα χρώματά τους, σχεδόν απaráλλαχτα, καθώς βάφτηκαν με αθάνατα φυτικά χρώματα. Η πατανία είναι η χοντρή μάλλινη κουβέρτα ή, γενικότερα, το στρωσίδι του κρεβατιού. Υπάρχουν διάφορα είδη και ποιότητες: για παράδειγμα, μονόφυλλη, δίφυλλη ή τρίφυλλη πατανία. Άλλα γνωστά είδη υφαντών είναι η *φλοκάτη* και η *βελέντζα*.

Ο *φλάμπουρος* (γαμήλιο λάβαρο) είναι ένα διαδεδομένο έθιμο στην περιφέρειες της Ηπείρου, της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας, της Θράκης και της Στερεάς Ελλάδας. Επιπλέον, είναι κοινή πρακτική και σε άλλες βαλκανικές χώρες, όπως η Αλβανία, η πρώην Γιουγκοσλαβία, η Βουλγαρία και η Ρουμανία. Το ίδιο έθιμο είναι αρκετά κοινό στους νομαδικούς πληθυσμούς, όπως στους Σαρακατσάνους, τους Κουτσόβλαχους και τους Αρβανιτόβλαχους, είτε αυτοί είναι μόνιμα εγκατεστημένοι είτε μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι οι οποίοι βοήθησαν στη διάδοσή του.

Το **δέρμα** των κατσικιών και λιγότερο των προβάτων χρησιμοποιούνταν ανέκαθεν για την κατασκευή αερόφωνων και μεμβρανόφωνων μουσικών οργάνων. Γκάιντες, τσαμπούνες, τουμπελέκια κα-

τασκευάζονταν συνήθως από τους ίδιους τους ποιμένες για να τους κρατούν συντροφιά τις ατέλειωτες ώρες της μοναξιάς τους.

Τέλος, όσον αφορά στα τεχνουργήματα, το **κέρατο** (ram and goat horn) των τράγων αλλά και των κριαριών αποτελεί εξαιρετικό υλικό για την κατασκευή της (manufacture of dagger hilt) λαβής μαχαριών.

2. Τα τρόφιμα από το πρόβατο και η οικονομία της διατροφής

Ήδη από την εποχή της αρχαίας Ελλάδας ο ρόλος της αιγοπροβατοτροφίας στην οικονομία της διατροφής ήταν εξαιρετικά σημαντικός. Το γεγονός αυτό καταγράφεται από τον Όμηρο και τον Ησίοδο. Πέρα από την πανάρχαια χρήση του μαλλιού στην οικοτεχνία, η τυροκομία έχει επίσης μια παράδοση αιώνων. Ο Διόδωρος ο Σικελός, ο Έλληνας ιστορικός από τη Σικελία που έζησε τον 1ο αιώνα π.Χ., έγραφε ότι ο Αρισταίος, γιος του θεού Απόλλωνα, που είχε μάθει την τέχνη της τυροκόμησης από τις νονές του, τις νύμφες, στάλθηκε από τους Ολύμπιους θεούς στους Έλληνες να τους διδάξει πώς να παρασκευάζουν τυρί. Όντας βασικό είδος διατροφής, δεν είναι περίεργο που το τυρί θεωρούνταν από τους αρχαίους Έλληνες θείκη επιπόηση και δώρο προς την ανθρωπότητα. Οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες που διαθέτουμε περί τυριών και γαλακτοκομικών προϊόντων βρίσκονται στα Ομηρικά έπη. Πιο συγκεκριμένα, στην *Ιλιάδα* (Ραψωδία Λ: 637-641) περιγράφεται το ξερό τυρί που προσφέρει μια δούλα στον Πάτροκλο. Στην *Οδύσσεια* (Ραψωδία Ι: 216-249) έχουμε την πρώτη γραπτή πηγή για γαλακτοπαραγωγή κτηνοτροφία. Ο Όμηρος περιγράφει συνοπτικά τον βοσκό και τυροκόμο Πολύφημο του 12ου αιώνα π.Χ., δίνοντας μια πλήρη περιγραφή της διαδικασίας τυροκόμησης εκείνης της εποχής, την οποία η αρχαιολογική ανασκαφή επιβεβαίωσε για όλα τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους.

Στην αγορά της αρχαίας Αθήνας υπήρχε χώρος ειδικά αφιερωμένος στα τυριά. Τα φρέσκα πουλιό-ντουσαν με το βάρος και τα ώριμα με το κομμάτι. Το ημερήσιο σιτηρέσιο των στρατιωτών περιελάμβανε συχνά τυρί. Κι' αν κάποιοι στρατιώτες συλλαμβάνοντο να το πουλάει, τιμωρείτο πολύ αυστηρά.

Στη διάρκεια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στον ελληνικό χώρο η τυροκομία ήταν πολύ εκτεταμένη. Πάμπολλες μαρτυρίες τόσο από Ευρωπαίους περιηγητές αλλά και Αραβικά κείμενα, αναφέρουν την Κρήτη ως σπουδαία παραγωγό τυριού και ιδιαίτερα τα Χανιά που έφεραν και το προσωνύμιο «ΤΥΡΟΠΟΛΙΣ». Ομοίως, στον Οθωμανικό εμπορικό κώδικα αναφέρονται ρητά αρκετά ελληνικά τυριά.

Σχεδόν όλες οι περιοχές στην Ελλάδα είχαν και εξακολουθούν να διατηρούν παράδοση προβατοτροφίας. Στη Μακεδονία και τη Θράκη –με τα ψηλά βουνά, τις μεγάλες πεδιάδες, τα ποτάμια και τις λίμνες– νομαδικοί πληθυσμοί, όπως οι Σαρακατσάνοι και οι Βλάχοι, καθώς ήταν αποκλειστικά νομάδες κτηνοτρόφοι μέχρι τη δεκαετία του '60, συνέφεραν σημαντικά στην εδραίωση μιας ακμαίας παραγωγής κρέατος και γαλακτοκομικών προϊόντων σε αυτές τις περιοχές. Επιπλέον, η ορεινή περιοχή της Ηπείρου υπήρξε ο προνομιακός χώρος διαβίωσης νομάδων και ημι-νομάδων κτηνοτρόφων που κινούνταν σε διαδρομές διαχείμανσης από τα πεδινά στα ορεινά. Στη διάρκεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η απουσία εθνικών συνόρων σε μια τεράστια γεωγραφική περιοχή διευκόλυνε την κίνηση των κοπαδιών από τα βουνά της Ηπείρου προς τα πεδινά της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας. Δύο ντόπιες φυλές προβάτων, το *μπούτσικο* και η *βλάχικη*, ζώα εξαιρετικά ανθεκτικά στο κρύο και στις συνεχείς μετακινήσεις, καθώς και τα κατσίκια της ελληνικής φυλής γνωστής ως *κοινή γίδα* εκτρέφονταν από κτηνοτρόφους με κύριο σκοπό την παραγωγή υψηλής ποιότητας γαλακτοκομικών προϊόντων (π.χ. το τυρί ΠΟΠ *μπάτζος*), καθώς και εξαιρετικό κρέας. Στα βουνά της Θεσσαλίας ζούσαν Βλάχοι, Σαρακατσάνοι, Χασιώτες και Αντιχασιώτες που ήταν κυρίως κτηνοτρόφοι. Κάθε μία από αυτές τις πληθυσμιακές ομάδες διατηρούσε τις δικές της

Εικόνα 6 Πορεία διαχείμανσης προς το Νεοχώρι Παρμουθιάς, Ελλάδα, 1963 (Πηγή: Αδελφότης των εν Αθήναις Σαρακατσανών Ηπείρου)

πολιτισμικές και διατροφικές συνήθειες οι οποίες μεταδίδονταν από τη μία γενιά στην άλλη.

Η γεωργία και η κτηνοτροφία υπήρξαν ανέκαθεν προμηθευτές τοπικών πρώτων υλών οι οποίες τελικώς διαμορφώνουν την ταυτότητα της κάθε περιοχής. Αγρότες που εκτρέφουν ζώα προμηθεύουν την περιοχή τους με κρέας που συνήθως καταναλώνεται στα κυριακάτικα και γιορτινά τραπέζια. Παράγουν γάλα και γαλακτοκομικά προϊόντα που καλύπτουν καθημερινές διατροφικές ανάγκες. Η Στερεά Ελλάδα, περιοχή στην κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα, χαρακτηρίζεται από ψηλά βουνά και μεγάλες πεδιάδες. Η οικονομία της βασίζεται στη γεωργία και την κτηνοτροφία. Στα βουνά της μετακινούνται κοπάδια το καλοκαίρι ενώ τους χειμωνατικούς μήνες οι ποιμένες μεταφέρουν τα κοπάδια τους στα πεδινά. Ωστόσο αυτό το είδος κτηνοτροφίας αρχίζει να χάνει σταδιακά τον νομαδικό της χαρακτήρα και να μετατρέπεται σε ημι-νομαδική. Τα νησιά των Κυκλάδων είναι άγονα και ορεινά με περιορισμένη καλλιεργήσιμη γη. Η κτηνοτροφία, κυρίως η αιγοπροβατοτροφία, ανέκαθεν παρουσίαζε μεγάλη ανάπτυξη καθώς δεν υπάρχουν βοσκοτόπια για βοοειδή. Μεγάλος αριθμός κατσίκιων

Εικόνα 7 Τυρί φορμαέλα σε μικρή βιοτεχνία, 2001, Αράχοβα, Formaela cheese in small crafts, 2001, Arachova

περιφέρεται ελεύθερα σε αυτά τα νησιά προμηθεύοντας τους κατοίκους με κρέας και γάλα καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου.

3. Η παραγωγή σήμερα

Η **Ελλάδα** κατέχει την έβδομη θέση στην παγκόσμια παραγωγή γάλακτος αιγών (5,2 % της παγκόσμιας παραγωγής γάλακτος) και τη δεύτερη θέση μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (28,1 % της συνολικής παραγωγής γάλακτος αιγών της ΕΕ) κατέχοντας το 47,7 % των εκτρεφόμενων αιγών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι δύο αυτοί κλάδοι της ζωικής παραγωγής (προβατοτροφία και αιγοτροφία) έχουν μεγάλη οικονομική σημασία με κοινωνικές προεκτάσεις σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο για τη διατήρηση του κοινωνικού ιστού κυρίως στις ορεινές και ημιορεινές περιοχές.

Στη σύγχρονη Ελλάδα υπάρχουν περίπου 250.000 οικογένειες που δραστηριοποιούνται στο τομέα της κτηνοτροφίας ή εργάζονται στον τομέα της επεξεργασίας των γαλακτοκομικών προϊόντων. Κατά συνέπεια, ορθά η αιγοπροβατοτροφία θεωρείται η «ραχοκοκαλιά» της ελληνικής κτηνοτροφίας. Οι Έλληνες καταναλώνουν μεγάλες ποσότητες αιγοπρόβειου κρέατος καθώς και των γαλακτοκομικών προϊόντων τους. Στην Ελλάδα η μέση κατανάλωση αιγοπρόβειου κρέατος είναι τέσσερις φορές μεγαλύτερη από τη μέση Ευρωπαϊκή. Σύμφωνα με στοιχεία του 2004, το 86% της αγοράς καλύπτεται από την τοπική παραγωγή. Όσον αφορά

Εικόνα 8 - 9 Φάρμα κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης στο νησί Λήμνος. Ταίστρα είναι μια μακριά ξύλινη φάτνη για την τροφή των ζώων –σιτάρι το πρωί και κριθάρι το απόγευμα μαζί με βίκο και τριφύλλι. Ελλάδα. (Φωτογραφία: Μάλαμα Ρενταρή, 2011)

στις διατροφικές προτιμήσεις, οι κάτοικοι της ηπειρωτικής Ελλάδας προτιμούν το πρόβειο κρέας ενώ της νησιωτικής, ιδιαίτερα στα νησιά του Αιγαίου, το κατσίκισιο.

Στην Κρήτη, η κτηνοτροφία αφορά κυρίως εκτροφή προβάτων και κατσικιών, καθώς το νησί διαθέτει το 16% και το 15% του συνολικού πληθυσμού προβάτων και κατσικιών αντίστοιχα ολόκληρης της Ελλάδας (υπάρχουν περισσότερα από 1.200.000 πρόβατα και κατσίκια). Από το συνολικό ζωικό πληθυσμό, το 70% ζει στα ορεινά, το 20% στα ημι-ορεινά και το 10% στα πεδινά. Πρόβατα και κατσίκια βόσκουν ελεύθερα στην κρητική χλωρίδα που αποτελείται από φυτά, αρωματικά βότανα και θάμνους.

Οι Έλληνες καταναλώνουν μεγάλες ποσότητες αιγοπρόβειων γαλακτοκομικών προϊόντων. Σήμερα, στην Ελλάδα παράγονται πολλά παραδοσιακά τυριά, είκοσι εκ των οποίων έχουν αναγνωρισθεί ως ΠΟΠ. Στην πραγματικότητα, το τυρί αποτελεί για τους Έλληνες αναπόσπαστο σύντροφο στο καθημερινό γεύμα και δείπνο τους.

Ίσως μπορούμε να εξηγήσουμε τη συνήθεια του τόπου μας να τρώμε σχεδόν όλη την ημέρα τυρί. Ποτέ δεν υπήρξαμε ένας πλούσιος λαός. Το καθημερινό μας τραπέζι ήταν πάντα λιτό και σπάνια πάνω του υπήρχαν ζωικές πρωτεΐνες (αρνί, μοσχάρι, ψάρι). Ωστόσο, με κάτι έπρεπε να συμπληρωθεί αυτή η έλλειψη. Κάτι φθηνότερο του κρέατος αλλά με εξίσου καλή διατροφική αξία. Οι άνθρωποι συνήθιζαν να διατηρούν στην πίσω αυλή του σπιτιού τους λίγα οικόσιτα ζώα (κότες, κουνέλια, μια κατσίκια, ένα πρόβατο). Το γάλα λοιπόν που περισσεύει από το άρμεγμα της κατσίκας για να μην πεταχτεί έπρεπε αμέσως να τυροκομηθεί. Έτσι σχεδόν πάντα υπήρχε στο τραπέζι τυρί. Αυτό συνέβη παντού στην Ελλάδα, ακόμα και στα νησιά μας.

Με την πάροδο του χρόνου, το τυρί εντάχθηκε στις καθημερινές μας διατροφικές συνήθειες –όλες τις ώρες της ημέρας, όλες τις ημέρες του χρόνου, παίρνοντας έτσι μια από τις πιο σημαντικές θέσεις στην διατροφή του Έλληνα και τοποθετώντας τον στη θέση του Νο 1 καταναλωτή τυριού στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα με σχεδόν 23 κιλά τυρί κατανάλωση το χρόνο. Ακολουθούν οι Γάλλοι με 22 κιλά. Κοιτίδα του τυριού στον κόσμο είναι η Ευρώπη. Όσο κι αν φαίνεται παράξενο, τα 2/5 του πληθυσμού της γης δεν πίνουν γάλα, δεν τρώνε τυρί. Αγνοούν τα γαλακτοκομικά.

Η Ελλάδα, παρά την περιορισμένη έκτασή της, κατέχει σήμερα την έβδομη θέση στην παγκόσμια παραγωγή γάλακτος αιγών (5,2 % της παγκόσμιας παραγωγής γάλακτος) και τη δεύτερη θέση μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (28,1 % της συνολικής παραγωγής γάλακτος αιγών της ΕΕ) κατέχοντας το 47,7 % των εκτρεφόμενων αιγών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι δύο αυτοί κλάδοι της ζωικής παραγωγής (προβατοτροφία και αιγοτροφία) έχουν μεγάλη οικονομική σημασία με κοινωνικές προεκτάσεις σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο για τη διατήρηση του κοινωνικού ιστού κυρίως στις ορεινές και ημιορεινές περιοχές.

Ένα στοιχείο που διαφοροποιεί την Ελλάδα από τις υπόλοιπες Ευρωπαϊκές χώρες είναι το γεγονός ότι στην Ελλάδα η αιγοπροβατοτροφία αποβλέπει περισσότερο στην γαλακτοπαραγωγή παρά στην παραγωγή κρέατος, δέρματος ή μαλλιού. Από τη συνολική γαλακτοπαραγωγή, το 90% του πρόβειου και το 80% του κατσικίσιου γάλακτος χρησιμοποιείται στην παραγωγή τυριών, ιδιαίτερα στην παραγωγή της **Φέτας** και άλλων παραδοσιακών τυριών, καθώς επίσης και γιαουρτιού. Η αιτία αυτής της διαφοροποίησης είναι, πέρα από τη γεωμορφολογία, η διασπορά των μικρών κτηνοτροφικών μονάδων σε ορεινές περιοχές και η ύπαρξη αυτοχθόνων φυλών προβάτων οι οποίες είναι πολύ καλά προσαρμοσμένες στο τοπικό κλίμα και παράγουν γάλα πλούσιο σε πρωτεΐνες και λίπος, που δίνει υψηλές αποδόσεις σε τυρί.

Στην πραγματικότητα, το τυρί αποτελεί για τους Έλληνες κάτι περισσότερο από τον απαραίτητο σύντροφο στο καθημερινό τους τραπέζι. Ουσιαστικά αποτελεί το σύμβολο μιας πολύ αρχαίας κληρονομιάς. Το τυρί το οποίο περιγράφεται από τον Όμηρο είναι ο πρόγονος της σημερινής **Φέτας** που αποτελεί το πιο δημοφιλές τυρί που παρασκευάζεται στην Ελλάδα –έναν κομιστής μνήμης από την αρχαιότητα έως σήμερα. Πράγματι, στις μέρες μας, η Ελληνική **Φέτα** έχει αναγνωρισθεί ως σημαντική εθνική πολιτιστική κληρονομιά.

Η τυροκόμηση άρχισε αμέσως μετά τη θρησκευτική γιορτή του Αγίου Γεωργίου, στις 23 Απριλίου, μια ημερομηνία που συνέπιπτε με την εγκατάσταση των ημινομάδων κτηνοτρόφων στα καλοκαιρινά βοσκοτόπια. Το ίδιο συνέβαινε στη Βουλγαρία όπου ο Άγιος Γεώργιος (Gergyoniden) γιορτάζεται το Μάιο. Στην

Ουγγαρία το ίδιο γεγονός γιορτάζεται την Πεντηκοστή, αμέσως μετά το κούρεμα των προβάτων. Μέχρι αυτή την ημερομηνία, οι Βούλγαροι τουλάχιστον, θεωρούσαν ταμπού την κατανάλωση γάλακτος. Αυτό είναι το σημείο έναρξης, όσον αφορά τόσο στο χρόνο όσο και στο χώρο, μιας μακράς διαδικασίας. Εκείνη τη συμβολική μέρα, τη μέρα της γιορτής ενός αγίου που θεωρείται ο προστάτης των ποιμένων, σε ολόκληρη την Ευρώπη, εκεί όπου λαμβάνουν χώρα οι διαδρομές διαχείμανσης, το πρώτο βήμα ήταν ο μετασχηματισμός του γάλακτος σε τυρί. Ορεινές κοιλάδες και υψίπεδα στα γαλλικά Πυρηναία, ορεινά βοσκοτόπια στην ελληνική οροσειρά της Πίνδου, η οροσειρά της Ροδόπης στη Βουλγαρία, τα όρη Tatras στην Πολωνία, οι περιοχές της GreatCumania στην Ουγγαρία είναι τα *loci* της γέννησης ενός από τα πολυτιμότερα τρόφιμα, γνωστού στον άνθρωπο από τους προϊστορικούς χρόνους: του γάλακτος και του εξ αυτού τυριού. Η πρώτη τεκμηριωμένη απόδειξη για την κατανάλωση γάλακτος ανάγεται στο 5400 π.Χ. όπως έδειξε χημική ανάλυση προϊστορικών δοχείων, στην Κεντρική Μακεδονία, με κατάλοιπα τροφών. Πρόκειται για την παλαιότερη καταγραφή χρήσης γάλακτος που έχει βρεθεί σε Ευρωπαϊκό έδαφος. Η ελληνική λέξη τυρός εμφανίζεται σε μυκηναϊκές επιγραφές Γραμμικής Β', στο αρχαίο παλάτι της Πύλου, γύρω στο 1200 π.Χ., που αναφέρονται σε τελετουργικό γεύμα που παρατέθηκε προς τιμή του θεού Ποσειδώνα.

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, η πρώτη μέρα του αρμέγματος των προβάτων αποτελεί το πρώτο κομβικό σημείο αυτής της μακράς διαδρομής. Στο παραδοσιακό πλαίσιο, στις περισσότερες περιοχές της Ευρώπης, το **άρμεγμα** των αιγοπροβάτων γινόταν κοντά στις καλύβες που ζούσαν οι κτηνοτρόφοι, στα καλοκαιρινά βοσκοτόπια. Στην Πολωνία, τα *barracks* ήταν περιφραγμένοι χώροι μεγέθους ανάλογου με τον αριθμό των προβάτων του κοπαδιού. Συχνά τα *barracks* αποτελούνταν από δυο τμήματα – στο ένα οδηγούνταν τα πρόβατα για το άρμεγμα και στο άλλο στεγάζονταν τα ζώα το βράδυ. Στην Ουγγαρία, οι ποιμένες ζούσαν μαζί με τα κοπάδια τους στα καλοκαιρινά βοσκοτόπια, από την άνοιξη μέχρι το φθινόπωρο, σε μάντρες που περιλάμβαναν τις καλύβες διαμονής τους καθώς και το χώρο τυροκόμησης. Ο χώρος τυροκόμησης χτιζόταν με καλάμια δίπλα στην καλύβη του βοσκού. Ο χώρος φύλαξης του γάλακτος ήταν ένα λάκκος, σκεπασμένος με καλάμια ή γρασίδι, που καταβρεχόταν καθημερινά για να διατηρείται το γάλα δροσερό. Στην Ελλάδα, στα καλοκαιρινά βοσκοτόπια, τα ημινομαδικά κοπάδια διανυκτέρευαν στο ύπαιθρο. Αρμέγονταν στη *στρούγκα* που αποτελείτο από ένα υπαίθριο περιφραγμένο χώρο όπου μάντρωναν τα ζώα πριν το άρμεγμα, και ένα εποχικό πρόχειρο στέγαστρο στηριγμένο σε πασσάλους σκεπασμένο με κλαδιά βελανιδιάς.

Η αιγοπροβατοτροφία δεν «βιομηχανοποιείται» τόσο εύκολα. Η σημερινή τυροκομική παραγωγή πραγματοποιείται σε σύγχρονες τυροκομικές μονάδες πολλές από τις οποίες εξακολουθούν να χρησιμοποιούν παραδοσιακές μεθόδους με την έννοια ότι η διαδικασία δεν είναι πλήρως αυτοματοποιημένη αλλά ένα μεγάλο μέρος της περνά μέσα από ανθρώπινα χέρια. Πρόσφατα, η Ευρωπαϊκή Ένωση άρχισε να υποστηρίζει τοπικά προϊόντα, παραδοσιακές τεχνικές και τεχνολογίες. Σήμερα, σε ολόκληρη την Ελλάδα παράγονται πολλά παραδοσιακά τυριά. Είκοσι από αυτά έχουν αναγνωρισθεί ως τυριά ΠΟΠ {PDO (Protected Designation of Origin)}, δηλαδή τυριά με Προστατευόμενη Ονομασία Προέλευσης και έπονται άλλα που πρόκειται άμεσα να αναγνωρισθούν ως τέτοια.

Η Ελλάδα είναι τρίτη στην Ευρώπη σε αριθμό τυριών και αυτό δείχνει ότι πραγματικά έχουμε τυροκομική παράδοση. Το γεγονός δεν είναι τυχαίο, καθώς στη Νότιο Ευρώπη το τυρί ήταν και είναι αγαπημένο είδος διατροφής των κατοίκων. Επίσης, η εκτροφή του προβάτου και της κατσίκας αναπτύχθηκε πολύ, σε αντίθεση προς την κεντρική και βόρεια Ευρώπη. Στην Ε.Ε. εκτρέφονται περίπου 98 εκατομμύρια πρόβατα και 12 εκατομμύρια αίγες. Από αυτά στη χώρα μας εκτρέφονται 10 εκατ. πρόβατα (10,2%) και 5.5 εκατομ. αίγες (47,7%).

Η Ε.Ε. είναι η μεγαλύτερη παραγωγός, εισαγωγέας και καταναλωτής αιγοπροβείου κρέατος. Η παραγωγή γάλακτος περιορίζεται κυρίως στην Ελλάδα, τη Γαλλία, την Ιταλία, την Πορτογαλία, την Ισπανία. Στη χώρα μας παράγονται 630.000 τόνοι πρόβειου και 420.000 τόνοι γίδινου γάλακτος από τους οποίους το 90 % του πρόβειου και το 80% του γίδινου τυροκομείται.

Το συμπέρασμα μας είναι ότι η τυροκομική παράδοση υφίσταται από τους πανάρχαιους χρόνους και διατηρείται λειτουργώντας πέρα από εθνότητες και εθνικά σύνορα. Πρόκειται για μια μακριά διαδικασία που έχει τις απαρχές της στα καλοκαιρινά βοσκοτόπια των Ευρωπαϊκών οροσειρών για να καταλήξει αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς μας. Αυτό είναι κάτι που μπορεί να μας βοηθήσει να συνει-

δητοποιήσουμε ότι παρά το διαφορετικό παραδοσιακό μας υπόβαθρο, όλοι είμαστε κοινωνοί μιας κοινής Ευρωπαϊκής κουλτούρας. Η κουλτούρα αυτή μας βοηθά να συνειδητοποιούμε διαρκώς τη στενή σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και το πρόβατο –έναν αληθινό τροφό–, τη σχέση του ανθρώπου με την ίδια τη φύση. Αυτός είναι ο και λόγος που της οφείλουμε απέραντο σεβασμό.

Αναφορές Τεχνουργήματα

Μιχάλης Εμ. Αρφαράς, 1984. *Η Κεντητική και Υφαντική Τέχνη της Νισύρου*, Αθήνα.

Ζαφείρης Βάος, *Η Παραδοσιακή Υφαντική της Μήλου*, έκδοση ΕΟΜΜΕΧ.

Υφαντά από τη Νάξο, έκδοση ΕΟΜΜΕΧ.

Υφαντά Θεσσαλίας, 1961, έκδοση ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα.

Υφαντά από την Αρκαδία, 1986, έκδοση ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα.

Γεράσιμος Παπατρέχας, 1992. *Υφαντά Δυτικής Στερεάς*, εκδόσεις Μοσχονά, Αργίτιο.

Ευαγγελία Φραγκάκη, 1974. *Η Λαϊκή Τέχνη της Κρήτης: Υφαντική και Βαφική*, Αθήνα.

Ευαγγελία Φραγκάκη, 1960. *Η Λαϊκή Τέχνη της Κρήτης: Φορεσιά*, Αθήνα.

Φοίβος Ανωγειανάκης, 1976. *Ελληνικά Λαϊκά Μουσικά Όργανα*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, Αθήνα.

Τάκης Καλογερόπουλος, 1998. *Το Λεξικό της Ελληνικής Μουσικής*, εκδόσεις Γιαλελής, Αθήνα.

Σταύρος Καρακάσης, 1970. *Ελληνικά Μουσικά Όργανα*, εκδόσεις Δίφρος, Αθήνα.

Μ. Κυνηγός – Φλάμπουρας, *Λαϊκά Όργανα του Κόσμου*, εκδόσεις Ακρίτα.

Αθανάσιος Καραβέργος, 1988. *Η γκάιντα (Άσκαυλος) στην περιοχή της Κατερίνης*, ανάτυπο, Ιωάννινα.

Γεώργιος Αικατερινίδης, 1976. *Μεταμφιέσεις Δωδεκαημέρου εις τον Βορειοελλαδικόν χώρο*. Ανάτυπο από τα Πρακτικά του Β' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Ήπειρος, Μακεδονία, Θράκη), Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη.

Γεώργιος Αικατερινίδης, 1979. *Τα Καρναβάλια του Σοχού Θεσσαλονίκης*. Ανάτυπο από τα Πρακτικά του Γ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Ήπειρος, Μακεδονία, Θράκη), Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη.

Φαίδων Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Μ. Γ. Βαρβούνης, 1994. *Παραδοσιακές Μεταμφιέσεις του Δωδεκαημέρου στην περιοχή των Τρικάλων*. Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος Τρικάλων, Τρίκαλα.

Στίλπων Κυριακίδης, Κλεόβουλος Τσούρκας, 1955. *Η Αποκριά στο Βογατσικό*. Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Ανάτυπο του Γ' τόμου των Μακεδονικών, Θεσσαλονίκη.

Αλίκη Λάμπρου, 2004. *Τραγούδια και Έθιμα της Σκύρου*, Σκύρος.

Βάλτερ Πούχνερ, 1988. *Λαϊκό Θέατρο στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.

Μιράντα Τερζοπούλου, 2000. *Έθιμα και τελετουργικά δρώμενα στα χωριά της Βόρειας Ελλάδας, Οι μεταμφιέσεις ως έκφραση της συλλογικής ταυτότητας*, Εργαστήριο (workshop) στο πλαίσιο της 2ης Θερινής Ακαδημίας Θεάτρου με θέμα «Μορφές του κωμικού: φουσιογνωμίες, μάσκες και ζώα», Πρέσπες και Φλώρινα 18.8-2.9.

Αναφορές Τρόφιμα

Καραμανές, Ε., 2011. *Οργάνωση του χώρου, τεχνικές και τοπική ταυτότητα στα Καπατσαροχώρια των Γρεβενών*, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερευνών της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 25. Αθήνα.

Ανυφαντάκης, Ε.Μ., 1988. *Γάλα Καλής Ποιότητας: παραγωγή και έλεγχος*, Εθνική Επιτροπή Γάλακτος Ελλάδος.

Ανυφαντάκης, Ε.Μ., 1993. *Τυροκομία*, εκδ. Σταμούλης.

Ανυφαντάκης, Ε.Μ., 1998. *Ελληνικά Τυριά: μια παράδοση αιώνων*, Εθνική Επιτροπή Γάλακτος Ελλάδος, Αθήνα.

Lamb in the Kitchen – The History and Possibility of the Sheep-based Cuisine in Europe

ZSOLT SÁRI Ph.D

Scientific Director of the Hungarian Open Air Museum, Hungary
Sari.zsolt@sznm.hu

Abstract

The history of sheep breeding in Europe is closely linked to the changes of agricultural technologies. In the Middle-Ages and early modern times animal husbandry needed much more land than cultivation required because animals used to graze on large pastures. Sheep raising became predominant in areas where conditions were not preferable for cultivation or where density of population was low and there was sufficient unused land.

The way how to prepare meat is closely linked to the evolution of technology. The appearance of the first technical utensils for the kitchen contributed already to the increase of life-chance of man and to better life expectancy.

Mutton and lamb dishes as well as dishes prepared with sheep cheese and cottage cheese are pertaining parts of the daily and of the festive menus everywhere in Europe, however with different degree of importance and with different traditions. It is characteristic in the entire continent that sheep-food is rather present in shepherding communities and in different religious groups in both of their daily and their festive kitchen.

A further difference is in the seasonal presence of mutton dishes: while lamb is consumed mainly in spring, with special emphasis in the Easter traditions, mutton is rather the food in autumn and winter time.

Mutton dishes are being served in restaurants. It depends on the philosophy of the restaurant and the skills of the kitchen, in which form the dishes are prepared. The same way as it is true that the kitchen is more than a factory bringing into being a collection of recipes, a restaurant also should be more than a shop: it should evoke a culture, a way of life, and should be a creative workshop in a credible way and at a high level. At least, we would like to see restaurants being such:

- Artisanal
- Solidary, cooperative
- Local
- Seasonal

Keywords: Lamb, Gastronomy, Passover, Easter, Eid al-Adha, Restaurants, Festivals

1. History

Most probably, sheep is one of the first domesticated animals in history. Sheep farming traces back to 10 000 BC in Middle-Asia (territories of today's Iraq, Iran, Turkey and Syria). It had been discovered that sheep was an important supplier of products for humans: its woolly skin protected against cold and its meat and milk provided food. Sheep farming contributed to the spread of civilisation. In Antiquity, sheep were considered as one of the most important domestic animals, being an important farmed animal for migrating populations, since they helped them in their migration northwards, to colder climates. Around 6000 BC sheep were raised in Mesopotamia for meat, milk and skins and the selective breeding for finer wool began to be developed around that time.

The Bible mentions sheep and lamb on more than 500 occasions – more often than any other animal. This fact might have two main reasons: sheep were the most important animals of the Jews and the nomadic peoples living on agriculture in the Middle-East, in Palestine. Furthermore, sheep refers to God's people symbolically. Sheep appears in the Old Testament in different meanings and contexts. One of the most important references is the Sacrificial Lamb, a symbol present already in the scene of Abel's and Abraham's offering. The exodus from Egypt was one of the occasions when Israel's sons had to sacrifice a lamb. The criteria of the selection of the Passover lamb were clearly given to Moses: it was necessarily a male, one year old, and without blemish. The bloodshed brought redemption, being at the same time a prefiguration of the sacrifice of the Messiah. The Last Supper took place probably during a Passover Seder evening. Lamb is not a simple food; it has symbolic and figurative meaning. Jesus appears as Lamb of God in Christian culture. Lamb is a preferred Easter food for Christians in many countries.

The history of sheep breeding in Europe is closely linked to the changes of agricultural technologies. In the Middle-Ages and early modern times animal husbandry needed much more land than cultivation required because animals used to graze on large pastures. Sheep raising became predominant in areas where conditions were not preferable for cultivation or where density of population was low and there was sufficient unused land.

In Europe sheep raising and mutton consumption was the most widespread in the 14th-15th century. Following landscape transformation and deforestation, huge pastures were created, where sheep could graze well. On the other hand, there was a higher demand for sheep compared to pigs, since a considerable supply of wool was required for the textile industry, which experienced a fast and intense development in these times. For these reasons, in the European towns of the Renaissance sheep was the most favoured animal and eating mutton opposed to pork – was a question of prestige for the middle class. Fresh mutton was a festive food for peasants as well: "a plate of beef or mutton should replace the usual pork on festive days" (Massimo Montanari). After a relative abundance of meat in the Middle-Ages, average meat consumption declined in Europe from the middle of the 16th century. It was a consequence of population increase, of gaining importance of cultivation and parallel to these processes, pastures decreased. Furthermore, the exportation of livestock from Eastern Europe decreased due to the advance of the Turks. This was the period when eating habits divided Europe more and more between continental and Mediterranean areas. The continental part of Europe consumed more meat compared to the Mediterranean. The process was encouraged by the protestant Reformation, since it broke away from the dietary rules imposed by the Catholic Church with its custom of respecting fasting and meat days.

The way how to prepare meat is closely linked to the evolution of technology. The appearance of the first technical utensils for the kitchen contributed already to the increase of life-chance of man and to better life expectancy.

Discovery and use of fire in cooking was the basis for the invention and spread of the different cooking and roasting methods: roasting on the spit and on a hot stone. Cooking was not impossible: soup ingredients and water were put in a tree trunk hollowed out in the form of a pot and stones heated up in fire were added. The pot was covered and the soup cooked.

Cooking was a simple task during the time of the Roman Republic. Meat on the spit was grilled in open fire and dishes were cooked in cauldrons suspended above open fire. The Larousse Gastronomy Encyclopaedia states: "Italian kitchen is the source of culinary art in every country of Western Europe".

Mutton and lamb dishes as well as dishes prepared with sheep cheese and cottage cheese are pertaining parts of the daily and of the festive menus everywhere in Europe, however with different degree of importance and with different traditions. It is characteristic in the entire continent that sheep-food is rather present in shepherding communities and in different religious groups in both of their daily and their festive kitchen.

A further difference is in the seasonal presence of mutton dishes: while lamb is consumed mainly

in spring, with special emphasis in the Easter traditions, mutton is rather the food in autumn and winter time.

Jewish Passover

Passover or Pesach or the feast of the "unleavened bread" is according to the Old Testament the first pilgrimage festival to commemorate the story of the Exodus, when the Israelites escaped from Egypt. God instructed them to mark the doorposts of their homes with the blood of a slaughtered spring lamb and, upon seeing this, the spirit of the Lord should avoid their homes. The Pesach dinner is the ritual dinner of the night of Exodus, is also called Passover Seder, when originally the sacrificial lamb of Pesach had been consumed. However, following the destruction of the Temple of Jerusalem (in 70), no sacrifice of lamb may be offered or eaten. In the Ashkenazi tradition it is not considered as appropriate to eat lamb during Pesach after there is no more Temple and with it, no more sacrifice. The Sephardic communities however eat lamb during Pesach.

Easter – The blessing of Easter food

Part of the Easter ceremonies of Catholics is the blessing of food, and with it, of the Easter lamb. On Easter Sunday people take along a basket of food to the church to be blessed by the priest. The family shares the blessed food at home afterwards. Food blessing is an ancient liturgical act. The blessing of the lamb is in close relationship with the Pesach dinner. A liturgical regulation from the 11th century says that those who did not receive Communion can participate in the Eucharist symbolically through the meat of the blessed lamb. The text of a well-known blessing all over Europe emphasises references to the Old Testament and the eating of the lamb.

Feast of the Sacrifice of Muslims: Eid al-Adha

Muslims celebrate the Feast of Sacrifice to honour the willingness of Abraham to sacrifice his son to God. The movable feast falls on the 10th day of the last month of the moon calendar, therefore the dates vary from year to year.

Muslims are expected to dress in their finest clothing on this day to pray in the mosque. Whoever can afford, sacrifices an animal, usually a sheep for the salvation of the family or for their dear departed. The meat is to be divided into three parts: one third is given to the poor, one third is given to relatives and the family retains one third of the share. The sacrificed animal has to meet certain age and quality standards, otherwise it is considered as unacceptable for sacrifice.

3. Nowadays

Festivals

The most important phenomenon of our time is globalisation. Whereas more and more local communities are engaged in the identification of their individual characteristics, and they are searching for means to express their identity. For this purpose mostly they take up a traditional cultural phenomenon with roots in ancient times, which is capable to represent their individual character and their marked difference.

Regional cultures enjoy a revival in Europe everywhere but we can observe it especially in the countries of the former "Eastern bloc". The numerous festivals presenting local cultures are very popular and are considered as preservers and moving spirits of a culture considered as authentic. The wide range of festivals includes different shepherds' feast and gastronomy festivals. One of the most difficult questions of the festivals is to find an answer about how to reconcile the divergences between the local needs and those of tourism, when they want to satisfy both of them.

Gastronomic festivals highlight the unique, individual elements in the traditional forms characteristic for the given region, even then when the dish – the festival's subject – is part of the culture of the entire nation.

Restaurants

Mutton dishes are being served in restaurants. It depends on the philosophy of the restaurant and the skills of the kitchen, in which form the dishes are prepared. The same way as it is true that the kitchen is more than a factory bringing into being a collection of recipes, a restaurant also should be more than a shop: it should evoke a culture, a way of life, and should be a creative workshop in a credible way and at a high level. At least, we would like to see restaurants being such.

Artisanal: implementing traditional and modern technologies and recipes.

Solidary, cooperative: grower, supplier and restaurant think and act with mutual respect while paying regard for each other and considering their mutual interests.

Local: the restaurant's and kitchen's character is provided by the environment, the climate, the soil, the nature and the local production culture. Other region's raw materials are used with the same careful and demanding attitude.

Seasonal: an effort is made to use natural raw materials according to their seasonal availability.

References

Montanari, M., *Éhség és bőség: A táplálkozás európai kultúrtörténete*. [La fama e l'abbondanza; Hunger and Abundance] Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

Sari, Zs., 2014. *Lamb in the Kitchen*. Szentendre: Hungarian Open Air Museum.

Traditional Healing Practices of Shepherds – From Past to Present

TAMARA FAÁR

Ethnographer, Museologist, Hungarian Open Air Museum, Hungary
faar.tamara@szoem.hu

Abstract

Shepherds were also doctors, pharmacists and great surgeons. They developed the methods to treat sick sheep themselves.

The treatment of the sheep was based on three pillars: conveying traditional knowledge, the personal experiences of the healer and elements learned from medical science at the time. Their practices were based on natural folk knowledge and rational know-how.

The scholarly shepherd has a special place in Hungarian folk customs who used his mythical skills to protect the animals as well as helping others with supernatural methods. They believed the flocks prospered under their care and their animals never grazed in forbidden places or wandered off.

A scholarly shepherd is also someone who took his knowledge of his special trade to a level higher than others. They called on shepherds several villages away who had special curative or artistic skills.

Keywords: *ethnoveterinary practices, sheep disease*

1. Introduction

The ethnoveterinary practices of Hungarian shepherds are considered the most complex one among herdsmen in the inner structure of pastoral society. Before the modern veterinary practice came into general use, the care provided by shepherds included healing as well. Shepherds were considered as great veterinarians and surgeons. They knew all the common sheep diseases, and developed several methods to treat sick sheep on their own. Meanwhile horses and cattle were cured not only by herdsmen, but blacksmiths and vets too, shepherds expected to cure sheep by themselves. The lack of taking professional veterinary help came from the fact, that sheep were not as valuable livestock as horses or cattle, and their premature slaughter caused less financial damage to the owners.

The treatment of the sheep was based on three pillars: conveying traditional knowledge, the personal experiences of the healer and elements learned from medical science at the same time. Their practices were based on natural folk knowledge and rational know-how as well. Shepherds were expected to take care of animals, and ensure their well-being, which meant protection and healing as well.

When speaking about the pastoral life in general, we identify the most important pastoral activities as regulated by the daily and annual cyclical changes. Although healing practices were not attached to specific time, there were minor surgeries, which had to be done in springtime.

2. Minor surgeries

Docking ewe's tail and castrating rams were done in spring in the Hungarian Great Plain, when wind could heal wounds fast, and there were less flies (Kunkovics 2013). Both operations were routine surgical practices, and used to be done on Good Friday. After these minor operations shepherds used to gathered, and tails and testicles of sheep were cooked and eaten. These gatherings had started to disappear when large scale farming was introduced in the 1950's.

Tail docking

Docking improves the health and welfare of sheep and lambs. It prevents faeces from accumulating on the tail and hindquarters of the animal. Tail docking greatly reduces fly strike (wool maggots), while having no ill effect on lamb mortality or production. Docking facilitates sheep shearing and milking as well.

Gelding

The other minor surgery which traditionally was done on Good Friday is gelding. Wether lambs are easier to manage and eliminate the possibilities of early and unwanted pregnancies. The big-bodied, barren rams, or wethers were habituated to the shepherd from the day they were castrated, and shepherd trained them to follow him on call. Several methods of ethnoveterinary castration are known in Hungary. One of them was gelding with teeth, which was a widespread tradition. Shepherds cut the scrotum using a sharp pocket knife, then pushed the testicles out with their teeth.

This method required great expertise, not every shepherd was able to do it. Gelding sheep with teeth has a long history in sheep farming, and also was known in many countries. It was a well-known process among Lappish, Mongolian, German or French shepherds. It is remarkable that the merino breeder Spanish shepherds kept rams in different flocks, and did not castrate them. A specialised vocabulary has arisen for castrated animals almost in every languages: the castrated male sheep called "ürü" in the Hungarian language.

3. The most common sheep diseases and their treatments

Shepherds were not just doctors, but pharmacists as well. They prepared the medicines of sheep by themselves. Medicines had two basic component: naturally occurring minerals (such as copper, salt, clay, or the components of gunpowder – coal dust, saltpeter, sulfur) or plant and animal materials. Surgical operations were done by shepherd's knife. Hungarian shepherds also had two other utensils which were used in ethnoveterinary practices – mange grease holders and a small wooden stick, called "nyűvezőfa" to pick maggots out of sheep skin.

Mange

Mange or sheep scab is a skin disease of sheep caused by a mite called *Psoroptes ovis*. The earliest sign of infection is ragged-looking wool because the sheep bite and scratch themselves and rubbing against fences and other objects. Their fleece is falling out; later they become underweight and die. Sheep with manginess are immediately sheared and after the beginning of the 20th century they are cured by bath with kreolin and oiled several times. Traditionally they were bathed in a barrel or a tub, the bath contained herbs, and then they were smeared with mange grease. Mange-grease was a mixture of suet, copper vitriol made by shepherds, and sometimes they added quicksilver too. Mange-grease holders hung on the belt of the shepherd together with other utensils (Szabadfalvi 2001.). They were mainly made of horn, and their lower part was closed by a wooden plug. The shepherd engraved the patterns himself for decoration. Sheep scab did not attack the Hungarian racka sheep, and the disease was unknown in Hungary before the 18th century. Sheep scab appeared with merinos attacking their most valuable product – wool. Due to the widespread of modern medicines mange-grease holders started to lose their significance, and slowly disappeared from shepherd's utensils.

Gid

Gid is a cyst in sheep's brain caused by the larval stage of a tapeworm, which first infects the small intestine of dogs. Due to the contamination of pastures grazed by sheep with dog faeces can result the infection of sheep's brain. The illness was cured with a pocket-knife. Shepherds cut open the flesh above the coronal bone, stopped the bleeding, then washed the wound. Then they pushed up the bone and scraped out the infectious substance from the blister under the bone. The bone was then folded back, the skin was stitched up and bound with a rag. This process was known as trepanning, and could be found in Romania, Slovakia, Bulgaria, Germany and in North-Africa as well. Some researchers pointed out that curing sheep's gid with trepanning has western origin (K. Kovács 2008.). They say it appeared with the merino sheep and became common treatment in the areas of merino husbandry

during 19th century. Trepanning sheep's skull was a well-known practice among shepherds, but it started to diminish in the second half of 20th century. Today the method of trepanning only lives in the memory of older shepherds, but they cannot use the technique, which requires great expertise.

Rot

The rot in the sheep was also a dangerous disease. Sheep could catch it on the wet, marshy pastures. After they become sick they have lack of appetite, become underweight. This disease could not be cured, so shepherds avoided wet pastures; and the sick sheep was removed from the flock.

Lameness

Lamenesses are often due to injuries. Broken legs are common in young lambs, which are frequently injured by adults. In summer the nail of the sick sheep could inflame and their nails could fall off. The shepherds took out the lame from the flock with the crook; they cut the inflamed part out and treated with blue vitriol, or lately with formalin.

Fly strike

Fly strike is a disease caused by blowflies laying eggs in the open wounds of sheep. The rapidly growing maggots eat the living flesh of the sheep. Infected sheep become restive, and rub themselves to the ground. Shepherds treated infected animals with lime, turpentine, and later with blue stone. They also used a wooden stick to take out maggots. The so called maggot stick was approx. 6 cm long and ended flat. It was a tool, which could be found in every shepherds' utensils.

Smallpox

Thanks to medical science shepherds had discovered the fact, that exposing a very small dose of the smallpox virus offered some protection to other animals. The seed of the smallpox had to be removed from the sick sheep and injected into the others. One of the blisters on the body was cut open with scissors to gather the liquid seeping from the wound into a small glass. The needle or thread was dipped in the liquid and passed through the ears of the animal.

4. Ethnobotanical knowledge of shepherds

The traditional knowledge of wild plants has always been very important in the skill or knowledge of grazing. According to contemporary ethnobotanical researches in the Hortobágy which were conducted to assess the ecological knowledge of shepherds showed, that shepherds still can differentiate a surprisingly large number of wild plants (Molnár 2012.). In the Hortobágy area approx. 440 wild plant species can be found, and shepherds can name at least 55% of all species. Shepherds know exactly what kind of plants are preferred by sheep or good for the flock, and has to be grazed. For example a related species of Chamomilla (*Tripleurospermum perforatum*) helps in milk production. Hungarian shepherds also used many wild plants for curing sheep. Arthritis was cured with belladonna (*Atropa belladonna*), and comfrey (*Symphytum officinale*) was tied on broken legs. The most common skin disease of sheep, the sore mouth was coated with the root of elder.

5. Folk beliefs related to the well-being of sheep

Ethnoveterinarian practices were based more on rational medical principles, than folk medicine applied to man, which is more steeped in superstition. This maybe explained by the dominant role of livestock in Hungarian agriculture, which resulted that Hungarian peasants took better care of their livestock than their own health. This was particularly the case with shepherds, who were responsible to ensure the well-being of the flock on one hand, and had time for constant observation of the changes of landscape and the animal's behaviour on the other. Superstitions were rather attached to the beginning of grazing time, than to the healing process itself, and connected to the prevention of the flock. On St. George's Day people made many magical acts in order to ensure the health of the flock. The beginning of true spring, tied to a number of beliefs and customs related to providing health, fertility and milk yield of the animals in many European countries as it was shown in Research Reports on 'Pastoral Life' conducted in the framework of CANEPAL.

Folk beliefs were also attached to the personality of shepherds. In Hungary the so called scholarly shepherds had a special place in Hungarian folk beliefs. They used supernatural skills to protect the animals, and people believed the flocks prospered under their care. It believed, they inherited their knowledge from their father or from an older chief-shepherd. They cured the animals with magic, and they could also bewitch others' sheep. Another figure of Hungarian folk belief is the so called rabies doctor, who had supernatural skills too. He could cure sheep, dogs and people infected with rabies. Same as scholarly shepherd, rabies doctor could also harm other shepherds by sending infected animals to the flocks. To avoid rabies infection shepherds used to apply superstitions. Usually they named their dogs after rivers in order to protect their dogs. It was believed that dog with the name of the river can be resistant to rabies, as river washes away the infection (Barna 1979.).

6. Changes in the 20th century

In the second half of the 20th century, with the transformation of the Hungarian socialist village, the change of production line, the private farming ceased to be as a primary activity. The peasantry farms disappeared and the conditions of traditional herding were eliminated. Technically the large scale work organisation made the agricultural work similar to the industrial work. The radical change of production's technique and the large scale division of labour depreciated, and traditional knowledge, which was preserved for generations among the herdsmen started to diminish. The traditional ethnoveterinary knowledge of shepherds had been decreased too. Medical treatment of the flocks in the second part of 20th century became the duty of veterinarians in large scale cooperative farms. Veterinarians insured vaccinations and professional aid in the course of lambing, and made traditional ethnoveterinary knowledge unnecessary for shepherds. The oldest generation still can remember of the traditional practices, but practices requires great know-how (such as gelding with teeth or trepanning) is not a living tradition anymore.

References

- Barna, G., 1979. *Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén* (Folk beliefs and customs in Hortobágy). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kemecsi, L., 2011. *Pastoral life – Report of Hungary*. National research conducted in the framework of CANEPAL.
- Kovács, L., 2008. *A Borsa-völgyi juhászat (Sheep farming in Borsa valley)*. Budapest: Gondolat Kiadó – EFI.
- Kunkovác, L., 2013. *Pásztoemberek* (Herdsmen). Budapest: Cser Kiadó.
- Molnár, Zs., 2012. *A Hortobágy pásztorszemmel. A puszta növényvilága (Traditional ecological knowledge of herders on the flora and vegetation of the Hortobágy)*. Debrecen: Hortobágy Természetvédelmi Közalapítvány.
- Szabadfavl, J., 2001. "Juhtartás". (Sheep breeding) In: *Magyar Néprajz II*. Gazdálkodás. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest: Akadémiai, pp. 705-748.
- Szabó K., 1937. "Az állatok betegsége és gyógyítása a kecskeméti pusztaságon" (Animal diseases and their treatments in the plain of Kecskemét). *Ethnographia* (48). pp. 231-239.

Sheep transhumance: a Euro-Mediterranean component

EDOUARD DE LAUBRIE

Head of the MuCEM's agriculture and food division, coordinator of the Canepal programme for the AFMA, France

Abstract

The preparation of this paper was guided by the very famous map of the situation of transhumance in Europe and the Mediterranean published by Elli Müller in 1938. It was used again by Fernand Braudel in 1949 in "The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II" and in all the works on transhumance. This map, which was drawn up at a time when sheep transhumance was still very active, shows the extent to which this is a Euro-Mediterranean phenomenon. Transhumance is a regular movement of flocks and shepherds, temporarily, along a specific route and in regular grazing areas which are defined in advance. The travelling time is also determined, as are the various stages, stops and places where the flocks can drink, as well as the taxes that might have to be paid along the way. Nomadism differs from transhumance mainly through the human groups that are involved, namely entire families or even all generations of an ethnic community. Transhumance is no longer as important as it was before the Second World War; it still exists in Spain, Italy, France, and more modestly in Bulgaria or Romania. Although transhumance still exists, it is now carried out by truck and transhumance on foot is above all a very folklorised approach to comply with current tourism issues linked to the local development of certain regions.

In his map, Elli Müller identifies three types of transhumance: the "normal" transhumance, the "Reverse" transhumance and the "Double" transhumance. As for Mariel Jean-Brunhes Delamarre, she distinguishes between a Mediterranean type sheep transhumance with a vertical component, involving steep slopes in both the areas crossed and the pasture land, and a middle-Europe type sheep transhumance with little or no difference in altitude.

Elli Müller's map still enables us to question the limits of transhumance, in northern Europe with the alpine pastoral life, and in the south, on the African continent, with nomadic or semi-nomadism of the steppes. That is why this topic reflects the Euro-Mediterranean geographical diversity. On the eastern and southern shores of the Mediterranean, the clear distinction between transhumance, semi-sedentary sheep farming and semi-nomadic life is much more difficult to identify precisely, especially as today, in these areas, sheep farming is less and less a sole activity.

On the subject of sheep transhumance, there are obvious advantages in looking beyond a viewpoint limited to the partner countries of the European cultural "Canepal" programme (Estonia, Poland, Hungary, France, Greece, Bulgaria) and our goal was to embrace a wider but also more coherent area and try to share some elements of diversity.

1. The origins of sheep domestication

Three distinct phenomena are to be distinguished: animal breeding, domestication, and farming. The first evidence of animal breeding and domestication was discovered in the Mediterranean Middle East.

Around 8500 BC, domestication led to a morphological change, reducing the size of animals (sheep, cattle and pigs). These animals then differed from their wild ancestors.

Between 7700 and 7500 BC, in Eastern and Central Anatolia, in the Levant and in Cyprus, meat from hunting decreased in favour of the consumption of domesticated animals: pigs for meat and fat, cattle, sheep and goats for meat and milk. The size of sheep greatly decreased because man began

intentional crossbreeding: selection, crossing and breed improvement for specified production goals.

However, in the more arid lands, man preferred to have robust and versatile livestock.

Pastoral nomadism appears on the confines of the Syrian and Jordanian deserts. In winter, sheep and goat herders take their flocks to the poor pastures of arid areas and then come back to richer green pastures in spring.

From the Middle East, livestock slowly spread to the West between 6800 BC. (in Crete and in the Bosphorus) and 5500 BC. in the south of the Iberian Peninsula. In the Middle East, domestication existed a thousand years before farming. But on the north shore of the Mediterranean, domesticated animals appeared along with livestock and at the same time as agriculture (cereals, pulses) and the manufacture of pottery.

Transhumance as we know it today was not documented before the 3rd millennium BC.

2. Numerous definitions of transhumance

The very famous map of the situation of transhumance in Europe and the Mediterranean published by Elli Müller in 1938, used again by Fernand Braudel in 1949 in "The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II" is a fundamental cartographic base. This map, drawn up at a time when sheep transhumance was still very active, shows the extent to which this is a Euro-Mediterranean phenomenon. Transhumance is a regular movement of flocks and shepherds, temporarily, along a specific route and in regular grazing areas which are defined in advance. The travelling time is also determined, as are the various stages, stops and places where the flocks can drink, as well as the taxes that might have to be paid along the way.

Elli Müller identifies three types of transhumance:

1. "Normal" transhumance. Herds belong to the inhabitants of the plains and the shepherds go with their herds in early summer to summer pastures in the mountains. Animals and men then go back down in autumn with cheeses that are sold in the markets (for herds of dairy sheep). Lambs, culled animals and wool are also sold.
2. "Reverse" Transhumance: Herds owned by the mountain people going to the plains at the end of autumn where they will spend winter. Animals will be able to graze in the plains and will especially enrich and fertilise the land with their droppings.
3. "Double" transhumance. It relates to livestock owners who live in intermediate zones between plains and mountains. In summer, shepherds and flocks go towards the mountains and in winter, to the plains.

The French ethnologist and geographer Mariel Jean-Brunhes Delamarre only distinguishes two main types of transhumance. The Mediterranean type vertical transhumance which in our CANEPAL programme concerns France, Spain, Italy, Greece and Bulgaria and the horizontal transhumance which concerns lowland transhumance in Poland (even if a mountain transhumance exists in the south of the country) and Hungary. Estonia is not concerned with transhumance.

In fact, the situations of herd movements are numerous, mainly depending on the nature of the terrain, on the economic status of livestock owners who are not always the shepherds, and on the possible link of farming with another activity.

Beyond the traditional definitions, many local variations exist. For vertical transhumance, shepherds may move directly from the mountains to the plains, but also to mid-mountain areas, when the villages are located intermediately between summer pastures and plains. The race for grass, i.e. the rate of grass growth, follows the seasons. This rate also varies with altitude and climate (fear of snow in late summer). The cycle of lambs and ewes for sale also has to be taken into account.

3. Rise and recession of transhumance

In most countries, transhumance road networks were established at the end of the Roman period. These again expanded significantly in the Middle Ages with the exploitation of wool. Wealthy

bourgeois owners of larger herds or religious institutions such as monasteries or abbeys encouraged the development of transhumance in Spain, France and Italy. It was also a way to clear or occupy land in an extensive and natural way. Pastoralism was also increasingly associated with agricultural activity: agro-pastoralism. This was particularly the case for modest shepherds who owned their flock, allowing them to diversify their production. Part of the family remained in the village to use the land while some others went to the summer pastures. Transhumance was carried out on widely varying distances from tens of kilometres to about three hundred kilometres.

Almost everywhere in Europe, there was a recession in sheep farming and transhumance in the second half of the 19th century.

Several factors were responsible for this phenomenon. It was mainly due to the collapse of wool prices in favour of the development of other materials used for industrial textile production, such as cotton.

The gradual disappearance of collective land, from the 17th century in England and in Flanders, and from the 19th century in France, Italy and Greece etc. made the practice of transhumance increasingly difficult to implement. In addition, following extensive breeding that emphasised wool, intensive farming for meat was gradually developing. Milk and cheese production was also growing.

Meanwhile, further selection of sheep breeds, focusing on meat, or milk (less on wool), was carried out to the detriment of rustic breeds more adapted to transhumance.

In the 19th century in Western Europe, with the development of industry, the multiple economic crises led to mutations in the countryside, inciting the most vulnerable farmers to migrate to the towns. Gradually the sheep leather industry also declined.

In the 20th century, for countries that experienced the communist period, pastoralism has not been encouraged. Other sectors have been prioritised, such as industrial development. Rural populations have generally been encouraged to leave the countryside to become workers. Some political decisions have led to the abandonment of pastoral practices, in particular in Poland, in the Podhale region or in Bulgaria and the countries of former Yugoslavia. The traditional organisation of pastoral practices and summer pasture management has been drastically disrupted.

From the 1950s, in countries where transhumance remains (especially in France, Italy, Spain), transport is carried out by train and truck.

4. Nomadism and semi-nomadism

Nomadism differs from transhumance in that the concerned human groups are a family or an ethnic community. All generations move with the herds. Beyond this theoretical definition, situations are apt to vary on the field. Nomadic people live essentially in the Balkans, like the Arromounes of Macedonia, the Vlachs, the Saracatsans etc. In the 19th century, the development of nation-states in the Balkan area led to the limitations of routes for transhumant or semi-nomadic herders. These people developed an increasingly stable farming activity and then turned to agro-pastoralism. The nature of their travels then became more subtle and difficult to define.

5. The social situations of shepherds

Depending on whether the shepherd owns his herd or not, his economic and social situation is obviously not the same. Owners of large herds of several hundred animals do not carry out transhumance themselves. It is entrusted to shepherds who are often employed for transporting livestock. The shepherds of the flock have full responsibility for the cattle during the moves, but also throughout the summer grazing. There are also shepherds who practice transhumance with their own herds, and this is the most common case.

6. The current situation of transhumance

Transhumance remains active but modest mainly in Spain, Portugal, France and Italy. It has become very rare in Greece, Bulgaria, Romania, Albania and former Yugoslavia. In the first countries,

transhumance on foot has become a tourist activity in itself. The last part of the herds' climb to the summer pastures is very folklorised. Festivals, cheese competitions, gourmet activities are organised throughout the latter stages at higher altitudes. Premiums awarded by the European Union to maintain a pastoral activity enable sheep farming to continue in mountain areas.

Today, there is a return to the selection of rustic breeds of sheep adapted to specific features in arid or difficult areas. Skills are developed: walking, feed efficiency, pest resistance, resistance to heat and sun.

Sheep are also prized for their ability to control and protect the environment, especially against dangerous wasteland.

However, sometimes there is a duality between the pursuit of this extensive farming and the reintegration of wild animals such as wolves or bears, which are predators of livestock.

7. To conclude: and elsewhere in the Mediterranean...

The situation is considerably different for European farmers and those in the East and South of the Mediterranean. Although the situation of farmers is perhaps not ideal in the northern Mediterranean, many efforts are still made to maintain a pastoral activity associated with a viable economic and environmental activity (e.g. cheese and quality meat in France and in Greece). The heritage of transhumance, namely the routes, sometimes gains more attention, even if it is illusory to find the routes as they existed in the Middle Ages.

In this vast geographical area of the eastern and southern Mediterranean, Alain Bourbouze, French livestock specialist, identifies four situations:

- (1) sedentary pastoral farms
- (2) nomadic and transhumant farms,
- (3) agro pastoral farms linked to the agricultural calendar,
- (4) small intensive farming attached to the farm and to the house in urban belts and irrigated land.

European countries give priority to sheep farming for milk and high-quality meat. In contrast, in countries of the eastern and southern Mediterranean, there is a large demand for sheep meat in urban areas, especially during the Eid El Kebir. In Turkey, the Caucasus and Syria, transhumance is still active but populations are marginalised. Everywhere, semi-nomadism is disappearing in favour of a more or less forced settlement. In Egypt, but especially in the Maghreb and Mashreq, steppe regions necessitate an extensive method of farming. Pastoral activity is especially practiced by Bedouins who since the early 2000s, encounter major upheavals. The increasing drought, the need to develop agro-pastoralism with the cultivation of barley as fodder for cattle, the privatisation of communal spaces create complex situations where part of the Bedouin family has to settle down. The necessary education of children, the more or less long-term migration of parts of families to the cities but also in Libya to foreign countries, or even to Europe seriously disrupts Bedouin societies. Herds still have a strong symbolic value for Bedouins, but for how long?

Sheep and the Landscape: An Assessment of Pastoral Landscapes in Greece

AIKATERINI GKOLTSIOU

Ph.D in Geography, Landscape architect
agkolj@otenet.gr, www.katerinagoltsiou.gr

Abstract

Sheep is considered as one of the major agricultural sectors responsible for landscape transformation across Europe. The aim of this presentation is to describe the types and characteristics of Greek landscapes formed and maintained by sheep farming and grazing.

The paper starts with a general overview of the way that sheep farming has affected the landscape, and continues with the analysis of Greek landscape, showing the wide diversity of the various landscape types as well as the unique features which rely on the continuing pastoral methods for their conservation. The classification of the pastoral landscapes was based on landform, land cover, pastoral agricultural systems and built elements which together give each landscape its identity.

The results obtained, were the identification of basic landscape pastoral types at a national level and the factors of change that have influenced the landscape in the past, and in the future. In conclusion, the study of the history and characteristics of Greek landscapes formed and maintained by sheep farming and grazing, highlighted the importance of the Greek pastoral landscape and its social significance, particularly the importance of conservation, enhancement and restoration.

Keywords: Sheep farming, pastoral landscapes, Greece, landscape character types.

1. Introduction

Sheep have been a resource which humans have been exploiting for millions of years (Rogdakis, 2001). In ancient times, sheep and shepherds are inextricably tied to the mythology and the legends of the time; sometimes illustrating the history of the expeditions into far lands (the Argonautic Expedition), and other times tied to educational stories (Aesop's tale of the little shepherd). Nowadays, livestock husbandry is an important economic activity, with sheep numbers exceeding those of cattle and goats in the Mediterranean countries such as Greece, Italy, Portugal and Spain. Among these animals, a large proportion of sheep and goats and a smaller one of cattle (beef cattle) depend on permanent pastures for feeding. They constitute extensive production systems and are the ones that mostly affect Mediterranean ecosystems and landscapes.

Meanwhile, European Union policies, which paid subsidies per animal capita to farmers in the 1980s and early 1990s, had a direct impact on livestock husbandry and on grazing lands. In the Mediterranean countries, these policies resulted in farmers increasing livestock numbers, which in turn resulted in overgrazing and desertification in several regions, especially in the dry and semi-dry areas. In addition, subsidies for livestock production pushed farmers to replace many local animal breeds, which had been capable of using natural vegetation, with breeds that were more productive but less efficient in utilising grazing lands thus resulting in their deterioration due to undergrazing. However, in many countries, such as Greece, the uncontrolled (overgrazing, undergrazing) and without any strategy of grazing management of pastoral landscapes has caused desertification of land, high erosion rates, disappearance of some plant species. Today sheep and goat-raising is one of the most active economic sectors in Greece, contributing around 18% to agricultural income and representing more than half of the country's animal production. Being the fifth country in the EU in sheep and goat

production, about 45% of the total number of goats is raised in Greece (National Statistical Service of Greece, 2007). One differentiating element from the rest of the European countries is the fact that in Greece sheep and goats are raised for milk production rather than meat, leather or wool. In the later years there is a tendency for organised sheep and goat farming units.

1.1. Pastoral management types

Pastures are extensive in Greece, with great ecological and economic importance for the production of low cost and good quality animal products. They represent marginal lands, mainly used as grazing lands by sheep, goats and cattle.

The majority of them are found in dry, semi-dry and sub-humid areas and at a wide range of altitudes from lowlands to alpine zones: (a) low zone pastures (altitude 0-600 m), which covers 18% of the total pasture land (b) middle zone pastures (altitude 600-800 m), which covers 32% of the total pasture land and (c) upper zone pastures (altitude >800 m) which covers 50% of the total area of pastures (Kizos, 2008).

Pastures are found in the following areas of Greece:

- The mountainous, alpine climate zone. This includes the Pindos mountain chain which, running in a NNW-SSE direction, separates the country into two parts with different climatic characteristics, especially regarding rainfall.
- The continental zone of north Greece including the mainland of Epirus, Macedonia, Thrace, and a large part of Thessaly, which has a climate changing gradually from characteristic Mediterranean to the colder climate of central Europe.
- The marine Mediterranean Ionian zone including the coastal regions of western Greece and the Ionian islands.
- The Mediterranean mainland zone including the southeastern part of Greece (Aegean) up to Thessaly and the Aegean islands. The climate of this region is similar to the marine Mediterranean but with lower winter temperatures and longer summer droughts.

They are subdivided into grasslands, shrublands and open forests (Papanastassis, 2009).

1. Grasslands are dominated by herbaceous species, particularly annual grasses and legumes, while a great variety of other species is also found. They grow in dry (pelouses) or wet (meadows) sites. They are the main grazing lands for sheep and cattle, although goats can also use them.

2. Shrublands include dwarf shrublands, known as phrygana in Greece; open shrublands, known as garrigues or garriga, which are usually found on calcareous soils and dominated by evergreen or deciduous shrubs; and dense shrublands, also known as maquis, which are usually found on siliceous soils and dominated by evergreen shrubs. Shrublands are typical areas for goats but sheep and cattle may also graze them.

3. Open forests are dominated by trees, coniferous or broadleaved (evergreen or deciduous), with a crown density less than 40%. There are several kinds of open forests based on the dominant species.

According to Papanastassis (2009), the most distinctive types of pastoral landscapes are: the free roaming, the shepherded or the transhumance landscapes. The impact of grazing animals is different in these three types of landscape.

1. In free roaming pastoral landscapes grazing animals move freely around without being shepherded. They are found in confined grazing lands and result in the development of fenced landscapes, which are common in areas with privately owned pastures. Free roaming pastoral landscapes are also created by non shepherded production systems in communal lands
2. In shepherded pastoral landscapes livestock graze, guided by a shepherd who takes them on certain but different routes every day. They are found in unfenced grazing lands including the communally grazed rangelands.

3. In transhumance pastoral landscapes are created by livestock displacement from lowlands to highlands and vice versa. They are normally elongated grazing corridors with a width of up to 70 m and created along drove roads that animal flocks follow as they move from the winter to summer pastures in late spring and back again in the autumn.

1.2. Aims of the research

The data presented at this paper derive from the research focusing mainly on pastoral landscapes, composed for the "CANEPAL" project – *Culture and Nature: the European heritage of sheep farming and the pastoral life*– (www.canepal.eu), that aimed to present an overview of the way that sheep farming has affected and continues to affect the European landscapes as seen from the perspective of a selection of countries participating in this EU-funded project (UK, France, Spain, Poland, Estonia, Hungary, Bulgaria and Greece). The main goal of the project was to study the history and characteristics of the pastoral landscapes formed and maintained by sheep farming and grazing and to promote sheep farming as a tool for landscape management and maintenance.

The specific objectives identified in this particular paper brief are:

1. To provide an assessment and description of the character, distinctiveness and qualities of the pastoral landscapes in Greece,
2. To identify factors of change that have influenced the landscape in the past, factors currently at play, and those which will influence change in the future, including outside factors which impact locally;
3. To promote awareness of the Greek pastoral landscape and its social significance, particularly the importance of conservation, enhancement and restoration.

2. Materials and Methods

So far, there is not any official typology of Greek landscapes accomplished and accepted by any official public authority. Many attempts were organised by institutions, mainly focused on biophysical characteristics of the Greek landscape.

This research was carried out as a combination of:

- Literature review and analysis of the data potentially able to capture the scale of pastoral agriculture
- Classification of pastoral landscapes at a National level
- Selection of the most distinctive landscape types at a National level, each of which were visited to establish their character
- Identification of the most distinctive landscape elements
- Assessment of the existing management practices in relation to the above types.

Among the data sources, national landscape inventories were composed, in combination with the use of Corine Land Cover data and statistics on sheep numbers from the National Statistical Service of Greece. Also information from a range of sources was used to obtain descriptions of characteristics and elements forming the Greek landscapes (Kizos, 2008; Eustathiou, 1996; Hadjigeorgiou & Karalazos, 2005; Pazaros, 2006), while further information on pastoral management types, specific sheep breeds (Rogdakis, 2001; Zervas, 1998; Zygyiannis, 2006) and constructed landscape elements (Rackham & Moody, 1996; Prisma, 2000) were obtained from other national sources and from field visits.

3. Results

The results obtained, were the basic landscape pastoral types at a national level and the factors of change that have influenced the landscape in the past, and in the future. The proposed classification of pastoral landscapes was based on five aspects: Vegetation land cover, Landform, Climatic zones, Types of pastoral landscapes. These landscape types occurred from:

1. A classification of the basic geographical areas of Greece, where pastures are found, based on topography, soil type and climate:

- The mountainous, alpine climate zone. This includes the Pindos mountain chain
- The continental zone of north Greece including the mainland of Epirus, Macedonia, Thrace, and a large part of Thessaly
- The marine Mediterranean Ionian zone
- The Mediterranean mainland zone including the southeastern part of Greece (Aegean) up to Thessaly
- The Aegean islands.

2. A typology of pastures based on landcover (Grasslands, Shrublands, Open forests)

3. A typology of landscapes according to the type of grazing (free roaming, shepherded, transhumance)

3.1. The mountainous zone – Pindos.

In Pindos, animal husbandry and timber trade were the main occupations of the people. Transhumant landscapes were the most common ones (Figure 1). The animals kept were mainly sheep and goats (used for cheeses, meat and wool) with different transhumance practices. Some tribes were permanently located in their settlements or worked as shepherds for big transhumant herds, others moved only their herds (and not their households and families) seasonally to the plains in the winter and returned in the fall and others moved their households and families along with the herds seasonally to summer seasonal settlements (Ispikoudis & Chouvardas, 2005). Today, the former farming landscape is now replaced by forests, which are more desirable by urban populations. This development is not negative in environmental terms, but important local knowledge in managing these fragile ecosystems in a more or less environmentally friendly way is lost (Zervas, 1998).

The most common types of pastoral landscapes which are basically recognised are: 1. Mountainous Grasslands Free roaming, or Shepherded, or Transhumance, 2. Mountainous Open forests Free roaming, or Shepherded, or Transhumance.

Figure 1 Sarakatsani "stani". Kaimaktsalan.
Source: http://sarakatsianoi.blogspot.com/2009/10/blog-post_10.html

Cobbled paths and arched bridges are remaining distinctive traces of landscape from the past. The most prominent ones are noticed at the areas of Epirus and today they serve for ecotourism activities. Also, animal husbandry infrastructures, such as the one of nomadic Sarakatsan shepherds are reviving till today and reconstructed only for tourist and educational purposes in the area of Giftokambos.

3.2. The continental zone of north Greece – Epirus, Macedonia, Thrace and Thessaly.

The continental zone of north Greece presents a variety of pastoral landscapes. The most dominant types of pastoral landscapes recognised are Free roaming Grasslands, Shepherded Grasslands, Shepherded Open forests and Transhumance Open forests. This zone of Greece is characterised by big plains, where cereal cultivation has a long history, as well as broadleaves and coniferous forests. In the area of Macedonia and Thrace, the vegetation is particularly variable and fertile. We recognise cultivations of cereals and fruit trees in the plains and coastal areas, shrublands and conifers in the lowlands (600-700 m), Broadleaf oak forests in the midlands (1000-1200 m) and in the highlands

there are conifer trees such as *Pinus nigra*, *Abies borisiiregis*, *Pinus sylvestris*, etc. In Thessaly during Ottoman times, the development of mountain animal husbandry was closely linked with cereal cultivation on the plains. Herds grazed fallow lands of the big cific estates, created after the 16th century from former timars (Islamoglou-Inan, 1994). These large estates coexisted with small Muslim and Christian farmers who were either landless (therefore employed by the big estates), or with small farms and had to work for big landowners as well.

Figure 2 Huts in a mountainous open forest in Zagorohoria, Epirus. Source: F. Papageorgiou

Today, older productions and management systems are re-evaluated and a growing number of farmers seek to diversify once again their land uses to reduce risks and use less inputs to reduce costs and increase revenues by focusing on quality rather than quantity. However, we also recognise many small temporal constructions made by tin or any other material looking completely strange to the surrounding landscape (Figure 2). This is another proof of the tendencies of our era, when everything has to be done fast, cheap without any respect to the landscape.

3.3. Ionian islands

The pastoral landscapes of the Ionian Islands bare many similar landscape features distinctive of the south-eastern part of Greece. Because of the high amount of rainfall they receive, the vegetation is lasher than on the other islands. The pastoral landscapes are mainly; Free roaming Grasslands or shrublands and Shepherded shrublands. During the 20th century these islands have lost much of their population through emigration and the decline of their traditional industries, fishing and marginal agriculture was very obvious. Changes in land-use (ex. tourism development) have strongly influenced the pastoral communities (Pratt & Funell, 1997). Animal husbandry ceased in the coastal areas where tourism was developed. This is why, today, animal husbandry and pastoralism are not the first economic priority of the islands.

Figure 3 Panoramic view of a typical landscape in Kefalonia island. Source: Aikaterini Gkoltsiou

3.4. The south-eastern part of Greece – Sterea, Evia, Peloponnesus,

The south-eastern part of Greece – Sterea, Evia, Peloponnesus, is characterised by Shrublands, Open forests and Grasslands and presents also a remarkable pastoral activity. The transformation

of the landscapes of this zone was taking place many decades ago. In the beginning of the 20th century, these particular landscapes were confined to grazing lands or orchards (Figure 4).

We basically recognise types associated with the free roaming and shepherded landscapes. Due to their altitude variety, there is vegetation diversity (from broadleaves to olive groves and shrublands). Most of these pastoral landscapes are found in confined grazing lands or orchards. There is also a variety of installations (from cheap tin constructions to well organised small dairy units).

3.5. The Aegean islands

The Aegean islands despite their diversity, however, their particular geographical features, climatic conditions and their socio-economic structure, are characterised by certain disadvantages regarding the agricultural activity and production, particularly in livestock. Given that their agricultural land is found on semi- or marginal areas, the islands have experienced a gradual abandonment of land and, therefore, a declination of local societies. Indeed, depending on the typology of each island, the most important characteristics are:

- Dry and steeply mountainous areas
- Scarcity and exhaustive use of natural resources
- Water shortage and as a result, there is an acutely unbalanced land and water uses between farming and tourism. Land prices increased, while there is a loss of productive agricultural land and land of natural heritage
- In certain areas, landscape degradation and pollution has been noticed
- Isolation from the mainland and remoteness:
- Gradual but steady shift of the employment of the remaining farmers from farming to tourism continues. Farming becomes progressively only a small part of a multi-activity model of production and income.

The islands consist of an ecologically very fragile environment. Environmental damages caused by climate factors (forest fires, strong winds, very low rainfalls per year) are increasing frequent and intense, sharpening soil erosion, impoverishing the land further and making farming more vulnerable (Papanastasis, 2009; Pezaros, 2006). All the factors, that I have mentioned before, have led the small islands to be highly dependent on a certain level of self sufficiency in agricultural production, particularly of livestock.

However, their pastoral landscape may belong to one of the following types such as Free roaming Grasslands Free roaming Shrublands, Shepherded, Grasslands, and Shepherded, Shrublands. Due to overgrazing conditions, desert like appearance is inevitable.

Figure 4 Pastoral landscape in Peloponnesus. Source: Aikaterini Gkoltsiou

Figure 5 Pastoral landscape in Volaks, Tinos. Source: Aikaterini Gkoltsiou

In Crete, for example, Psilorites mountain is a typical case of desertification. Since 1980, sheep and goats have increased three times, mainly due to European Union subsidies. As a result, sparse shrublands, which is the last degradation stage for the mountain, were increased by 85% between 1961 and 1989 at the expense of denser shrublands and forests (Rackham & Moody, 1996; Sternberg, Gutman, Perevolotsky, Ungar and Kigel, 2000).

3.6. Significant landscape elements associated with sheep husbandry

Agriculture and animal husbandry infrastructure, which includes many different elements such as storehouses, animal yards, dwellings, constructions for harvesting, irrigating, watering animals or processing products (wine presses, windmills, water mills, wells, tanks, etc.), are part of the local architectural and craftsmanship stone building tradition.

Among the fences, we recognise two types: hedgerows and dry stonewalls. Hedgerows are very rare especially on the Aegean islands, but stonewalls are very common as protection from grazing or for marking rangeland – fields limits. When they separate grazing lands they are vertical to the contours and rectangular when they separate fields (Figure 6). When they are in straight line or along contours, are forming terraces in order to increase cultivated land and preserve natural resources (soil and water). Past installations, demonstrate the harmonious combinations of dry stone walls with the hut (Figure 7). Modern fences are made of wire and often replace fallen stonewalls.

Figure 8 Bridge in Zagoria
Source: Aikaterini Gkoltsiou

Footpaths that range from simple passages through fields to paved and broad paths are the strongest marks of the previous pastoral life, where transhumance activities were alive. Today, they are either replaced by dirt or asphalt roads or abandoned and covered by vegetation. However, many of them are restored and serve for ecotourism activities (Figure 8).

4. Discussion

Sheep farming and grazing has caused many impacts on the Greek landscape. The most serious ones are: a) the overgrazing which removes the vegetative cover and exposes the soil to erosion, resulting in desertification and completely denuded grasslands, b) the undergrazing which can also cause desertification, because the plant material not removed by the animals becomes a very flammable fuel to be burned by wildfires and in turn lead to soil erosion, c) the interaction with wildfires, which are an established

Figure 6 Dry stone walls in Tinos.
Source: Aikaterini Gkoltsiou

Figure 7 Harmonious combinations of dry stone walls and huts, Tinos. Source: Aikaterini Gkoltsiou

tradition in several parts of the Mediterranean (e.g. Crete, Sardinia and Corsica), d) The social factors which are related to social devaluation of the pastoral profession and high opportunity cost of labour (Papanastassis, 2009; Baudry, 2010).

In relation to the three main types of pastoral landscapes (free roaming, shepherded, transhumance), management practices are or can be adjusted adequately. For example, in a free roaming pastoral landscape, the farmer restore the desertified grazing lands and landscapes by making vegetation improvements and increasing vegetative cover and forage supply to the animals. In a shepherded landscape, animal grazing during the summer months when pasture growth is limited or dried up, can be used to control vegetation overgrowth thus increasing the efficiency of the lanes against wildfires. However, today there is an uncontrolled grazing sheep and goat grazing, with overgrazing negative impacts in rejuvenated forests. The nomadic pastoralism associated strongly with the transhumance landscape, was one of the friendliest ways of management. During the summer time, grazing of the forest avoided the wildfires and the farming of lowlands during winter time, gave opportunities to the local population to exploit the land.

However, the sustainable development of rangelands needs to take into account local or regional conditions, rather than applying general models or recommendations (Flamant et al., 1999). It will be necessary to adjust local, regional or national policies as well to solve any administrative or land tenure problems that might prevent grazing regulation. It is well known, that from the antiquity, we had a kind of symbiosis among forest and sheep. When the number of herbivores increased exaggeratedly, then the carnivores restored the balance of the ecosystem.

Nowadays, man has to play this role. Traditional systems, which are more concerned with the relatively long term preservation of a level of soil fertility and resources availability, seem more viable and sustainable models. However, all traditional systems are not more sustainable than modern ones. Many environmental issues and degradation of resources were problems for traditional systems as well and the need to migrate to provide food or money or simply the level of population density in some areas indicates overexploitation of resources. Finally, such systems are not directly applicable but some of their features and practices could be used today in sustainable rural landscape management.

Extensive farming is mostly recommended for the maintenance of a variety of landscapes and habitats, the ecological integrity and the scenic value of landscapes, which make rural areas attractive for the establishment of enterprises, for places to live for tourist and recreation businesses.

5. Conclusions

Sheep and goat breeding can play an important role in environmental protection, which includes natural maintenance of less fertile areas, bio-diversity, preservation of sensible ecosystems and of water quality, furthermore, prevention of soil erosion, floods, avalanches and fires. For a biotope network with nutrient-poor and dry sites, sheep grazing may also play a key role. Flocks of sheep can promote the dispersion of species between individual areas by transporting diasporas and, in rarer cases, even small animals. This can be very important for the exchange of genes and species between isolated areas.

The current trend of "Organic farming" may offer a viable solution to the continuity of these farms (Nardone et al., 2004). Pastoral farmers can easily adopt this type of livestock farming since little management changes are needed, whereas the premium of this change is considerable and there appears to be no risk to the preservation of biodiversity (Hole et al., 2005).

In concluding, some suggestions for future preservation are to create favourable conditions to the remaining farmers, to have access to additional sources of income (e.g. tourism), to promote further the quality component through the integrated management of the remaining production and the certification of traditional products on the basis of recognised standards for organic livestock production. The production of goods that can be certified is considered to be of a great benefit to the small islands, because there is a rich experience and tradition in the production of local products. Additionally, programmes of extensification of production can be expanded, in particular of sheep and goat headage. Finally, rural development programmes should be implemented, aiming at a)

decreasing the transport cost of the "imported" inputs and facilitating exchanges of products between the islands and the mainland, b) advertising and marketing of islands' products, c) preserving and protecting scarce animal races, d) encouraging ecological and agro-tourism e) utilising the sea wealth for tourist purposes and encouraging rational fisheries activity.

References

- Baudry, J., 2010. "Ecological consequences of grazing extensification and land abandonment: Role of interactions between environment, society and techniques. CIHEAM – Options Méditerranéennes". In Lerin F. (ed.) *Pastoralisme méditerranéen: patrimoine culturel et paysager et développement durable Montpellier*: CIHEAM-IAMM/AVECC/UNESCO, 2010. 224 pp. (Options Méditerranéennes: Série A. Séminaires Méditerranéens; n. 93). ISBN 2-85352-437-X. 2. Réunion Thématique d'Experts sur le Pastoralisme Méditerranéen, 2009/11/12-14, Tirana (Albanie).
- Eustathiou, L., 1996. *The Sheep*, Athens: Eptalofos ABEE.
- Flamant, J. C., Béranger, C. and Gibon, A., 1999. "Animal production and land use sustainability. An approach from the farm diversity at territory level". In: *Livestock Production Science*, 61, pp. 275-286.
- Hadjigeorgiou, I. and Karalazos, A., 2005. "Land use, livestock farming and the creation of landscapes". In: *Animal Production and Natural Resources Utilisation in the Mediterranean Mountain Areas*, A. Georgoudis, A. Rosati, C. Mosconi (eds). EAAP publication, 115, pp. 158-162.
- Hole, D. G., Perkins, A. J., Wilson, J. D., Alexander, I. H., Grice, P.V. and Evans, A.D., 2005. "Does organic farming benefit biodiversity?" In: *Biol. Conserv.*, 122(1), pp. 113-130.
- Islamoglou-Inan, H. 1994. "State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Rower relations and Regional Economic Development" in *Ottoman Anatolia during the 16th century*, New York, E.J. Brill.
- Ispikoudis, I. and Chouvardas, D., 2005. "Livestock, land use and landscape". In: *Animal Production and Natural Resources Utilisation in the Mediterranean Mountain Areas*, A. Georgoudis, A. Rosati, C. Mosconi (Eds). EAAP publication, 115, pp. 151-157.
- Kizos, A., 2008. "Rural environmental management in Greece as a cultural frontier between the occident and the orient". *Arbor Ciencia, Pensamiento Y Cultura*. CLXXXIV729,127-142.
- Nardone A., Zervas G. and Ronchi B., 2004. "Sustainability of small ruminant organic systems of production". In: *Livestock Production Science*, 90, pp. 27-39.
- Papanastasis, V.P. 2009. "Pasturages and rangelands". In *Lucinda* (Land care in Desertification affected areas. On line: http://geografia.fcsh.unl.pt/lucinda/booklets/C5_Booklet_Final_GR.pdf
- Pezaros P. D. 2006 "The situation of livestock farming in the Greek small islands of the Aegean Sea". in the *Conference on the Future outlook for agriculture in areas with specific natural handicaps (upland, island and outlying areas)* organised by the European Economic and Social Committee in Palma de Mallorca (Spain), 3-4 April 2006.
- Pratt, J. and Funell, D. 1997 "The Modernisation of Mediterranean Agriculture", in King, R.; Proudfoot, L. and Smith, B. (eds.) *The Mediterranean: Environment and Society*, London, Arnold.
- PRISMA, 2009. Traditional dry stone constructions, the architecture of popular wisdom, Athens, PRISMA.
- Rackham, O. & Moody, J. 1996. *The making of the Cretan Landscape*. Manchester & New York: Manchester Univ. Press.
- Rogdakis E., 2001. "Rare breeds of domestic sheep". *Journal of Agriculture and Livestock*, No 8.
- Sternberg M., Gutman M., Perevolotsky A., Ungar E.D. and Kigel J., 2000. "Vegetation response to grazing management in a Mediterranean herbaceous community: a functional group approach". In: *Applied Ecology*, 37, pp. 224-237.
- Zervas G., 1998. "Quantifying and optimising grazing regimes in Greek mountain systems". In: *Applied Ecology*, 35, pp. 983-986. Res., 52, pp. 181-189.
- Zygoiannis D., 2006. "Sheep production in the world and in Greece". In: *Small Ruminant Research*, 62(1-2), pp. 143-147.

Transhumant Shepherds Heritage – for whom? From Nostalgia to Eco-tourist Business

LEONORA BONEVA, Ph.D
National History Museum, Sofia

Abstract

Summing up the personal experience while getting familiar with the grandsons and the granddaughters of the Rhodopean transhumant shepherds during the CANEPAL project survey one may dare to design a genuine profile of the contemporary sheep-farmers. And even to propose a typology of the shepherds' cultural heritage in terms of heritology system enlarging the scope to the European dimensions as shown in the project.

Keywords: shepherds' heritage, heritology, transhumance, eco-tourism, eco-products, folk groups.

Summing up the personal experience gained in the CANEPAL project survey I would like to share with the colleagues with who we have been working together for the last four years as well as with the large projects audience some ideas about the characteristics of the shepherds' heritage as seen by the perspectives of the museums studies and heritology.

Besides the opposition between old / new, i.e. tradition / innovation we should think about a not very clearly defined, although very important space where the change of traditional forms and their inevitable adaptation to the social and economic macro framework takes place. It is in this space that most of the objects of our CANEPAL research project are situated. The objects associated with the nostalgia for the glorious past of transhumance but also with the challenges of the present days, which are dominated by consumption of short-term touches to the "eternal" values.

The question is whether the forms that today look similar to those at the beginning or in the middle of the 20th century are actually the same? A priori the answer would be – no! However, in meeting with the impartial evidence of photographic documentation we would again spontaneously say – yes! Yet, this will not be our final conclusion. Because what was once ubiquitous life and production practice, now in most cases is only a deliberately and intentionally preserved heritage.

In the classical triad of past-present-future the preservation of that heritage, its recognition and possible isolation, are undoubtedly thought as futuristic activities that create in the present a "new" product, whose roots are recognised in the past – the more distant, the more prestigious (according to the "school-formed" idea of the general public).

In our study, however, it is upside down – the closer, the more optimistic the pastoral legacy seems – loaded with opportunities for revitalisation. Again a "but" – because this heritage is multilayered: a millennial saga of mutual involvement and affection between man and sheep on the move, while changing grazing land along with the seasons to provide food, living on the border

Figure 1 Hay harvesting, mid 20th c., Rhodopes, Archive IEFSEM-BAS

between nature and culture, between society and isolation, manifested in varying degrees of intensity. This culture is stable and time-tested, making use of all natural resources and entire vitality, creativity and intelligence of the traditional man.

Who creates heritage? And what is heritage? A possible definition would read: a phenomenon / artifact whose "natural" users are not active, whose social / physical context has been changed and which under public consensus (or personal belief) are recognised as bearer of values that are important in the contemporary social / physical context. In valorisation of the heritage inevitably a de-contextualisation takes place, followed by a re-contextualisation of its second social life. In the case of the pastoral legacy the physical context can remain (which usually happens) unchanged with respect to the place of origin, but to what extent this is an illusion we will realise through the example of the "same" landscape of the respective village / area or of the gradual "isolation" in important segments of the shepherd's intangible culture such as the pastoral instrumental playing, which has almost lost its "production" function of keeping the flock and passed to institutions promoting folk music as part of the repertoire of instrumental orchestras and groups.

Undoubted is the contribution of the CANEPAL project to the documentation of perhaps the last "authentic" singers during the field research in the area of Momchilovtsi village, Smolyan region, Bulgaria. In Momchil Yunak, Bai Ivan was filmed singing at his flock and Bai Toshov at the end of the demonstration of traditional barbecue cheverme (lamb on a spit) with no previous preparation. There, in 2011 – 2012, at the "Imaret dere", pronounced affectionately by the locals as "Maretskoto" and a focal place where all flocks from the surrounding villages once gathered in the autumn to head for the warmer winter pastures near the Aegean Sea in the region of Xanthi, we found a topos-symbol of the entire epoch of the transhumance in its capacity as a powerful economic activity. With the intention to produce further documentation our team provoked the holders of traditional skills to support some new projects born on the spot – such as filming the "secrets" of bagpipe making craft (Kostadin Ilchev from Smolyan) and staging the pre-wedding custom of "Godesh", i.e. betrothal, by the Amateur Group in the village of Momchilovtsi (Archive CANEPAL-NHM).

This is just to illustrate that the process of valorisation of the heritage can be both spontaneous and cultivated – with the entire convention of terms. And that while being aware of the growing trend

Figure 3 Maretskoto in the area of Momchilovtsi village, Smolyan region, 2011. Photo Leonora Boneva

Figure 2 Hay harvesting, 2012, Rhodopes, Zmeitsa village. Photo Leonora Boneva

of turning it into a "cultural product" as a result of targeted policies and factors of different levels. Before that, however, comes the general question of theoretical and applied nature, as those involved in the scholarly field would say – what to do with the heritage? Who will make use of it? And for what?

What did we see during our field observations and meetings?

First, preserved is a legacy, which is handed down "naturally" – its upholders are shepherds infected in childhood by the shepherd's occupation.

- Legacy, which is alive in the practice of people who are engaged in sheep farming and in processing their products.
- Legacy, which is alive in everyday life of the people of the villages once occupied in transhumance – in their cuisine (barbecue, grits, patatnik, pies and holiday breads), cosmetics (lubrication oil, yogurt, peel yeast dissolved in milk), etc.
- Legacy, which is common among the rest of society, usually already tested by older people, and now widely available via the Internet. Of special interest are the sheep products as an essential part of the "folk medicine": fresh cheese poultices applied to painful joints and mutton fat cloth pads or dressings to strengthen the muscles. Other remedies remained in the past: for example, premature babies were wrapped in wool – a traditional analogue of the incubator with its constant body temperature; compresses with greasy wool in persistent cough; wrapping the naked body in rawhide in the case of heavy injuries. Sheepskin was until late conceived to have symbolic meaning associated with fertility.

Second, the heritage, collected and discussed by the researchers. Central Rhodopes are perhaps the most attractive place for researchers of shepherd's profession and transhumance. Stoyu Shishkov and Vasil Dechov were the pioneers in the field. The village of Momchilovtsi has the luck to possess a thick book, a study of its history and traditions, carried out by the longtime local priest Father Constantine Kanev. The editor of this huge volume was the famous writer Nikolay Haytov, who was also one of the editors of the "Rodopi" periodical journal, where they published the vast majority of documents and archive pictures associated with pastoralism and transhumance that created the glory of the area. Though of relatively limited scientific circulation, these studies have been successfully interpreted and enriched in a lately issued and also very impressive book by the journalist Todor Koruev, descendant of a prominent shepherd family. In the book, the regional and family histories are intertwined in a thoroughly documented and talented panorama of the time of the Rhodopean "tyozhki kehayas", t.e. wealthy and respected flock owners, chief shepherds and leaders.

Figure 4 Transhumant shepherds in the Central Rhodopes, 1905. Regional State Archives – Plovdiv

What sort of a man was the old transhumant shepherd? – Experienced. And he knew well what?

- The temper of the sheep, dogs and other animals – the accompanying goats for milk, dogs, mules and donkeys, and often also cattle.
- The pastures – places of good grass and water (sometimes in folk songs they were found by the most experienced sheep-/ram flock leaders).
- To predict weather changes, to keep the sheep's hoofs dry, to know the right time for transferring the flock to the grazing grounds, where to keep the sheep for a noon rest and how to get them moving.
- How to milk – three times a day in the summer – a very tiring work, but not as much tiring as lambing in winter, requiring watch over the animals kept around the clock.
- How to shear the sheep – quickly and without hurting them – a Rhodope proverb says "The karkam (the shear time) is the harvest of the shepherd."
- How to play the bagpipes and how to tune and bring the bells into harmony.

- How to deal with the robbers and to pursue a diplomatic policy with the agas (patrons) in the Aegean seaside, on whose lands the winter pens were situated.
- How to enlarge the flock and how to take care of his own interests – how to mark the sheep, how to protect and heal them.

The contacts of our team with the heirs of the old transhumant shepherds were more than interesting. Not surprisingly, the people in the Rhodope Mountains are renowned for their good temperament, openness and hospitality. What struck me the most? That I met an unexpected confirmation of what Father Kanev had written – that folk songs are a kind of "reports" transmitting events from the beginning of the century, which are kept alive and happened not in some obscure legendary past but very recently. That is why I was so entranced by Old Stoyan from Momchilovtsi. We carried out the interview with him while filming the reconstruction of the old Rhodopean wedding custom "Godesh" (betrothal) once practiced in Momchilovtsi. The Old Stoyan had to voice the lines of the ram in the most touching moment of the transfer of the ram – "godesh" to the maiden's home as a sacrifice for the wedding feast. Our conversation was marked by deep respect and sincere excitement far beyond the protocol requirement that all important meetings on the "field" had to be well documented. Everybody was in high spirit since it happened to be on a very special day, on October 14, 2012, on Petkovden (the Day of St. Paraskevi / Petka), one of the important shepherds' saint-patrons. Old Stoyan liked to say that he was almost 90 years old. He was born in 1926 and was one of the last living transhumant shepherds – he was "maleshina" (helper, apprentice) for several summers in the brief attempt to revive the transhumant husbandry between the Rhodopes and the Aegean lowlands in the early 40s. He was born just as his uncle Stoyan Kehaya, as well as some other associates, died of fever in the winter pens of the shepherds from Gorno Derekyoy village (known as Momchilovtsi after 1934) in Xanthi. Immediately a song on the unlucky event was created and the newborn nephew was given the name of his uncle.

And also the fact that the shepherds had led such a Spartan life impressed me very deep. Old Stoyan proved to be a generous and hearty source on that matter too. It is considered for example that the very good physical fitness of the soldiers had greatly contributed for the extreme fighting efficiency of the Bulgarian army until 1918. Many of those soldiers were shepherds and they possessed training cultivated by many generations of skill and endurance. Some even had preliminary and "military" experience because in the time of the Turkish rule the shepherds were allowed to carry weapons in order to defend themselves in the mountains.

All songs tell us that shepherds are brave fellows. And that despite the very frugal nutrition diet. "The main food of the shepherds on the move, be it in winter or summer, was polenta. They had bread only when the sheep pens were very close to the village or when went home for the major holidays or other family events and customs: weddings, engagements, christenings, memorial services, diseases and others.

Polenta was cooked and served in chunks three times every day, or even often in the case of guests (Shishkov: 60). The shepherds received three thick lumps and the dogs – only one. Until the end of the 19th century, the polenta was prepared from barleycorn ground with the awn, and the shepherds joked that if they rolled a lump toward the dog, he would take it for a hedgehog. Polenta from ground corn flour could be provided by a trick – pretending to be crazy and neighing like horses because of the "barley polenta" (Koruev 2011: 392). "Meat can be served only when close guests came to visit the kehaya. Then the host slaughters and cooks a whole lamb or a barren sheep or if he managed to slay a grass-poisoned sheep before she died. These are rare cases and for months the shepherds taste no fresh meat. Besides, meat is served on the offering days (kurbans), when even the poorest shepherd traditionally dedicates a sheep from his flock as a gratitude for getting rid of some mishaps or sickness, that he personally or his family had met with". (Shishkov 1933: 60).

What would be the profile of the modern shepherds or owners of flocks in the Rhodope Mountains? Two of the cases which were studied by us – the Danchevs' farm in Momchilovtsi and that of the Kehayovs near Devin, the Smolyan province. Both have "transhumant" roots. One of the two is the

grandson of the famous Kehaya Stoycho Danchev, and the ancestors of the other as his surname implies were occupied in sheep farming. Because the Kehaya is the rich sheep owner and organiser of all activities concerning the flock – hiring shepherds, marketing the output and negotiating the regulations with the owners of the lowland pastures and the state authorities.

Old Stoyan's ancestors had 2,500 sheep, some other flocks reached the number of 5000. Today, the scale is different. The Danchevs and the Kehayovs now have ten times less. It is no longer a matter of industry but of conservation of traditional livelihoods of profit, which at least provides the support of the farmers. The tasks are directly related to heritage: preservation of local breeds and regeneration of landscape like cleaning of undergrowth. Both these activities are subsidised by European programmes, but these are not easily earned money. They also receive aid from serious scientific institutions such as the Institute of Mountain Agriculture and Livestock, a subsidiary of the Bulgarian Agricultural Academy in Smolyan. Its director Assoc. Prof. Dr. Tsonka Odzhakova gives a good estimate of the flocks of both the Danchevs and Kehayovs – well cared for and contributing to the conservation of endangered local breeds – the Karakachan sheep and the Rhodopean tzigay.

Figure 5 Kehayovs flock near Devin in the Rhodopes, 2013. Photo Marina Trayanova

The farmers are educated and modern-minded people, apparently intending to hand down a lasting interest to their sons who just like in the old times are involved in the family business at a very young age and study biological, zoo technical and veterinary disciplines at the university. The Danchevs' sons are registered under the "Young Farmer" programme of the Ministry of Agriculture. Their output is sold to local residents on request and demand.

The farm of Mariana and Rashko Kehayovs near Devin is in the Central Rhodope Highlands (1,125 m). As their farming structure resembles the traditional transhumance one (220 sheep, 60 goats, 19 cows and 17 horses), these relatively young people (slightly over 40) declare their intention to preserve the old industries like the production of the famous Branza cheese (produced under the same name in Tatra national park in Poland) and to maintain high quality and environmentally friendly products. They also announce the farm a place for ecotourism – they provide guest rooms, a small restaurant-tavern, opportunities to get acquainted of the traditional kitchen technology and equipment, of making souvenirs in felt technique, riding and more.

The tourism services are one of the forms of supporting not only the Kehayovs' livelihood but in general the subsistence of the population in the Rhodope Mountains. Arranged are guest houses, organised are tourist centers and guides, fishing, skiing. Yet people in the mountains are in a very critical situation as to the maintaining their standard of living. But they are long-lived. A thirty-five-year study of the Rhodope longevity covering only 90 years old people, shows that the population of this region occupies by longevity the first place in Bulgaria and a very advanced position in the world. (Hadzhihristev 2006: 72)

The eco- and cultural tourism (the Rhodope Mountains are a place rich in archaeological sites) is making a concerted effort to develop both on municipal and personal levels. The main question is what "heritage" from the time of transhumance we meet as "active" in the lives of the sheep farmers. For example the ambition of the people of Momchilovtsi to become an emblem of the old Rhodopean pastoralism increased for the village can largely be seen as representative of sheep herding as the primary economic activity of the whole area. If we think of its "roots" we will certainly find "live" evidence or evidence of the traditional Rhodope shepherds' tangible and intangible culture that has retained its nature after the "innovative" interferences. The shepherd's crook, the string (diziya) of bells and the big tyumbeleks (kind of bells) that are suspended by the neck of the erkiches, i.e.

castrated goats-leaders, have not changed their function and nature as an expression of the shepherd's prestige. Not to forget the importance of the good dogs.

The style of the old masters is also manifested in the sheep folders of the Danchevs and Kehayovs – renovated large buildings from the time of the socialist cooperative farm, which differ from the "classical" structures only by their size, as well as in the wooden vessels in which the milk is processed and which are made even today by a few hereditary masters. The representation of this culture is unthinkable without the "cheverme" – the traditional hogget (lamb) roasted on a spit, which today has become a symbol and a touristic attraction.

The cultural calendar of the former transhumant villages largely follows the traditional shepherd's feasts in honor of the patron saints who in their turn are bound to appropriate production moments. A specific social practice has developed, one could say, a certain culture of kurban and rural celebrations. In the village of Momchilovtsi and its surrounding area, there are 26 chapels, which are objects of reverence and care by the local people. The holidays with offerings in honor of the respective saint reproduce old customs and boiled meat, fresh cheese, ritual bread are distributed for health among the villagers after the church service. The ritual bread, particularly that prepared on Gergyovden (St. George's day), is very popular as a specific type of plastic art, also at the exhibitions, organised by the National Shepherds Festival for example, where we see a wide variety of decoration

Figure 7 Kurban at the St. Paraskevi / Petka chapel on October 14, 2012, near Momchilovtsi, Smolyan region. Photo Vera Kerelezova

– ostensibly traditional, but performed with more "fantasy". However, the central celebration for Momchilovtsi is the day of "Sts Constantine and Helena" – patrons of the local church, one of the earliest in the Rhodopes built in 1836, three years before the Imperial Edict of Gülhane granting some religious freedoms to the Bulgarians. On this very day a tradition called Predoy is worth seeing – the predoy was once a test milking at the dairies after the flocks had returned home from the winter pastures at the Aegean seaside. Now, on this day, the village also celebrates its municipal holiday and after the kurban lunch in the churchyard people entertained themselves during the day with music, dances and much consumption of food and drinks.

Naturally, the traditional Rhodope costume remained "active" only for the folk groups, but the production of the clothing has been deliberately maintained (e.g. at the Ethnographic Regional Complex in Zlatograd) not only for the locals but also for the purposes of tourism. And recently more and more

Figure 6 Rashko Kehayov with one of his dogs, 2013. Photo Teodor Liho

the traditional Rhodope costume is considered as a symbol of national devotion, as was shown in one of our "cases". The presentation of the CANEPAL project at the Second and Third National Festival of Sheep Farmers gave us the chance to meet Denislav – a young man, a great admirer of the Rhodope traditional costume that he wore with a particularly dignified feeling – an avid patriot, former museum assistant in Silistra, who has become a master cutler. A few months ago, in early summer, he held a huge "Rhodope" wedding party near Razgrad, Northeast Bulgaria, a bright media event, whose guests (more than one thousand) were required only to meet the appropriate dress code – a national costume. The prototype of this wedding event was the wedding from the popular Bulgarian film "Time of Violence" (1987) on the Islamisation of the Rhodope Mountains in the 17th century, which in turn was made after Anton Donchev's famous documentary novel of the same name (1964).

Figure 8 The amateur folk group from Momchilovtsi with Old Stoyan in the middle, 2012. Photo Vera Kerelezova

Figure 9 Denislav in a Rhodope costume at the CANEPAL exhibition unit of the Second National Shepherds Festival near Veliko Tarnovo, Bulgaria, 2013. Photo Leonora Boneva

Naturally, the traditional Rhodope costume remained "active" only for the folk groups, but the production of the clothing has been deliberately maintained (eg at the Ethnographic Regional Complex in Zlatograd) not only for the locals but also for the purposes of tourism. And recently more and more the traditional Rhodope costume is considered as a symbol of national devotion, as was shown in one of our "cases". The presentation of the CANEPAL project at the Second and Third National Festival of Sheep Farmers gave us the chance to meet Denislav – a young man, a great admirer of the Rhodope traditional costume that he wore with a particularly dignified feeling – an avid patriot, former museum assistant in Silistra, who has become a master cutler. A few months ago, in early summer, he held a huge "Rhodope" wedding party near Razgrad, Northeast Bulgaria, a bright media event, whose guests (more than one thousand) were required only to meet the appropriate dress code – a national costume. The prototype of this wedding event was the wedding from the popular Bulgarian film "Time of Violence" (1987) on the Islamisation of the Rhodope Mountains in the 17th century, which in turn was made after Anton Donchev's famous documentary novel of the same name (1964).

This example of "animating" the legacy just for the "soul" deserves a more detailed analysis that is beyond our task. Here in conclusion we would like to make an attempt at relating the activity of the CANEPAL project on the research and systematisation of the heritage associated with the shepherd's culture to a basic set-up in heritology according to which heritage protection is implemented through the following forms:

- Documentation – archive, book, image, sound- and video-recording
- in situ "live" – a protected natural area / reserve; eco-museum
- in situ "dead" – a village-museum, historical building, open-air museum
- ex situ "live" – a zoological or botanical garden, some open-air museums

- ex situ "dead" – museums

What happens in our case? Thanks to the institutions – co-organisers of the CANEPAL project and the associated partners we have covered the whole scheme –

- the research has created a huge archive;
- in situ "live" – "Tatra" National Park, "Hortobagi" National Park and Eco-museum in Marchese
- in situ "dead" – Listed architectural sites such as Devil's Bridge (Sheitan kyupriya) on the Arda River in Bulgaria
- ex situ "live" – Hungarian Open Air Museum
- ex situ "dead" – National Museum of History, Krezov Museum in Lubaczow, Regional Museum in Smolyan, Estonian National Museum, Hungarian National Museum, Folk museum in Arachova, Greece, and others.

Because of the large institutional and professional diversity of actors in the CANEPAL project – museums, universities, non-governmental research organisations, supported by educators, educational institutions, public organisations and with a clear focus on the objects of research – field objects (flocks and farms), cultural events, places, heritage protection centres – the project results are undoubtedly contribution not only to optimisation of the economic perspective of sheep farming and the associated culture, but they also provide a basis for a serious analysis from the viewpoint and with the methods of heritology, the science of inheritance. This analysis, however, is expecting to be made after the final completion of the project.

References

- Hadjihristev, A., 2006. Хаджихристев, А. Тайните на дълголетие. Феноменът родопско дълголетие. Смолян.
- Koruev, T., 2011. Корюев, Т. Овньо льо, вакал каматан...София: Захари Стоянов.
- Shishkov, St., 1933. Ст. Н. Шишков. Овцевъдството в Тракийската област. – Тракийски сборник, кн. 4, София.

The Transformations of Mountainous Space. The Case of the Pastoral Landscapes

Dr PARASKEVAS POTIROPOULOS

Associate Researcher, Hellenic Folklore Research Centre, Academy of Athens, Greece
potpari@gmail.com

Abstract

This paper examines the transformations of pastoral landscapes in Greece during the second half of 20th century. The case of a few mountainous communities in Central and Northern Greece, including the mountainous area of Pindos, will be briefly presented as examples. In these places pastoralism, the livestock raising, was the primary or important economic activity in the system of socio-economic organisation. The landscape of these areas was characterised by large grassland, alpine pasture large herds, covering the highest areas of this zone and limits the further spread of the forest. This landscape also expressed the relationship between the community and the natural environment.

The new representation of the rural landscape, the demands for environmental protection and preservation of cultural heritage, new uses of space for recreation, form new concepts and cognitive structures in the mountainous area, prompting new interventionist policies. Meanwhile, the "discovery" of the landscape uniqueness sets new aesthetic, ecological values and aspirations, targets towards the diversification of rural landscapes and also marks a shift towards exploration and production of quality landscapes, highlighting the cultural vision of the mountainous area. Beyond the rural picturesque, this new representation also defines the organisation and the uses of land, such as the restrictions on the breeding activity.

The paper focusing in the changes in the local social and economic structures and in the perception and the representation of rural landscape examines the transformations of pastoral landscapes.

Keywords: pastoralism, representation, transformations, landscape, pastoral landscape

1. Εισαγωγή

Το τοπίο είναι η έκφραση σε μια δεδομένη χρονική στιγμή του συνδυασμού του γεωλογικού, του γεωμορφολογικού και του οικολογικού χρόνου στο χώρο (Τρουμπής 2005). Αποτελεί, με περισσότερο «ιστορικούς» όρους, προϊόν του συγκερασμού της μακράς, της μέσης διάρκειας και της συγκυρίας. Στη διαδικασία συγκρότησής του, το τοπίο εκλαμβάνεται ως παλίμψηστο, με βάση την ιστορικότητά του, αλλά και ως καλειδοσκόπιο, καθώς διαμορφώνεται από τον άνθρωπο στη συγχρονία.

Στην ισορροπία ανάμεσα στο παρελθόν και το εφήμερο παρόν, το τοπίο δεν προσλαμβάνει έναν οριστικό –και ολοκληρωμένο– χαρακτήρα. Καθώς εγγράφεται στο χώρο από τις ανθρώπινες δράσεις, προσδιοριζόμενο από τις δυνατότητες και τους περιορισμούς του γεωλογικού χώρου, το τοπίο είναι η συνισταμένη διαφορετικών χρόνων, το συναθροιστικό, συνάμα όμως και στιγμιαίο, αποτέλεσμα αντίθετων και συσχετιζόμενων χωρικών πρακτικών. Ωστόσο, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι αν η δημιουργία του χώρου αντιστοιχεί στη μεγάλη κλίμακα, στη μακρά ιστορική διάρκεια και η συγκρότηση του τόπου στη μεσαία, η δημιουργία, αναπαραγωγή και πρόσληψη του τοπίου συνδέεται, σήμερα περισσότερο –ενδεχομένως– παρά ποτέ, με τη μικρή διάρκεια, το παρόν.

Το τοπίο, ταυτόχρονα, αποτελεί και μια μορφή αναπαράστασης, έναν ιδεολογικοποιημένο τρόπο προβολής, θέασης και πρόσληψης του χώρου, του τόπου και του πολιτισμού του. Αποτελεί μια μορφή διήγησης που όχι μόνο αναπαράγει αλλά και παράγει νέους συμβολικούς και αξιακούς κώδικες και

σημειολογικά συστήματα, που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες αντιλήψεις για το χώρο και τη σχέση των ανθρώπων με αυτόν στο παρελθόν και το παρόν (Tilley 1999: 256–259). Ως πολιτισμικό τοπίο, πλέον, δεν αποτυπώνει απλά αλλά δημιουργεί αφηγήσεις για τον τόπο, που επιδέχονται πολλαπλές ερμηνείες (Bender 1993: 246, Τερκενλή 2005: 77–88). Με αυτόν τον τρόπο, το τοπίο ως αναπαράσταση είναι ταυτόχρονα και σημαίνει και σημειώμενο, αντιστοιχεί σε έναν υπαρκτό τόπο αλλά και σε ένα είδωλο (Mitchell 2000: 99). Συμπερασματικά, το τοπίο είναι η διακριτή μορφή, η συμπυκνωμένη έκφραση των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών σχέσεων στον χώρο, μια διαρκώς επαναπροσδιοριζόμενη, ιστορικά, διαδικασία (Nitsiakos 2006).

Δομικό στοιχείο στην παρούσα ανακοίνωση, είναι ο ορεινός χώρος, με σημείο αναφοράς την κτηνοτροφική πρακτική. Η ανακοίνωση εξετάζει τοπικές λογικές και πρακτικές διαλόγου των τοπικών κοινωνιών με το χώρο για τη διαμόρφωση του φυσικού αλλά και του πολιτισμικού τους τοπίου. Εστιάζει σε ορεινές και ημιορεινές κοινότητες της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας, στην Πίνδο (τα Άνω Πεδινά και το Πληκάτι του Νομού Ιωαννίνων, την Κρανιά Τρικάλων, το Περιβόλι Γρεβενών) και στον Παρνασσό (την Αράχωβα). Πρόκειται για τόπους που χωρίς να ενέχουν τη θέση του αντιπροσωπευτικού παραδείγματος, αποτελούν συγκεκριμένες εκφράσεις της πολλαπλότητας του ορεινού χώρου και των τοπίων του στην ελληνική επικράτεια. Σε μερικούς από αυτούς η κτηνοτροφία κατέχει τον πλέον καθοριστικό ρόλο, ιστορικά, στη συγκρότηση του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού περιβάλλοντός τους, σε άλλους όχι. Σε όλες τις περιπτώσεις, ωστόσο, συμβάλλει αποφασιστικά στη δημιουργία των κοινοτικών τοπίων, με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που προσδίνει στο χώρο η κτηνοτροφική πρακτική. Η ανακοίνωση παρακολουθεί τον τρόπο με τον οποίο οι μετασχηματισμοί στις τοπικές κοινωνικές και οικονομικές δομές και οι συνακόλουθες μεταβολές στην αντίληψη και την πρόσληψη της έννοιας του αγροτικού τοπίου στο δεύτερο μισό του 20ού και στο ξεκίνημα του 21ού αιώνα, επηρεάζουν τα «ποιμενικά» χαρακτηριστικά αλλά και το ίδιο το αγροτικό τοπίο στον ορεινό χώρο.

2. Ορεινοί χώροι, πολλαπλά τοπία

Το ορεινό τοπίο, όπως το συνθέτουν μεταξύ άλλων, οι αλπικοί βοσκότοποι, τα δάση, οι περίφρακτοι αγροί και οι αναβαθμίδες με τις ξερολιθιές, προκύπτει από τη διαλεκτική σχέση φύσης και ανθρώπου και διηγείται την ιστορία, την οικονομία και την κοινωνική οργάνωση των τοπικών κοινωνιών του ορεινού χώρου στο συγκεκριμένο γεωμορφολογικό ανάγλυφο, τις υψομετρικές διακυμάνσεις, το κλίμα και τη βλάστηση. Οι κτηνοτροφικές πρακτικές, σε άμεση συνάρτηση με τις γεωργικές, κατά κύριο λόγο, αλλά και την εκμετάλλευση του δασικού πλούτου ή την δενδροκαλλιέργεια όταν είναι εφικτή, διαμορφώνουν ως ένα βαθμό τα χαρακτηριστικά της χλωρίδας και της πανίδας σε όλη την ορεινή ζώνη. Τα ζωικά είδη, πρόβατα, γίδια και αγελάδες, τα καλλιεργήσιμα φυτά και η επικράτηση φυτικών ειδών που εξυπηρετούν πολλαπλά τις ανθρώπινες ανάγκες αποτελούν με την ανθρώπινη διαμεσολάβηση αναπόσπαστο μέρος του φυσικού χώρου. Ταυτόχρονα, η ένταση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων συμβάλλει άμεσα στην εξάπλωση ή τη συρρίκνωση της επιφάνειας της βλάστησης αλλά και στην εδαφοκάλυψη, με την παρεμπόδιση ή την επιτάχυνση των διαδικασιών απεδαφοποίησης (Αράπογλου 2000, Halstead 1990, 1998).

Εικόνα 1 Γράμμος

Εικόνα 2 Κτηνοτροφικό τοπίο στο Περιβόλι Γρεβενών

Ιστορικά, τα τοπία των βοσκοτόπων αφορούν πρώτα απ' όλα τις ψηλότερες ζώνες των βουνών με τις γυμνές από δέντρα λιβαδικές εκτάσεις. Είναι ο χώρος των κοπαδιών, κυρίως των προβάτων, της μετακινούμενης κτηνοτροφίας, που χαρακτηρίζει τον ορεινό χώρο και τον συνδέει με τον κάμπο, σε μια επαναλαμβανόμενη κίνηση ανταλλαγών. Τα μαντριά, οι στρουγγες και οι άλλες κατασκευές που εξυπηρετούν την κτηνοτροφία υποδεικνύουν τα ανθρωπογενή στοιχεία του χώρου.

Τα τοπία των βοσκοτόπων αφορούν όμως και τα στα χαμηλότερα τμήματα της ορεινής ζώνης, καθώς τα κλαδερά και η χαμηλή βλάστηση ικανοποιούν τις ανάγκες της κτηνοτροφίας μικρής κλίμακας, διαμορφώνουν ένα μεικτό τοπίο, που συνδυάζει και ανταποκρίνεται στις βασικές πρωτογενείς δραστηριότητες των ανθρώπων: τη γεωργία, την κτηνοτροφία και τη δασική εκμετάλλευση.

Σε μια σύντομη ιστορική αναφορά για τη διαμόρφωση του τοπίου των ορεινών βοσκοτόπων θα πρέπει να γίνει λόγος για την ιδιαίτερη ανάπτυξη που γνωρίζει στον 18ο και στη διάρκεια του 19ου αιώνα η κτηνοτροφία στον ελληνικό ορεινό χώρο, εξαιτίας της αυξημένης ζήτησης των κτηνοτροφικών προϊόντων και της ταυτόχρονης ανάπτυξης της εμπορικής διάθεσής τους (Παπαγεωργίου 1995: 68–69, Πρόντζας 1999: 172). Η ανάπτυξη αυτή οφείλεται σε συγκεκριμένους ιστορικούς, κοινωνικούς οικονομικούς και πολιτικούς λόγους, στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωσή της κτηνοτροφικής πρακτικής αποκτά το τσελιγκάτο, που στις περιπτώσεις των ημινομάδων Βλάχων και των μεταβατικών χωρικών κτηνοτρόφων αποτελεί διάδοχο των προγενέστερων οικογενειακών κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών (Καραβίδας 1931, Campbell 1954, Γκόλιας 2004). Το τσελιγκάτο, κατά βάση ένας οικονομικός παραγωγικός σχηματισμός, αποτελεί μια μορφή κοινοτικής οργάνωσης και συνδέεται με την ανάπτυξη των τσιφλικιών, με την ενοίκιαση μεγάλων εκτάσεων τους ως χειμερινών βοσκότοπων (Νιτσιάκος 1997). Η κτηνοτροφική ανάπτυξη αλλά και η επέκταση των καλλιεργήσιμων εδαφών σε αρκετά ψηλά υψόμετρα, σε μια προσπάθεια ικανοποίησης των πρωταρχικών αναγκών διαβίωσης σε συνδυασμό με τις αυξημένες φορολογικές απαιτήσεις, έχουν ως αποτέλεσμα την αποψίλωση των δασικών εκτάσεων (Sivignon 1992: 89–91).

Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα οι πολιτικές ενοποίησης του εθνικού χώρου, οι απόπειρες για την άμβλυνση των κοινωνικών διαφορών αλλά και η επιδίωξη της οικονομικής ανάπτυξης, οδηγούν στην αποδιάρθρωση παραδοσιακών μορφών κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Η ουσιαστική κατάργηση των τσιφλικιών δρομολογεί και την παρακμή του τσελιγκάτου, που ολοκληρώνεται με μια σειρά νομοθετικών παρεμβάσεων. Ο νόμος για τα βοσκοτόπια (Νόμος 4818 14/16 Ιουλίου 1930) και λίγο αργότερα το διάταγμα για το δικαίωμα μόνιμης εγκατάστασης των ημινομάδων κτηνοτρόφων (Νόμος 1223 /3–4 Μαΐου 1938), οδηγούν στη χειραφέτηση των μικρών κτηνοτρόφων και τη δημιουργία βιώσιμων κοπαδιών με κρατικές πιστώσεις. Το μεικτό γεωργοκτηνοτροφικό τοπίο εξακολουθεί να κυριαρχεί. Ωστόσο η εκτατική ανάπτυξη στο χώρο των βοσκών και των καλλιεργήσιμων εδαφών, παράλληλα με την αύξηση της δασικής εκμετάλλευσης, όχι μόνο έχουν ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση των δασικών εκτάσεων αλλά ταυτόχρονα υποδηλώνουν την ιδιότυπη διασταύρωση στο χώρο των παραδοσιακών παραγωγικών συστημάτων με τις νέες αυξημένες ανάγκες για εισοδήματα. Και τότε όμως δεν λείπουν τα προβλήματα που επηρεάζουν το κτηνοτροφικό τοπίο: μια, διαφορετικής τάξης, συνάρθρωση του παλιού με το νέο εκφράζει η διαμάχη στο Συρράκο ανάμεσα στους μόνιμους κατοίκους και στους μεταβατικούς κτηνοτρόφους του οικισμού για τη διαχείριση του χώρου. Η δενδροφύτευση των λιβαδιών γύρω από τον οικισμό για την ανάπτυξη της σπηροτροφίας, δεν προβάλλει μόνο τον ανταγωνισμό των δύο κοινωνικών ομάδων, αντικατοπτρίζει ουσιαστικά την αμφισβήτηση του παραδοσιακού τρόπου ζωής (Καυταντζόγλου 1997: 49–50).

Οι πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις στο μέσο του 20ού αιώνα, ο Β' παγκόσμιος πόλεμος, η γερμανική κατοχή και ο εμφύλιος πόλεμος που ακολουθεί, σε συνδυασμό με τις πολιτικές επιλογές που καθορίζουν τις μορφές οικονομικής ανάπτυξης, οδηγούν στην εγκατάλειψη των παραδοσιακών αγροτικών πρακτικών και στην αποδιάρθρωση των τοπικών δομών (Mendras 1961, Sivignon 1968, McNeill 1992). Η σταδιακή μόνιμη εγκατάσταση-εδραίωση των νομάδων κτηνοτρόφων, ο περιορισμός και ο έλεγχος της μετακινούμενης κτηνοτροφίας συνδυάζονται, αναμφίβολα, με τη σταδιακή μείωση των χειμερινών βοσκότοπων από την επέκταση των καλλιεργούμενων εδαφών και τους περιορισμούς βόσκησης στα βουνά εξαιτίας της πολιτικής αναδάσωσης της Δασικής Υπηρεσίας (Sivignon 1992: 402–404). Οι ευνοϊκότερες προϋποθέσεις ανάπτυξης των καλλιεργειών στα πεδινά, κυρίως η στροφή προς το δευ-

Εικόνα 3 Φράγμα Μεσοχώρας

τερογενή και τον τριτογενή τομέα παραγωγής, η μετεγκατάσταση δηλαδή στα αστικά κέντρα ως φτηνού εργατικού δυναμικού και η εξωτερική μετανάστευση προβάλλουν ως επιλογές επιβίωσης για τους ορεινούς πληθυσμούς και οδηγούν στην πληθυσμιακή αποψίλωση του ορεινού χώρου. Η μείωση της μετακινούμενης κτηνοτροφίας και η εγκατάλειψη των γεωργοκτηνοτροφικών πρακτικών, οδηγεί σε μια άλλου είδους μονομέρεια, την επέκταση του δάσους στους βοσκότοπους και στις αναβαθμίδες. Δεν λείπουν ωστόσο και οι εμφανείς μεταβολές στο ορεινό τοπίο, που εκφράζονται με χαρακτηριστικά δείγματα του εκσυγχρονισμού: την ανάπτυξη των δικτύων κοινής ωφέλειας, την επέκταση του οδικού δικτύου, τις μεγάλης κλίμακας ανθρώπινες παρεμβάσεις στο φυσικό χώρο –φράγματα, γέφυρες κ.λπ.–, τις σχετικές με τις νέες χρήσεις του χώρου κατασκευές –χιονοδρομικά κέντρα, τουριστικές υποδομές– και τον εκσυγχρονισμό των παραγωγικών εγκαταστάσεων.

Η προϊούσα περιβαλλοντική υποβάθμιση, η κοινωνική αποδιάρθρωση και δημογραφική συρρίκνωση, γενικευμένο φαινόμενο στον ευρωπαϊκό ορεινό χώρο, καθορίζει από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 το σχεδιασμό της αγροτικής πολιτικής στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (Λουλουδής 2001, 178–179). Τα σύγχρονα κανονιστικά πρότυπα, για τις ορεινές περιοχές, που χαρακτηρίζονται ως λιγότερο ευνοημένες Περιοχές ή Περιοχές Φύσης Υψηλής Αξίας, σηματοδοτούν τη μεταστροφή προς την αναζήτηση και παραγωγή ποιοτικών τοπίων (Louloudis et al 2000, Vlahos and Beoroulos 2003, Beoroulos and Vlahos 2005). Με άξονα την τοπιακή μοναδικότητα και την πολιτισμική «ποικιλότητα» των ορεινών περιοχών, η φύση και η παράδοση εργαλειοποιούνται και μετατρέπονται σε πολιτισμικά και περιβαλλοντικά αγαθά, ενώ οι χρήσεις και οι λειτουργίες τους προσφέρονται ως υπηρεσίες ποιότητας (Bender 1993, Hirsch E. and M. O'Hanlon 1995). Ο ορεινός χώρος αποκτά κοινωνική, οικονομική και πρωτίστως αισθητική αξία ως πολιτισμικό ποιοτικό τοπίο (Μπεόπουλος 2005).

Παρά τις φιλόδοξες επιδιώξεις των ενισχυτικών ευρωπαϊκών προγραμμάτων, για την ανάπτυξη της πολυλειτουργικότητας του αγροτικού χώρου, που συνδυάζεται με την παραγωγή και διάθεση προϊόντων ποιότητας και ονομασίας προέλευσης, τα αποτελέσματά της υλοποίησής τους φαίνονται να περιορίζονται προς το παρόν στην επιβράδυνση των αρνητικών αριθμητικών δεικτών και της προϊούσας κοινωνικής απίσχνανσης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της κτηνοτροφίας. Η συντήρηση της μετακινούμενης μορφής της και η διατήρηση σταθερών μονάδων στην ευρύτερη περιοχή –με την επισήμανση της πλήρους πλέον εξαφάνισης της νομαδικής της μορφής–, αποτελούν αναμφισβήτητο γεγονός. Η σύγκριση όμως των ποσοτικών της μεγεθών σε σχέση με το πρόσφατο σχετικά παρελθόν και τα διαρθρωτικά προβλήματα σε όλα τα επίπεδα της παραγωγικής διαδικασίας, η κοινωνική απαξίωσή της και η επακόλουθη απροθυμία ενασχόλησης με αυτή από τις νεότερες γενιές, δημιουργούν προβληματισμό τόσο για τις προοπτικές της όσο και για τον ευρύτερο ρόλο της στην απόπειρα ολοκληρωμένης ανάπτυξης του ορεινού χώρου.

Περισσότερο από όλα ωστόσο ο ορεινός χώρος φαίνεται να κινείται με μοχλό ανάπτυξης τον «ορεινό τουρισμό». Τις πρωταρχικές μορφές του αγροτουρισμού και του οικοτουρισμού έρχονται να συμπληρώσουν μια σειρά από τουριστικές πρακτικές που επικεντρώνουν στον περιηγητισμό, στον πολιτιστικό τουρισμό, στην ορειβασία, στην πεζοπορία, στην αναρρίχηση, στα χειμερινά αθλήματα, αλλά και νέες μορφές δραστηριοτήτων, όπως η ιππασία ή όσες περιέχονται στον ξενικό όρο extreme sports (rafting, trekking κ.λπ.). Στην κατεύθυνση αυτή εντάσσονται και οι μορφές του οργανωμένου τουρισμού, όπως των επιδοτούμενων διακοπών της κοινωνικής πρόνοιας, των εκπαιδευτικών εκδρομών, των θερινών εκπαιδευτικών σεμιναρίων, των εθελοντικών προγραμμάτων, των συνεδρίων, με ιδιαίτερη

αναφορά στο θρησκευτικό τουρισμό στα μοναστήρια και στα θρησκευτικά μνημεία της περιοχής, ενώ ξεχωριστή περίπτωση αποτελούν οι κυνηγοί.

Σε αυτό το πλαίσιο, πως διαμορφώνεται σήμερα το τοπίο των ορεινών βοσκοτόπων; Πέρα από την τοπιακή μοναδικότητα και την πολιτισμική «ποικιλότητα» του αγροτικού τοπίου (Τραγανού 2003), οι σύγχρονες αναπαραστάσεις του τοπίου αλλά και για το τοπίο, πως επιδρούν ή καθορίζουν την οργάνωση και τη χρήση του χώρου, όπως και τους περιορισμούς στις χρήσεις της γης στις κοινότητες της μελέτης; Κοινότητες στις οποίες, όπως ήδη έχει επισημανθεί, η κτηνοτροφική πρακτική, ως πρόσφατα, αποτελεί είτε συμπληρωματική είτε κύρια οικονομική δραστηριότητα, συμβάλλοντας καθοριστικά στη σύσταση του τοπίου της.

3. Μετασχηματισμοί

3.1 Άνω Πεδινά Ζαγορίου.

Τα Άνω Πεδινά (Πάνω Σουδενά η παλιά ονομασία τους) αποτελούν ένα από τα χωριά που συγκροτούν, ιστορικά, την ανθρωπογεωγραφική και πολιτισμική ενότητα του Ζαγορίου. Ο χώρος της κοινότητας εκτείνεται στο βορειοδυτικό τμήμα του όρους Μιτσικέλι, περικλείοντας χαμηλά υψώματα και μια ορεινή λεκάνη, κεντρικό χαρακτηριστικό στο φυσικό της περίγυρο, διαμορφώνοντας ένα χαρακτηριστικό γεωργικό τοπίο. Το υψόμετρο της κυμαίνεται από τα 1.350 μέτρα στο ψηλότερο σημείο ως τα 500 περίπου στο χαμηλότερο, με τον οικισμό να είναι χτισμένος ανάμεσα στα 950μ. Και τα 1.025μ. Η εικόνα συμπληρώνεται από τους λόφους και τα υψώματα που περιβάλλουν τη λεκάνη και χαρακτηρίζονται από τη χαμηλή βλάστηση, στοιχεία που παραπέμπουν σε ένα καθαρό κτηνοτροφικό τοπίο.

Εικόνα 4 Άνω Πεδινά

Στο παρελθόν, η κτηνοτροφία, μαζί με τη γεωργία και την αμπελοκαλλιέργεια, συνέβαλαν σε ένα σύστημα οργάνωσης με στόχο τη σχετική αυτάρκεια, ωστόσο η μετανάστευση, από συμπληρωματική οικονομική δραστηριότητα, εξελίσσεται σταδιακά σε αναγκαστικό τρόπο ζωής, όπως σε όλο το Ζαγόρι (Μπάδα 2003). Η κτηνοτροφία στη διάρκεια του 20ού αιώνα και ιδιαίτερα στο δεύτερο του μισό, με την παρουσία μερικών μικρών και μεσαίων κτηνοτροφικών μονάδων, αποτελεί την κύρια παραγωγική δραστηριότητα στο χωριό. Σήμερα ένας μικρός αριθμός οικογενειών εξακολουθούν να ασχολούνται με

την κτηνοτροφία, ως κύρια απασχόληση. Σε αυτό το πλαίσιο η γεωργία λειτουργεί ως συμπληρωματική δραστηριότητα της κτηνοτροφίας, με την καλλιέργεια και παραγωγή ζωοτροφών. Ωστόσο πρόκειται κυρίως για σταβλισμένη κτηνοτροφία. Οι νέες εκσυγχρονισμένες μονάδες εκτροφής, η στροφή στην αγελαδοτροφία και τη χοιροτροφία συνιστούν ορισμένες από τις αλλαγές στις υποδομές, στο ζωικό κεφάλαιο, στις διαδικασίες και στα μέσα παραγωγής. Σε αντίθεση με αυτές τις διεργασίες, επισημαίνεται η φθίνουσα πορεία της οικοδομής της κτηνοτροφίας.

Οι αλλαγές αυτές αλλάζουν και το τοπίο της κοινότητας. Η χαμηλή βλάστηση κυριαρχεί στην εδαφοκάλυψη των μικρών ορεινών όγκων και

Εικόνα 5 Άνω Πεδινά, η πλατεία

των λόφων που περιζώνουν το χωριό. Ωστόσο, η στροφή προς την τουριστική ανάπτυξη, κυρίαρχη στο χωριό από τη δεκαετία του 1990, είναι αυτή που φέρνει νέα ήθη και καθορίζει τη διαχείριση του χώρου. Είναι χαρακτηριστικό ότι ύστερα από απόφαση του κοινοτικού συμβουλίου απαγορεύεται η διέλευση των ζώων από τον κεντρικό δρόμο του χωριού, καθώς δε συνάδει με τον παραδοσιακό χαρακτήρα του οικισμού. Η πολιτιστική κληρονομιά, και κυρίως η διάσταση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, καθορίζει το τοπίο της κοινότητας μετατρέποντάς το σε πολιτισμικό τοπίο (Ποτηρόπουλος 2007).

3.2 Αράχωβα

Η Αράχωβα, μια μικρή πόλη 3.000 κατοίκων, είναι χτισμένη στις πλαγιές του Παρνασσού, στην κεντρική Ελλάδα. Παράλληλα με την καλλιέργεια ελιάς και τους αμπελώνες στα χαμηλότερα στρώματα της κοινότητας της έκτασης, παραγωγικές πρακτικές με μεγάλη ανάπτυξη στις αρχές του 20ού αιώνα, η κτηνοτροφία αποτελούσε την κύρια δραστηριότητα για το ένα τέταρτο των κατοίκων της μέχρι το 1940 περίπου (Ιωαννίδου 1939), συμβάλλοντας στη δημιουργία του γεωργοκτηνοτροφικού τοπίου της κοινότητας. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί η συμβολή της υφαντικής τέχνης, που γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, στην οικονομική και κοινωνική συγκρότηση της κοινότητας αλλά και στη διαμόρφωση του πολιτισμικού της τοπίου. Ωστόσο, η δημιουργία του χιονοδρομικού κέντρου στον Παρνασσό και η ανάπτυξη του χειμερινού τουρισμού, από τη δεκαετία του 1970, καθορίζουν σήμερα τη φυσιογνωμία της πόλης.

Εικόνα 6 Χιονοδρομικό Κέντρο Παρνασσού

Η φθίνουσα πορεία της ενασχόλησης με την κτηνοτροφία τις τελευταίες δεκαετίες, αποτελεί δείγμα των δυσκολιών αλλά και της κοινωνικής απαξίωσης της στην τοπική κοινωνία (Moore 1992). Παράλληλα μια σειρά διοικητικών μέτρων για την προστασία της αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας της πόλης (Φ.Ε.Κ. 460, 1978) αλλά και της προστασίας του τοπίου καθώς γειτνιάζει με τον αρχαιολογικό χώρο των Δελφών, κηρυγμένο μνημείο πολιτιστικής κληρονομιάς από την UNESCO (11COM VIIA – Inscription: Archaeological Site of Delphi (Greece) – 1987), θέτουν περιορισμούς στην κτηνοτροφική δραστηριότητα (ΦΕΚ 259/Β' /25.4.1991, ΦΕΚ ΑΑΠ 141/19.4.2007). Οι κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις εξοβελίζονται από τα όρια της πόλης ενώ τίθενται περιορισμοί στην επέκταση των εγκαταστάσεών τους. Από την άλλη η τουριστική ανάπτυξη, εκτός των προφανών περιορισμών

εξαιτίας της λειτουργίας του χιονοδρομικού κέντρου, δημιουργεί επιπλέον αλλαγές στις χρήσεις γης, μεταβάλλοντας ριζικά το τοπίο. Στην περιοχή Λιβάδι, ένα μεγάλο πλάτωμα επάνω από την Αράχωβα, με χαρακτηριστικό γεωργοκτηνοτροφικό τοπίο στο πρόσφατο παρελθόν, η ραγδαία ανοικοδόμηση χειμερινών πολυτελών κατοικιών και οι συνακόλουθες διοικητικές αλλαγές στις χρήσεις γης περιορίζουν τη βόσκηση ακόμη και σε ιδιόκτητους αγρούς. Η κτηνοτροφική δραστηριότητα έρχεται σε αντίθεση με το αναπτυξιακό πρότυπο της περιοχής. Ο τουριστικός χαρακτήρας του τοπίου είναι ο κυρίαρχος, επισκιάζοντας κάθε άλλο πολιτισμικό ή παραγωγικό χαρακτηριστικό του.

Εικόνα 7 Λιβάδι Παρνασσού

3.3 Πληκάτι

Το Πληκάτι βρίσκεται στο βορειότερο τμήμα της Πίνδου. Ο χώρος της κοινότητας εκτείνεται στη φυσική κοιλάδα που σχηματίζεται στις δυτικές πλαγιές του Γράμμου (2.520 μ.), στη συνοριακή γραμμή με την Αλβανία. Η γεωλογική σύσταση των εδαφών και οι υψομετρικές διαφορές, προσφέρουν τις συνθήκες για την ανάπτυξη πλούσιων και μεγάλων δασών με πεύκα και έλατα σε μεγάλα υψόμετρα, ενώ χαμηλότερα ως το ύψος του οικισμού (1.240 μ.) κυριαρχούν οι οξιές και οι βελανιδιές. Τα κλαδερά, τα καλλιεργήσιμα χωράφια –χαμηλά, στο επίπεδο του παραπόταμου του Σαραντάπορου που διαρρέει την κοινοτική έκταση, ως ψηλά στις πλαγιές με τις αναβαθμίδες–, τα κηπάρια και οι βοσκότοποι στα ξέφωτα, συνέθεταν ως πρόσφατα ένα χαρακτηριστικό μεικτό γεωργοκτηνοτροφικό τοπίο.

Αντίστοιχα τα πλούσια και εκτεταμένα βοσκότοπα ψηλά στην αλπική ζώνη συνθέτουν ένα καθαρά κτηνοτροφικό τοπίο. Είναι οι θερινές βοσκές ημινομάδων κτηνοτρόφων που ξεχειμωνιάζουν στις ακτές του Ιονίου πελάγους, στα παράλια της Νότιας Αλβανίας στο παρελθόν και στα πεδινά της Θεσπρωτίας μετά τη δημιουργία των εθνικών κρατών.

Η πολιτισμική διάσταση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος αποτελεί κεντρικό χαρακτηριστικό στις σύγχρονες πρακτικές τοπικής ανάπτυξης. Μεταξύ άλλων τρόπων για τη διαμόρφωση του σύγχρονου κοινωνικού και πολιτισμικού τοπίου μιας μεθοριακής κοινότητας (Potiropoulos 2014), η αναπτυξιακή λογική εκφράζεται στο Πληκάτι με την ένταξη μεγάλων εκτάσεων της κοινότητας για μερικά χρόνια, στα τέλη της δεκαετίας του 1990, στο πρόγραμμα αγρανάπαυσης, το πρόγραμμα «οικοπαρκών» όπως αποκαλείται, με στόχο την «ανασύσταση» του φυσικού τοπίου, στα πλαίσια του προγράμματος «Μακροχρόνια Παύση Καλλιέργειας Γεωργικών Γαιών». Η ένταξη των βοσκοτόπων –με τη μορφή χορτολιβαδών, θαμνολιβαδών ή δασολιβαδών– σε αυτό το μέτρο, έχει στόχο «τη δημιουργία βιοτόπων και εθνικών πάρκων σε περιοχές οικολογικού ενδιαφέροντος, με στόχους την προστασία της πανίδας και χλωρίδας, τη μείωση των επιπτώσεων από τον τουρισμό στους βιότοπους, όπου ενδιαιτούνται είδη σημαντικού ενδιαφέροντος, τη βελτίωση του τοπίου που έχει υποστεί υποβάθμιση λόγω της επικρατούσας γεωργικής δραστηριότητας» [Νομικό Συμβούλιο του Κράτους 273/2003 (27-06-2003)]. Ουσιαστικά διαμορφώνεται ένα σαφέστατο πλαίσιο αμφισβήτησης της «αισθητικής» και «πολιτισμικής» αξίας του κτηνοτροφικού τοπίου. Άλλωστε το ευρύτερο ορεινό σύμπλεγμα του Γράμμου προβάλλει ως διεκδικητής του Ευρωπαϊκού Βραβείου Landscape of the year, για τη χρονιά 2007-2008, και το Πληκάτι αποτελεί έναν από τους βασικούς πόλους έλξης, ως αντιπροσωπευτικό αγροτικό τοπίο: «από τα πιο όμορφα αγροτικά τοπία με ένα χωριό με πολλά παραδοσιακά στοιχεία» (ΑΝ.ΚΑΣ. Α.Ε., 2005).

Οι περιορισμοί χρήσεις γης στα πλαίσια του προγράμματος για την ανασύσταση του φυσικού τοπίου, οι συνακόλουθες διαμάχες με τους κτηνοτρόφους, που επεκτείνονται και σε δικαστικές διαμάχες για την ιδιοκτησία και τη χρήση των βοσκοτόπων, κυρίως ωστόσο η συρρίκνωση της κτηνοτροφικής δραστηριότητας και η πληθυσμιακή αποψίλωση της τοπικής κοινότητας έχουν ως αποτέλεσμα τη ραγδαία επέκταση της δασοκάλυψης, τόσο στα ανώτερα υψομετρικά εδάφη της κοινότητας όσο και

Εικόνα 8 Ποιμενικό τοπίο στο Γράμμο

Εικόνα 9 Η «επέκταση» του δάσους (Πληκάτι)

προς τα κατώτερα, όπου συνδυάζεται με την εγκατάλειψη των μεικτών γεωργοκτηνοτροφικών χρήσεων γης.

3.4 Κρανιά

Η Κρανιά είναι ένα από τα βλαχοχώρια του Ασπροποτάμου. Ο κοινοτικός της χώρος εκτείνεται στις πλαγιές της νότιας Πίνδου, με σημεία αναφοράς την κορυφή Τριγγιά και τον Κρανιώτικο ποταμό, ενώ ο οικισμός βρίσκεται σε υψόμετρο 1.150μ. περίπου.

Εικόνα 10 Η Κρανιά

Εικόνα 11 Βοσκή στην Τριγγιά

Εικόνα 12 Τα Σαρακατσάνικα Κονάκια

Τα μεγάλα λιβάδια στην αλπική ζώνη, τα φυσικά πλατώματα χαμηλότερα παραπέμπουν σε ένα καθαρά κτηνοτροφικό τοπίο, ενώ ένα εξίσου μεγάλο μέρος της κοινοτικής γης καλύπτεται από δασικές εκτάσεις. Τα πλούσια βοσκοτόπια στην Τριγγιά και στις υπόλοιπες κορυφές που περιβάλλουν το χωριό, συμβάλλουν στην ανάπτυξη της μετακινούμενης ημιμόνιμης κτηνοτροφίας, από τους Βλάχους ημινομάδες στο παρελθόν κτηνοτρόφους που είχαν τα χειμαδιά τους στον κάμπο της Θεσσαλίας. Την κτηνοτροφική δραστηριότητα ακολουθούν ακόμη, σε περιορισμένη κλίμακα, οι Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι, παλιότερα σμίχτες και βοσκοί στην υπηρεσία των Βλάχων τσελιγκάδων, με τον δικό τους ξεχωριστό οικισμό, τα Κονάκια. Σε περιόδους ακμής όταν το ζωικό κεφάλαιο υπερέβαινε τη διαθέσιμη χωρητικότητα, κατ' εκτίμηση των ντόπιων τις 30.000 πρόβατα, οι μεγαλοτσελιγκάδες νοίκιαζαν τους βοσκότοπους γειτονικών χωριών, πρακτική που συνεχίστηκε μέχρι το πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

Η κτηνοτροφία στη διάρκεια του 20ού αιώνα γνωρίζει μια σταθερά φθίνουσα πορεία. Οι απόπειρες ενίσχυσης των κτηνοτρόφων τις δεκαετίες του 1980 και 1990 έχουν ένα αποσπασματικό χαρακτήρα και σε ό,τι αφορά τους Σαρακατσάνους, ειδικότερα, περιορίζονται αποκλειστικά σχεδόν σε υποτυπώδεις βελτιώσεις των συνθηκών διαβίωσης στον οικισμό τους στα Κονάκια. Είναι η περίοδος που θεμελιώνεται, για να αναπτυχθεί στη συνέχεια με γοργούς ρυθμούς, ο παραθεριστικός χαρακτήρας της κοινότητας, η «αστική» επιστροφή στην αγροτική ειδυλλιακότητα (Potiroopoulos 2012). Παράλληλα στην ευρύτερη περιοχή του Ασπροποτάμου αναπτύσσεται ο ορεινός τουρισμός με άξονες αναφοράς την ορειβασία στην κορυφή της Τριγγιάς και στις άλλες βουνοκορφές, το trekking, το κανόε καγιάκ στον Τριπόταμο, την ορεινή ποδηλασία, την ιππασία κ.λπ.

Ο μετασχηματισμός της τοπικής κοινωνίας εγγράφεται στις μεταμορφώσεις του χώρου. Ελάχιστες οικογένειες Κρανιωτών διατηρούν ακόμη κοπάδια με πρόβατα ή γελάδια. Οι διαμαρτυρίες και ο επιδιωκόμενος αποκλεισμός της βοσκής και του

σταβλισμού των ζώων εντός και περιμετρικά του οικισμένου χώρου ακολουθεί τη σταδιακή μετατροπή των οικιών σε εξοχικά σπίτια και του χωριού σε παραθεριστικό κέντρο. Στην περίπτωση των Σαρακατσάνων, η ενασχόληση με την κτηνοτροφία «συνεχίζεται», ωστόσο, η σταδιακή μείωση του αριθμού των κοπαδιών και των ζώων συνολικά, εκφράζεται με την αύξηση των δασικών εκτάσεων εις βάρος των βοσκοτόπων. Στη συγκεκριμένη ομάδα, η διατήρηση έστω και ενός μικρού αριθμού ζώων γίνεται πολλές φορές εξ ανάγκης, καθώς αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για να συνεχίσουν οι οικογένειες να έχουν δικαιώματα στη χρήση και νομή των εδαφών της κοινότητας, τη διατήρηση των ιδίων των θερινών καταλυμάτων τους. Η σημαντικότερη αλλαγή, ωστόσο, στην τοπική κοινωνία συνολικά αφορά στα δομικά χαρακτηριστικά της σχέσης ανθρώπων, χώρου και τόπου. Η «αισθητική» και «πολιτισμική» αξία του τοπίου, φαίνεται να υπερισχύει των παραγωγικών του χαρακτηριστικών (Ποτηρόπουλος 2006).

3.5 Περιβόλι

Στις ψηλότερες ζώνες των δασικών συμπλεγμάτων και των αλπικών βοσκότοπων της βόρειας Πίνδου, στις πλαγιές του ορεινού όγκου του Λύγκα, εκτείνεται το Περιβόλι Γρεβενών, με τον οικισμό του να εντοπίζεται σε υψόμετρο 1.250-1.300 μ. περίπου. Πρόκειται για ένα χωριό Βλάχων κτηνοτρόφων, από τις χαρακτηριστικές, ιστορικά, περιπτώσεις κτηνοτροφικών κοινοτήτων της περιοχής. Οι εκτεταμένες και πλούσιες χορτολιβαδικές επιφάνειες της αλπικής ζώνης, παραπέμπουν άμεσα στη μεγάλη μετακινούμενη κτηνοτροφία και διαμορφώνουν το χαρακτηριστικό «ποιμενικό» τοπίο της κοινοτικής έκτασης.

Εικόνα 13 Βοσκή στις πλαγιές του Αυγού, Περιβόλι Γρεβενών

Εικόνα 14 Βάλια Κάλντα

Καθοριστικό στοιχείο στη διαμόρφωση του κοινοτικού τοπίου στο Περιβόλι αποτελεί η κοιλάδα Βάλια Κάλντα, χώρος ταυτόχρονα παραγωγικός και συμβολικός για τους Περιβολιώτες. Το πλούσιο οικοσύστημά της, τα εκτεταμένα χορτολιβάδα και τα δάση της, αποτέλεσαν πεδίο διεκδικήσεων καθ' όλη τη διάρκεια της νεώτερης ιστορίας της. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 ανακηρύσσεται σε Εθνικό Δρυμό ενώ στις αρχές του 21ου αιώνα εντάσσεται στο «Εθνικό Πάρκο της Β. Πίνδου», σε μια σύγχρονη οικολογική πρόσληψη της περιοχής, και αποτελεί, ταυτόχρονα, βιότοπο προστατευόμενων ειδών όπως η αρκούδα. Σε εκ διαμέτρου αντίθετες λογικές θεώρησης του χώρου κινούνται οι απόπειρες, τόσο στις δεκαετίες του 1980 και 1990 όσο και σήμερα, κατασκευής φράγματος και δημιουργίας τεχνητής λίμνης για την εκμετάλλευση των νερών της κοιλάδας.

Οι παράλληλες και συχνά αντικρουόμενες προσλήψεις του τοπίου αποτυπώνονται στις οριστικές χρήσεις του χώρου. Η περιοχή της Βάλια Κάλντα μετασχηματίζεται σε πόλο έλξης τουριστικών δραστηριοτήτων και τοπίο αισθητικής και οικολογικής αξίας, ενώ περιμετρικά του Εθνικού Δρυμού διεξάγονται επανειλημμένα «περιηγητικές διαδρομές» και αγώνες αυτοκινήτων «εκτός δρόμου» (4X4). Ταυτόχρονα, αποτελεί ονομαστό

κυνηγότοπο προσελκύοντας πλήθος κυνηγών κατά την κυνηγετική περίοδο. Η κτηνοτροφία, κατεξοχήν τοπική παραγωγική δραστηριότητα και συντελεστής διαμόρφωσης του φυσικού τοπίου, θεωρείται αρχικά απειλή για τη βιοποικιλότητα του χώρου, με τις αντίστοιχες απαγορεύσεις και περιορισμούς στην άσκηση της, για να αποτελέσει σήμερα αναπόσπαστο στοιχείο του «πολιτισμικού» της τοπίου.

Οι κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, οι υλοτομημένες δασικές εκτάσεις αλλά και οι ξενώνες, οι μονάδες εστίασης, οι υπόλοιπες τουριστικές εγκαταστάσεις, οι πινακίδες σήμανσης πεζοπορικών και ορειβατικών διαδρομών, περιοχών «φυσικού κάλλους», συνιστούν τα σύγχρονα τοπία της κοινότητας. Σε αυτά, η συνύπαρξη κτηνοτρόφων και κάθε είδους «φυσιολατρών»-οικολόγων και κυνηγών, πεζοπόρων, ορειβατών και εποχούμενων εκτός δρόμου οχημάτων (ποδήλατο βουνού-mountainbike, μοτοσυκλέτες εκτός δρόμου-enduro και αυτοκίνητα 4X4), που αναζητούν ξεχωριστές εμπειρίες και συγκινήσεις στις «αξίες» των ορεινών όγκων-, εκφράζει τους παράλληλους και συχνά ασύμπτωτους τρόπους, αντίληψης, χρήσης, παραγωγής ή κατανάλωσης του χώρου. Όπως αφηγείται ένας βοσκός, μιλώντας για τη Βάλια Κάλντα, «Εδώ είναι οι καλύτερες βοσκές. Ένα μεγάλο μέρος τώρα είναι δασωμένο κι αυτό δημιουργεί πρόβλημα με τις βοσκές. Τα γρέκια, τις στάνες και τα μαντριά, μόνο δε τα βάζουμε στον πυρήνα αλλά γενικά βοσκιέται. ...Παλιά εδώ είχε πολλές χιλιάδες πρόβατα. Πριν τον πόλεμο είχε 45.000. Αλλά δεν ήταν μόνο τα πρόβατα. Εδώ είχε 25 πριόνια, τους κυρατζήδες με τα ζώα τους... Κανείς νέος δεν μπαίνει στην κτηνοτροφία. Κάποιοι μένουν όλο το χρόνο πια κάτω στον κάμπο, το γύρισαν σε σταβλισμένα. Τι θα γίνει δεν ξέρω. Τώρα κάποιοι ελπίζουν στον τουρισμό. Δεν λέω καλά είναι. Αλλά φτάνει αυτό; Και με την κτηνοτροφία τι θα γίνει;» (Γ.Κ., Περιβόλι, 10-08-2001).

Εικόνα 15 Σύγχρονο ποιμενικό τοπίο, Περιβόλι Γρεβενών

Το σύγχρονο τοπίο στο Περιβόλι φαίνεται να ορίζεται από την εμπειρία και τη χρήση του χώρου όπως διαμορφώνονται από ιστορικές πρακτικές και συγχρονικές προσλήψεις και αντιλήψεις (Ποτηρόπουλος 2013).

4. Επίλογος

Οι μετασχηματισμοί των ποιμενικών τοπίων κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα στις συγκεκριμένες κοινότητες εκφράζουν τις αλλαγές στις τοπικές και υπερτοπικές κοινωνικές και οικονομικές δομές. Πολύ περισσότερο, εκφράζουν τις αλλαγές στις σχέσεις ανάμεσα στις τοπικές κοινωνίες και το φυσικό περιβάλλον, τις μεταβολές σε αξιακούς κώδικες και πολιτισμικές πρακτικές. Οι σύγχρονες προσλήψεις και αναπαραστάσεις του αγροτικού τοπίου, συνολικότερα, ορίζουν την οργάνωση και τις χρήσεις του χώρου, προβάλλοντας την αισθητική και πολιτισμική του διάσταση, σε μια διαδικασία ωστόσο που διαρκώς επαναπροσδιορίζεται στο χώρο και στο χρόνο.

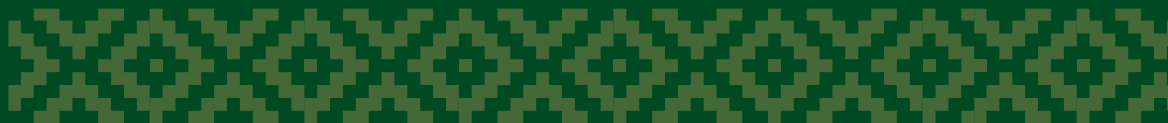
References

- Bender, B. (ed.), 1993. *Landscape: Politics and Perspective*, Providence/Oxford: Berg.
- Beopoulos, N. and Vlahos, G., 2005. "Desertification Policies in Greece: Implementing Policy in an Environmentally Sensitive Livestock Area", in Wilson, A. and Juntti, A. (eds), *Unravelling Desertification, Policies and Actor Networks in Southern Europe*, Wageningen, Holland: Wageningen Academic Publishers, pp. 157-178.
- Campbell, J. K., 1964. *Honour, family and patronage. A study of institution and moral values in a Greek mountain community*, Oxford: Clarendonpress.
- Halstead, P., 1990. "Present to past in the Pindhos: diversification and specialisation in mountain economies", *Rivista di Studi Liguri*, A. LVI, 1-4, pp. 61-80.
- Halstead, P., 1998. "Ask the fellows who lop the hay: Leaf – fodder in the mountains of northwest Greece", *Rural History*, 9(2), pp. 211-234.
- Hirsch, E. and O'Hanlon, M., 1995. *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space*, Oxford: Clarendon Press.

- Louloudis, L., Beopoulos, N. and Vlahos, G., 2000. "Greece: late implementation of agrienvironmental policies" in Buller, H., Wilson, G. and Höll, A. (eds), *Agri-environmental policy in the European Union*, Aldershot: Ashgate, pp. 71-93.
- McNeill, J. R., 1992. *The mountains of Mediterranean world*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mendras, H., 1961. *Six villages d'Épire, problèmes de développement socio-économique*, Paris: Unesco rapports de missions 11.
- Mitchell, D., 2000. *Cultural Geography*, Oxford: Blackwell.
- Moore, R. S., 1992. *From Shepherds to Shopkeepers: The Development of Tourism in a Central Greek Town*, Ph.D Dissertation, Department of Anthropology, University of California. Berkeley.
- Nitsiakos, V., 2006. "The historicity of landscape: Use and transformation of the natural environment in a Greek and an Albanian community", in Armiero, M. (ed.), *Views from the South. Environmental Stories from the Mediterranean World (19th-20th centuries)*, Napoli, Consiglio Nazionale delle Ricerche, pp. 159-175.
- Potiropoulos, P., 2012. Between City and Village: Cultural Practices, Socio-economic Relations and Fluid Localities. *International Journal of Anthropology*, 27(3), pp. 197-206.
- Potiropoulos, P., 2014. "Narrating the 'Other', Representing 'us': Managing Cultural Difference in a Greek Border Community", in *Narratives Across Space and Time: Transmissions and Adaptations. Proceedings of the 15th Congress of the International Society for Folk Narrative Research*, June 21-27, 2009 Athens. Athens: Publications of the Hellenic Folklore Research Centre, Academy of Athens, Vol. III, pp. 95-110.
- Sivignon, M., 1968. *Les Pasteurs du Pinde Septentrional*, Centre de Sciences Sociales d'Athènes, Centres d'Études et de Recherches sur la Géographie de l'Europe.
- Sivignon, M., 1992. *Η Θεσσαλία, γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1975).
- Tilley, C., 1999, *Metaphor and material culture*, Oxford: Blackwell.
- Vlahos, G. and Beopoulos, N., 2003. *Environmentally friendly policy schemes as models for the introduction and use of agri-environmental indicators in Greece*, *European Environment*, 13(5), pp. 258-268.
- ΑΝ.ΚΑΣ. Α.Ε., (Αναπτυξιακή Καστοριάς Α.Ε.), 2005. Πρόταση για την διεκδίκηση του βραβείου Landscape of the year για τα έτη 2007-2008 από την περιοχή του Γράμμου. Καστοριά.
- Αράπογλου, Μ., 2000. «Οι εγκαταστάσεις στον ορεινό χώρο της βόρειας Πίνδου (19ος-20ος αιώνας)» στο Ντισιάκος Β. – Κασίμης Χ. (επιμ.), *Ο Ορεινός Χώρος της Βαλκανικής, Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί*, Αθήνα: Πλέθρον/Δήμος Κόνιτσας, σσ. 185-200.
- Γκόλιας, Μ., 2004. *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, Αθήνα: Πορεία.
- Ιωαννίδου, Μ., 1939. "Οικίαι Αραχώβης". *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, 1, σσ. 68-98.
- Καραβίδας, Κ., 1931. *Αγροτικά, Έρευνα επί της Οικονομικής και Κοινωνικής Μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις Γειτονικαίς Σλαβικαίς Χώραις*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο (φωτογραφική αναπαραγωγή, Αθήνα: Παπαζήσης, 1978).
- Καυταντζόγλου, Ρ., 1997. *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου, Συρράκο 1898-1930*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Λουλούδης, Λ., 2003. Από το «Τραγικό» στο «Μαγικό» Βουνό. «Υπερτοπικές» Συνέργειες Επιβίωσης της Ορεινής Κοινωνίας. *Γεωγραφίες* 5, σσ. 36-56.
- Λουλούδης, Λ., 2005. «Γεωργία και περιβάλλον: 'Διαχωρισμός' ή 'ενσωμάτωση'; Οι μεταβαλλόμενες τύχες του ευρωπαϊκού αγροτικού τοπίου», στο Λουλούδης, Λ., Μπεόπουλος, Ν. και Τρουμπής, Α.

- (επιμ.), Το αγροτικό τοπίο. Το παλίμψηστο αιώνων γεωργικού μόχθου, *Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου, Κτήμα Μερκούρη Κορακοχώρι Ηλείας*, Αθήνα, σσ. 178-179.
- Μπάδα, Κ., 2003, «Η πολιτισμική ταυτότητα ως συνιστώσα της βιώσιμης ορεινής ανάπτυξης. Το παράδειγμα του Ζαγοριού». *Γεωγραφίες* 5, σσ. 60-61.
- Μπεόπουλος, Ν., 2005. «Η γεωργία παραγωγός τοπίων» στο Λουλούδης, Λ., Μπεόπουλος, Ν. και Τρουμπής, Α. (επιμ.), *Το αγροτικό τοπίο. Το παλίμψηστο αιώνων γεωργικού μόχθου, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου*, Κτήμα Μερκούρη Κορακοχώρι Ηλείας. Αθήνα, σσ. 153-172.
- Νιτσιάκος, Β., 1997. «Τσιφλίκι και τσελιγκάτο: η συμπληρωματικότητα δύο κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών», στο Νιτσιάκος, Β., *Λαογραφικά ετερόκλητα*, Αθήνα: Οδυσσέας, σσ. 88-95.
- Νόμος 4818 14/16 Ιουλίου 1930 «περί ενοικιάσεως βοσκοτόπων».
- Νόμος 1223 /3-4 Μαΐου 1938 «περί αποκαταστάσεως κτηνοτρόφων».
- Παπαγεωργίου, Γ., 1995. «Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Ζαγόρι (μέσα 18ου-αρχές 20ού αι.)», Ιωάννινα: *Εκδόσεις Ριζαρείου Σχολής*.
- Ποτηρόπουλος, Π., 2006. «Χοροί και χώροι. Συμβολικές διαστάσεις της τοπικής ταυτότητας στην Κρασιά Τρικάλων», στο Πανοπούλου, Κ. (επιμ.), *3ο Συνέδριο Λαϊκού Πολιτισμού, Χορός και πολιτισμικές ταυτότητες στα Βαλκάνια (Σέρρες 15-16-17 Οκτωβρίου 2004)*, Σέρρες: Δήμος Σερρών - ΔΕΠ-ΚΑ Σερρών - ΥΠΠΟ, σσ. 227-238.
- Ποτηρόπουλος, Π., 2007. «Πρακτικές διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς στα Άνω Πεδινά Ζαγοριού», στο Ρόκος, Δ. (επιμ.), *Η Ολοκληρωμένη ανάπτυξη της Ηπείρου(πρακτικά 4ου συνεδρίου του Ε.Μ.Π. και ΜΕ.Κ.Δ.Ε)*, Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Τόμος ΙΙ, Αθήνα: εκδ. Λιβάνη, σσ. 373-394.
- Ποτηρόπουλος, Π., 2013. «Χώρος, τόπος, τοπία: Οι πολλαπλές διαστάσεις των τοπικών κοινοτήτων και η σύγχρονη ερευνητική τους προσέγγιση. Το Περιβόλι Γρεβενών», *Πρακτικά του Πανελληνίου Συνεδρίου 100 ΧΡΟΝΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ (1909-2009)*, Αθήνα 11-13 Μαρτίου 2009, Διοργάνωση Τομέας Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογραφίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία, περιοδικό *Λαογραφία* 42, σσ. 793-817.
- Πρόντζας, Ε., 1999. «Οικονομικός εθνικισμός: Δοκίμια στη νεοελληνική ιστορία», Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Τερκενλή, Θ., 2005. «Ένας χώρος πολλά τοπία: Γεωγραφικές προσεγγίσεις της τοπιακότητας», στο Λουλούδης, Λ., Μπεόπουλος, Ν. και Τρουμπής, Α. (επιμ.), *Το αγροτικό τοπίο. Το παλίμψηστο αιώνων γεωργικού μόχθου, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου*, Κτήμα Μερκούρη Κορακοχώρι Ηλείας. Αθήνα, σσ. 178-179.
- Τραγανού, Τ., 2003. «Η Ιδεολογική Επιστράτευση του Τοπίου: Προοπτικές Ανάγνωσης του Έλληνικού Τοπίου' και Παραλληλισμοί με την Περίπτωση της Ιαπωνίας», στο Μανωλίδης, Κ., (επιμ.), «Ωραίο, φριχτό και απέριτο τοπίον!»: *Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Σκόπελος: Νησίδες.
- Τρουμπής, Α., 2005. «Οικολογικό τοπίο: το παιχνίδι της κλίμακας», στο Λουλούδης, Λ., Μπεόπουλος, Ν. και Τρουμπής, Α. (επιμ.), *Το αγροτικό τοπίο. Το παλίμψηστο αιώνων γεωργικού μόχθου, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου*, Κτήμα Μερκούρη Κορακοχώρι Ηλείας. Αθήνα, σσ. 83-102.

ISBN 978-960-6676-22-2